



Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Bent Jensen:

Oktoberrevolutionen og danske
erhvervsinteresser

Jørgen Hæstrup:

Tilblivelsen af Danmarks
Frihedsråd

Tage Kaarsted:

Justitsminister F. C. G. Schrøder
og påskekrisen

Jørgen Elklit:

Udforskning af vælgeradfærd
i Danmark i 19. årh.

Anmeldelser og litteraturnyt

H I S T O R I E

Jyske Samlinger

uåsendes i reglen to gange om året.
Abonnement tegnes ved indmeldelse i
Jysk Selskab for Historie. Kontingent i
Danmark og andre nordiske lande kr.
38,-; øvrige udland kr. 60,-.
Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

*Bogladepris for Ny række,
X. bind, hæfte 2: 43,70 kr.*

Oktoberrevolutionen og danske erhvervsinteresser i Rusland

Vareudvekslingsbestræbelser og motiver herfor i perioden indtil den økonomiske blokade af Sovjetrusland (1917–1918)

Af Bent Jensen

Oktoberrevolutionen 1917 i Rusland betød blandt meget andet en radikal ændring af vilkårene for det økonomiske samkvem mellem Rusland og omverdenen. Kandidatstipendiat, cand. mag. Bent Jensen redegør for konsekvenserne for Danmark af bolsjevikernes magtovertagelse i Rusland, idet dog kun en enkelt side af de økonomiske relationer tages op til behandling: bestræbelserne på at fortsætte den vareudveksling, som med så lovende resultater var kommet i gang i Den provisoriske regerings periode.

»De dansk-russiske firmaer, som har meget store interesser i Rusland, og hvis Bestaaen under de nuværende Forhold staar paa Spil, har forlangt og forlanger at faa Hjælp under de nuværende næsten lovløse Forhold. . . .

For de danske Firmaer ligger Hovedinteressen i at faa Udførsels-tilladelse for de i Rusland indkøbte Varer, . . .«

(Erhvervenes Fællesudvalg ved Alex. Foss til udenrigsministeriet 7.11.1918).

Indledning

Det er denne undersøgelses formål, dels at rekonstruere nogle ikke tidligere behandlede begivenheder inden for dansk udenrigsøkonomisk politik og dennes forudsætninger i Den første verdenskrigs sidste år, nemlig de forskellige bestræbelser såvel i Danmark som i Sovjetrusland på at fortsætte det økonomiske og handelsmæssige samkvem mellem de to lande efter bolsjevikernes magtovertagelse ved Oktoberrevolutionen 1917; dels på grundlag heraf at diskutere, hvilke motiver og drivkræfter, der var afgørende for udformningen af den danske politik over for de problemer, det nye, revolutionære regime rejste på dette område. Som et tredie, men i denne sammenhæng underordnet formål, har jeg ønsket ved en analyse af de konkrete skridt og forslag, sovjetregeringen var initiativtager til, at bidrage til diskussionen om, hvorvidt det nye russiske revolutionsregime prioriterede eksport af revolution eller etablering af normale relationer til en stat, hvis samfundsorden på fundamental vis adskilte sig fra det bolsjevikiske ideal, højest. Jeg har ønsket at få besvaret bl. a. følgende spørgsmål: stillede ideologiske og principielle modsætning-

ger sig i nogen af de to lande hindrende i vejen for økonomisk samkvem mellem de to stater i denne første periode af sovjetstatens eksistens? Forfægtede parterne principielle standpunkter, eller gik de ind for pragmatiske kompromisløsninger af de opståede problemer? Var Danmark i stand til uden indblanding fra andre staters side at formulere en politik på dette område i overensstemmelse med danske interesser, sådan som disse defineredes af ledende grupper i det danske samfund? Var der konflikter mellem erhvervsliv og regering med hensyn til den politik, der ønskedes ført? Var der modstridende interesser i dansk erhvervsliv om betimeligheden af at søge det økonomiske samkvem med Rusland videreført, også under de nye vilkår efter Oktoberrevolutionen? Hvad var hovedsigtet i de danske initiativer?

De dansk-sovjetiske relationer i perioden mellem Oktoberrevolutionen og iværksættelsen af den økonomiske (og politiske) blokade af Sovjetrusland var af såvel politisk-diplomatisk som økonomisk art. Denne undersøgelse er imidlertid begrænset til det felt af de mange aktiviteter, der direkte tog sigte på at holde vejen åben mellem dansk erhvervsliv og det russiske marked. Andre forhold vil kun blive berørt, for så vidt som de måtte være af umiddelbar betydning for dette hovedemne. Danske aktiviteter i områder, der ikke kontrolleredes af sovjetstyret i denne periode (f. eks. Ukraine og Sibirien), vil heller ikke blive behandlet.

I de eksisterende behandlinger af Danmarks udenrigs- og udenrigsøkonomiske politik i årene 1917–1918 tegnes et billede, der udelukkende omfatter relationerne til de europæiske og nordamerikanske stater. Hvad enten man konsulterer egentlige historiske fremstillinger eller beretninger og memoirer stammende fra organisationer og personer, der øvede afgørende indflydelse på dansk udenrigsøkonomisk politik i denne periode, får man det indtryk, at der såvel på regeringsplan som på erhvervsorganisations- og privatøkonomisk niveau herskede total passivitet hvad angår forholdet til Rusland¹. I den samtidige presse findes kun sporadisk

1. Se f. eks. *Schultz Danmarkshistorie*, Bind VI (1943), *Politikens Danmarkshistorie*, bind 13 (1965), Erik Scavenius: *Dansk Udenrigspolitik under den første Verdenskrig* (1959), Einar Cohn: *Danmark under Den store Krig*. En økonomisk Oversigt (1928), Johannes Hansen: *Hovedtræk af Industriraadets Historie 1910–1935*. (1935), Alex. Foss: *I Krigsaarene 1914–1919*. (1920). En undtagelse fra reglen udgør Erik Plum: *Russisk Handelskompagni 1915–1922*. (1923). Plum anfører regeringens pludselige beslutning om at bryde med sovjetregeringen december 1918 som en af hovedårsagerne til Plum-koncernens kranke skæbne i efterkrigsårene. I de af udenrigsministeriet forfattede »Gråbøger« er der kun en enkelt hentydning til forsøgene på at skaffe forsyninger fra Rusland, se *Danmarks handelspolitiske Forhold m. m. under Verdenskrigen*. XII. September 1918, p. 11.

omtale af danske økonomiske interesser i Rusland. Også i den hidtil eneste danske fremstilling af de dansk-sovjetiske relationer i disse år er emnet kun lige antydnet for denne periodes vedkommende². Om årsagerne til, at aktørerne på dette felt (herunder de ledende personer inden for erhvervslivets forskellige organisationer) ikke har omtalt deres forskellige aktiviteter i forholdet til Sovjetrusland, kan der kun gisnes. En sandsynlig forklaring er, at erhvervsfolk (som historikere) helst beskæftiger sig med de begivenheder, der afspejler positive resultater, og med initiativer, der medfører succes, mens omvendt mislykkede aktiviteter trænges i baggrunden. Og de dansk-sovjetiske relationer på det udenrigsøkonomiske felt i denne periode er netop de ikke-fuldbyrdede bestræbelsers historie. En anden forklaring, som ikke udelukker den første, er, at man ikke har fundet det ønskeligt at henlede opmærksomheden på sine kontakter til et regime, der senere blev opfattet som en alvorlig trussel mod netop de interesser og værdier, erhvervsfolk måske i første række repræsenterede.

For en historisk betragtning er naturligvis begge de her anførte mulige årsager til den manglende belysning irrelevante. Udforskningen af de ikke-realiserede bestræbelser kan sige fuldt så meget om historiske problemer, in casu en del af det danske samfunds reaktion på det nye fænomen i Øst, som beskæftigelse med begivenheder, der medførte mere håndgribelige resultater.

Fra sovjetisk side foreligger der et par historiske afhandlinger om de sovjetisk-skandinaviske udenrigsøkonomiske relationer i den nævnte periode. Kildematerialet er dog, hvad angår de dansk-sovjetiske forhold, meget spinkelt³.

Baggrund

Som helhed befandt Danmark sig forsyningsmæssigt i en ekstraordinær situation under Den første verdenskrig som følge af de særlige problemer med at skaffe tilførsler fra de vanlige leverandører. Ved hjælp af for-

2. Kai Moltke: Pengemagt og Ruslandspolitik. Første del (1953). Moltke omtaler ganske kort et ikke nærmere defineret udkast til en handelsaftale i 1918, som strandede på den danske *regerings* uvilje, se p. 123 f.

3. V. A. Šiškin, »Stanovlenie sovetsko-skandinavskich èkonomičeskich otnoženij (1917–1923 gg.)«, Istoričeskie svjazi Skandinavii i Rossii IX–XX vv. Sbornik statej. Red. af N. E. Noco v og I. P. Šasko l'skij, Leningrad 1970, pp. 164–203; samme, *Sovetskoe gosudarstvo i strany Zapada v 1917–1923 gg.* Leningrad 1969, kap. I, afsnit 2. Derimod er sidstnævnte værk en grundlæggende fremstilling, baseret på et omfattende kildegrundlag, af de generelle tendenser og principper i Sovjetruslands og de vestlige staters økonomiske relationer.

skellige arrangementer, hvorunder overenskomsterne mellem de danske erhvervsorganisationer og en række regeringer spillede en afgørende rolle, var det dog lykkedes at sikre landet tilfredsstillende forsyninger i årene 1914–1916. Som følge af den uindskrænkede U-bådskrig, der blev iværksat 1. februar 1917, opstod der imidlertid meget alvorlige problemer med at få tilførsler vestfra til såvel landbruget som industrien. Vanskelighederne kulminerede i 1918, hvor arbejdsløsheden – et ledsagefænomen til forsyningsproblemerne – steg til det dobbelte af 1917-gennemsnittet, og for 1918 som helhed lå på ca. 18 %. Blandt de hårdest ramte industrier var oliefabrikker, bomuldsspinderier, margarinefabrikker, sæbeindustrien og kunstgødningsindustrien ⁴.

Det blev følgelig en hovedopgave for de danske erhvervsorganisationer, der under krigen havde fået overdraget hovedparten af ansvaret for og det praktiske arbejde med at sikre Danmark de nødvendige forsyninger, at skaffe erstatning for de manglende tilførsler vestfra ⁵. En hovedbestræbelse blev her rettet mod Rusland, der netop var i stand til at levere de nødvendige råstoffer til flere af de hårdt ramte industrier. Desuden var Rusland før krigen en af dansk landbrugs største leverandører af oliekager og kløverfrø ⁶. Umiddelbart efter iværksættelsen af den uindskrænkede U-bådskrig igangsatte Industrirådet et energisk og målbevidst arbejde for at øge de russiske tilførsler til Danmark. I løbet af året 1917 opnåedes en række betydningsfulde resultater, og man mente selv at have skabt et godt grundlag for fortsatte og stigende tilførsler i 1918. De kaotiske tilstande, som Februarrevolutionen dels var et udtryk for, dels årsag til, skabte ganske vist en del bryderier ⁷,

4. Se *Statistisk Tabelværk*, Femte Række, Litra D Nr. 38. Danmarks Vareomsætning med Udlandet i Aarene 1914–1919 (1925).

5. Den 23. februar 1917 oprettede Erhvervenes Fællesudvalg (EFU) som følge af den alvorlige situation efter den uindskrænkede ubådskrig. Udvalget, der havde repræsentanter for industri, handel, landbrug og skibsfart, fik kontor i Industribygningen i København. Såvel Udvalgets formand (Alex. Foss) som dets generalsekretær og daglige leder kom fra industrien, der synes at have spillet den dominerende rolle i dette toporgan for det danske erhvervsliv.

6. UM. 6. D. 28. EFU til Mygind, leder af Grosserer-Societetets og Industrirådets fælleskontor i London, 8.10.1917; IR. Rusland. Udateret skrivelse fra EFU til danske virksomheder (fra tiden efter USAs indtræden i krigen). I sidstnævnte skrivelse hedder det, at »Importen fra Rusland nu maa skønnes at være traadt i Forgrunden«. Importen fra Rusland havde i årene før krigen andraget ca. 10 % af Danmarks samlede import. Efter de to absolut dominerende handelspartnere, England og Tyskland, var Rusland én af Danmarks vigtigste leverandører. Den danske eksport til Rusland i årene før krigen havde været meget beskeden (ca. 1,5 % af den samlede udførsel), men ser man alene på industrieksporten, var Rusland et vigtigt marked.

7. Mere alvorligt var dog efter EFUs mening *engelske* forsøg på at hæmme den

men man havde som et første vigtigt resultat opnået Den provisoriske regerings ratifikation af overenskomsten mellem den kejserlige russiske regering på den ene side og de danske erhvervsorganisationer, Grosserer-Societetets Komité og Industrirådet, på den anden side (dateret 13/26. februar 1917). Denne overenskomst skulle – i analogi med lignende aftaler med andre regeringer – sikre, at varer, der blev importeret til Danmark fra Rusland, ikke under nogen form blev reeksporteret til Ruslands fjender. I det hele taget havde danske erhvervskredse modtaget mange tilkendegivelser fra russisk side om, at Rusland gerne så en så stor eksport til Danmark som mulig⁸, og i løbet af efteråret 1917 havde Danmark fået sit behov for hamp dækket ved russiske tilførsler⁹.

En anden vigtig overenskomst af betydning for de russiske tilførsler blev i september 1917 indgået mellem den tyske og danske regering om vilkårene for dansk-russisk skibsfart. Uden at yde nogen form for kompensation var det lykkedes Danmark at sikre danske skibe uhindret sejlads fra Finland til Danmark med russiske massevarer som foderstoffer, oliefrø, hamp og petroleum. En betingelse var det også i denne overenskomst – som England var uvidende om – at de russiske varer skulle forblive i Danmark¹⁰. Som følge af skibsfartsoverenskomsten kunne den besværlige transit over Sverige nu undgås.

Med disse resultater og erfaringer som basis planlagde de danske erhvervsorganisationer i efteråret 1917 at sende en delegation til Rusland for at organisere grundlaget for videre tilførsler¹¹. Blandt de konkrete punkter på dagsordenen var en ændring af den omtalte overenskomst af 13/26. Februar 1917, der bl. a. stipulerede, at russiske varer til Danmark skulle gå via Sverige. Et andet emne var spørgsmålet om den danske eksport til Rusland af bl. a. levnedsmidler, som russerne var meget

dansk-russiske handel, se EFU til Mygind 8.10.1918. Disse engelske bestræbelser opfattede EFU som et udslag af Englands forberedelse af »krigen efter krigen«, dvs. som forsøg på at styrke britiske interesser i Rusland med henblik på at foretage økonomiske fremstød, når krigen var ovre. At også dansk erhvervsliv var opmærksom på betydningen af at befæste sine positioner i Rusland med henblik på konkurrencen efter krigen, findes der mange vidnesbyrd om, se f. eks. Alex. Foss, *I Krigsaarene 1914–1919*, pp. 23 og 29 f.

8. IR. Rusland. Lange til Industrirådet 15. 8. 1917. Hjalmar Lange var chef for Industrirådets eksportbureau.

9. UM, 6. D. 28. EFU til Mygind 8. 10. 1917.

10. UM. 6. P. 108. Afskrift af den dansk-tyske aftale.

11. Dette initiativ blev anbefalet af det danske gesandtskab i Petrograd, der af udenrigsministeriet var blevet afæsket en vurdering, se UM. 6. P 108. Gesandtskabet til UM 16. 10. 1917, no. 817. Delegationen skulle ledsages af en repræsentant for det russiske gesandtskab i København, se UM. 6. P. 108. UM til gesandtskabet i Petrograd 5. 10. 1917.

interesseret i. En yderligere anledning for en delegationsrejse indtraf, da Den provisoriske regering den 24. oktober opsagde handelstraktaten med Danmark af 1895 til udløb den 24. oktober 1918¹². Erhvervsdelegationen kom imidlertid aldrig afsted, skønt den længe holdt sig rede til afrejse. Først ønskede direktøren for det økonomiske departement i det russiske udenrigsministerium, som i oktober-november forhandlede i London, at drøfte forskellige spørgsmål i København på sin hjemrejse¹³. Dernæst indtraf Oktoberrevolutionen i Rusland. I første omgang synes denne begivenhed ikke at have afholdt Erhvervenes Fællesudvalg fra at gå videre med sagen, og man afholdt således den 14. november et møde, der udelukkende helligede sig spørgsmål i forbindelse med delegationsrejsen og de kommende forhandlinger med den russiske regering¹⁴. Imidlertid kom man hurtigt på andre tanker, og den 20. november meddelte Fællesudvalget udenrigsministeriet, at det i betragtning af »de seneste Begivenheder i Petrograd« formentlig ikke foreløbig ville være muligt at optage de påtænkte forhandlinger med de russiske myndigheder¹⁵.

Hermed gled initiativet for en tid erhvervsorganisationerne af hænde. Et af den påtænkte delegations medlemmer, grosserer Th. Jensen, mente således i begyndelsen af februar 1918, at det i betragtning af de »sindsyge« forhold i Rusland, som hans firmas repræsentant i Petrograd havde berettet om i en rapport, ikke var umagen værd at udsende repræsentanter for dansk erhvervsliv¹⁶.

De første kontakter med sovjetregeringen

I tiden umiddelbart efter Oktoberrevolutionen var det i de toneangivende kredse i Danmark – som i øvrigt i den vestlige verden som helhed – den fremherskende opfattelse, at man med bolsjevikkerne magtovertagelse stod over for et fænomen af meget kort varighed, og at »Lenin og hans Slæng« snart ville have demonstreret deres manglende evner til at styre og administrere Rusland¹⁷. Omvendt forventede den bolsjevikiske

12. UM. 64. Dan. 65. Gesandtskabet i Petrograd til UM, 27. 10. 1917.

13. UM. 6. P. 108. Mygind til EFU, 7. 11. 1918.

14. IR. Rusland. Dagsorden for mødet den 14. 11.

15. UM. 6. P. 108. EFU til UM, 20. 11. 1917.

16. IR. Rusland. Th. Jensen til EFU, 2. 2. 1918. Th. Jensen var indehaver af firmaet Theodor Jensen & Co., MF 1918–1920 for Det konservative folkeparti. De øvrige delegationsmedlemmer var F. H. J. Rambusch, medlem af Industrirådets stående udvalg og administrerende direktør i firmaet A/S Nielsen og Winther (med store interesser i Rusland) og Hjalmar Lange. (Se note 8).

17. Se f. eks. »Berlingske Tidende« for den 26. 11. 1917: »Man behøver ikke at gøre Krav paa noget særligt Fremsyn for at forudsige, at Lenin og hans Slæng vil komme til at trække det korteste Straa . . .«.

ledelse en almindelig rejsning blandt arbejderbefolkningen i Europa mod de siddende regeringer. Denne forventning gav sig på det udenrigsøkonomiske område det bemærkelsesværdige udslag, at man i begyndelsen af 1918 drøftede oprettelsen af såkaldte arbejderkommissioner i de skandinaviske lande, som skulle kontrollere vareudvekslingen med Sovjetrusland¹⁸.

Det er imidlertid lige så karakteristisk, at ingen af parterne udelukkende satte deres lid til denne gensidige tro på, at modpartens dage snart var talte, og at man derfor skulle undlade at etablere kontakter til de faktiske indehavere af magten. I Sovjetrusland fandt der således allerede i begyndelsen af februar 1918 en principafstemning sted blandt repræsentanter for ledende bolsjevik- og sovjetorganer, hvor den opfattelse vandt flertal, at det skulle være tilladt at afslutte overenskomster med kapitalistiske stater på det økonomiske område¹⁹. Men allerede før denne principafgørelse havde den nye regering rettet henvendelse til bl. a. den danske officielle repræsentant i Rusland, en henvendelse der klart demonstrerede det nye regimes interesse i økonomisk samkvem med omverdenen, også selv om denne (endnu) ikke var blevet revolutioneret.

Fra dansk side ses en lignende principdrøftelse af forholdet til det nye russiske styre ikke at have fundet sted. Dette hænger givetvis sammen med, at så at sige ingen kunne forestille sig det nye regime som noget permanent. Imidlertid var det praktisk at have kontakt med de nye magthavere, hvor kort deres magtudøvelse end måtte blive, og den danske gesandt i Petrograd, Harald Scavenius, besluttede derfor at indtage en holdning, der på den ene side udelukkede formel, diplomatisk anerkendelse, men som ikke samtidig afskar Danmark fra de »nødvendige forretningsmæssige forbindelser«. Denne fremgangsmåde blev senere sanktioneret af den danske regering²⁰.

18. Šiškin, *Stanovlenie*, p. 166. Forhandlingerne om de skandinaviske arbejderkommissioner førtes i Petrograd mellem repræsentanter for Kommissariatet for handel og industri og Det øverste økonomiske råd på den ene side og repræsentanter for norske og svenske venstresocialister (bl. a. Höglund) på den anden. I hvert fald i Sverige blev der dannet en »Socialistisk kommission til vareudveksling med Rusland«. Ifølge Ernst Christiansens oplysninger til forf. blev sådanne kommissioner dog ikke dannet i Danmark. Formanden for Petrograd Arbejderkommunens Centrale landbrugsråd, Michajlov, der i efteråret 1918 var i Danmark, hævdede i et interview med Petrograd-avisen Severnaja kommuna, at han under sine forhandlinger i Danmark intet havde foretaget sig uden »danske kammeraters« vidende, se Grosserer-Societets Komité J. No. 10/1918. Oversættelse af den sovjetiske avisartikel.

19. Šiškin, *Sovetskoe gosudarstvo*, p. 25.

20. UM. 133. D. 5. Gesandtskabet i Petrograd til UM 7.12.1917, no. 995; UM

Mens den danske diplomatiske repræsentation i Rusland efter Oktoberrevolutionen således var yderst tilbageholdende på det diplomatisk-politiske plan over for den nye regering – for ikke ved besvarelse af diplomatiske noter at komme til at indrømme sovjetregeringen en stillende anerkendelse – kom der kun få uger efter den bolsjevikiske magtovertagelse en officiel henvendelse fra den nye regerings udenrigskommissariat, der rejste spørgsmålet om Danmarks og Ruslands udenrigsøkonomiske relationer. I den sovjetiske note spurgte man den danske regeringsrepræsentation om, hvordan Danmark i fremtiden forestillede sig handelsrelationerne mellem »Den russiske republik« og Danmark ²¹.

Når det gjaldt økonomiske relationer, synes den danske gesandt ikke at have næret nogen betænkelighed ved at træde i forbindelse med det nye regime, og den danske landbrugskonsulent for Rusland, der p. t. opholdt sig i Helsingfors, fik instruks om øjeblikkelig at vende tilbage til Petrograd til »vigtige Forhandlinger om Udveksling af Varer mellem Rusland og Danmark« ²².

En væsentlig tilskyndelse for sovjetregeringen til at indlede nærmere forhandlinger med det danske gesandtskab var en stærk sovjetisk interesse i at sikre sig tilførsler af danske have- og markfrø, idet man herved ville blive i stand til at lindre levnedsmiddelmangelen i Rusland. Ved leverancer af frø til Rusland før Oktoberrevolutionen havde danske frøfirmaer spillet en betydelig rolle. Imidlertid var to store danske frøfirmaer kommet i klemme ved magtskiftet i oktober/november 1917. Kerenskij-regeringen havde allerede i sommeren 1917 bestilt ca. 230 tons danske frø hos firmaet Th. Jensen og Co.; ifølge kontrakt med det russiske landbrugsministerium skulle frøet kun leveres til udskibningshavn, hvorfra den russiske regering selv ville organisere den videre

til gesandtskabet i Petrograd 24. 12. 1917. Problemet blev første gang aktuelt, da udenrigskommissær Trockij den 23. november tilsendte samtlige neutrale regerings repræsentanter i Petrograd enslydende noter med opfordring om at formidle sovjetregeringens forslag om våbenstilstand og fredsforhandlinger til de fjendtlige regeringer (dvs. centralmagterne). Samtidig bad Trockij det danske gesandtskab om at drage omsorg for, at det danske folk blev informeret om sovjetregeringens handlinger. Se Trockijs note dateret 10/23. november 1917 i GAP. V. 37.

I lighed med de andre neutrale repræsentationer i Petrograd besluttede Harald Scavenius ikke at besvare noten, men blot at anerkende dens modtagelse, se UM. 6. G. 24. Gesandtskabet i Petrograd til UM 13/26. 11. 1917, no. 951.

21. UM. GAP. 24. Generalia B. Noter er dateret 11/24. 12. 1917. Fra sovjetisk side nævntes muligheden af en dansk-russisk vareudvekslingsaftale på kompensationsbasis.
22. UM. GAP. 29. Handelstraktat mellem Rusland og Danmark. Gesandtskabet til generalkonsulatet i Helsingfors 27. 12. 1917.

transport. I slutningen af oktober 1917 var firmaet rede til leveringen af de første 150 tons til en værdi af næsten 5.5 millioner kroner. Så snart beløbet blev indbetalt, ville de nødvendige papirer til frøets frigivelse være blevet udleveret til køberen, så frøet kunne komme til Rusland.

Netop på dette tidspunkt styrtedes Den provisoriske regering, betalingspørgsmålet blev derfor foreløbig ikke løst, og frøet blev af det danske firma oplagret. Den nye russiske regering under bolsjevikkisk ledelse anerkendte imidlertid hurtigt den tidligere regerings forpligtelser på dette område (og ligeledes forpligtelser over for firmaet Hjalmar Hartmann på ca. 3.5 millioner kroner), men trods god vilje skortede det på evnen til at honorere regningen, idet de danske firmaer – som aftalt i kontrakten – ønskede betaling i danske kroner ²³.

For at løse dette problem og hermed få skabt basis for yderligere tilførsler af dansk frø foreslog den danske som den sovjetiske regering forskellige fremgangsmåder, og man kom herved – med udgangspunkt i den konkrete frøsag – ind på overvejelser af langt mere vidtrækkende karakter for det økonomiske samkvem mellem de to lande.

De sovjetiske forslag til frøsagens likvidering og danske reaktioner

Et af de sovjetiske forslag gik ud på, at den sovjetiske regering skulle betale frøgælden med russiske varer. Det gjaldt derfor om at finde disponible varer, der samtidig efterspurgtes i Danmark. Vel for at vise sin gode vilje imødekom sovjetregeringen ved samme lejlighed nogle gamle danske ønsker, der ikke var blevet opfyldt af Den provisoriske regering. Det er ikke usandsynligt, at inspirationen til det sovjetiske forslag er kommet fra Th. Jensens repræsentant i Petrograd, der under sine forgæves forsøg på at få det skyldige beløb udbetalt bl. a. havde foreslået som en mulig ordning, at sovjetregeringen kunne sende varer for det skyldige beløb til Skandinavien for at dække kronebeløbet ²⁴.

Efter forhandlinger med det danske gesandskab foreslog udenrigskommissariatet den 29. januar en dansk-sovjetisk handelsoverenskomst af følgende indhold: den russiske regering ville give tilladelse til eksport af 69.000 pud (= 1130 tons) stærkt efterspurgt kløverfrø til Danmark; regeringen lovede at undersøge en sag vedrørende rekvirerede danske frø (også fra Den provisoriske regerings tid); gesandtskabet ville få udførselslicenser for olieagter til i alt fem millioner kroner og for an-

23. UM. 79. D. 174. Th. Jensen til UM 19. 12. 1918.

24. IR. Rusland. Th. Jensen til EFU 2. 2. 1918.

dre for Danmark nødvendige varer til i alt andre fem millioner kroner; regeringen lovede at bistå gesandtskabet med køb, transport og forsendelse af de russiske varer. Som dansk modydelse skulle den danske regering øjeblikkelig betale de danske frøfirmaer deres tilgodehavender på i alt ca. ni millioner kroner. Som pant for dette udlæg ville den sovjetiske regering deponere ti millioner rubler, som den danske regering frit kunne disponere over. Harald Scavenius anbefalede indtrængende sin regering at acceptere denne ordning, idet det måtte betragtes som en stor fordel at blive forsynet med de til landbruget så nødvendige olieklager. Forslaget skulle imidlertid accepteres i sin helhed, da forkastelse af blot en af betingelserne ville medføre, at hele forslaget bortfaldt.

Scavenius var så optimistisk mht. den danske regerings accept, at han omgående udbad sig en liste over de vigtigste varer, Danmark havde behov for, så han straks kunne tage de nødvendige skridt til sådanne varers fremskaffelse ²⁵.

Gesandtens argumenter kunne imidlertid ikke overbevise den danske regering, heller ikke en tilføjelse om, at hvis ikke Danmark slog til, ville Sverige løbe med fordelene, idet svenske banker allerede forhandlede med de sovjetiske myndigheder om frøindkøb ²⁶. Den danske regering, der betegnede det sovjetiske forslag som en kombineret vareudvekslings- og kreditaftale, mente, at en accept ville indebære for stor økonomisk risiko. Regeringen hævdede dog samtidig, at den gerne ville vise sin imødekommenhed over for den russiske regerings ønsker. Dette skulle manifestere sig derved, at man ville forsøge at stille til den russiske regerings disposition i København et beløb i danske kroner svarende til 4.5 millioner rubler. Beløbet ville efterhånden blive udbetalt i rater. Som kompensation for denne – som man mente – store danske imødekommenhed skulle gesandten i Petrograd betinge sig så stor fri udførsel som mulig af olieklager og andre nødvendige varer. På denne måde ville den russiske regering efter dansk opfattelse skaffe sig kronevaluta på »naturlig Maade« ²⁷. Det danske forslag tog altså sigte på, på én gang at eliminere den økonomiske risiko og sikre, at der faktisk blev tilført Danmark de tiltrængte varer.

Den sovjetiske regering havde en anden opfattelse af den danske imødekommenhed. Dens hovedinteresse lå i at få en hurtig ordning, så det danske frø kunne blive leveret så betids, at det kunne komme til

25. UM. 79. D. 174. Gesandtskabet til UM 30. 1. 1918. nr. 101 og 102, med gengivelse af udenrigskommissariatets note af 16/29. 1. 1918.

26. Do, 30. 1. 1918, no. 106.

27. Do, UM til gesandtskabet i Petrograd 1. 2. 1918, no. 117.

anvendelse ved forårssåningen. En ratebetaling som foreslået af den danske regering var af den grund udelukket. Inden man havde fået frigjort, afskibet og afsat de forskellige eksportvarer til Danmark og derved opnået dansk valuta, ville tidspunktet være forpasset. Forgæves forsøgte Scavenius med nye argumenter at overbevise sin regering om, at den kun løb en minimal risiko til gengæld for de store fordele, forslaget indebar ²⁸.

Denne negative reaktion synes imidlertid ikke at have afskrækket russerne. I slutningen af februar kunne Scavenius meddele, at en departementschef i det sovjetiske landbrugsministerium ville komme til København for dér at drøfte spørgsmål i forbindelse med en dansk-russisk vareudveksling ²⁹. Dette nye sovjetiske initiativ, der også støttedes af Scavenius ³⁰, gik ud på, at sovjetregeringen betalte de danske frøfirmaer med rubler, som via Erhvervenes Fællesudvalg skulle søges afsat i Tyskland, der efter Brest-Litovsk freden havde brug for rubler til at finansiere sine opkøb i Rusland og Ukraine. Ifølge Fællesudvalgets repræsentants forhandlinger om sagen i Berlin så det ud til, at de tyske myndigheder stillede sig positive over for en sådan ordning ³¹. Hvis man samtidig kunne opnå »garanterede Handelsfordele« for Danmark, fandt Scavenius, at Danmark burde acceptere rubelbetaling ³². For yderligere at vise sin imødekommenhed havde den sovjetiske regering i slutningen

28. Gesandten fremhævede bl. a., at Østrig skulle bruge fire millioner rubler pr. måned til forsørgelse af sine krigsfanger i Rusland. Da Danmark siden foråret 1917 som beskyttelsesmagt for Østrig-Ungarn havde varetaget administrationen af krigsfangerne, ville man sagtens kunne bruge de 10 millioner rubler, som den russiske regering ville deponere som sikkerhed. I øvrigt ville rublerne kunne finde anvendelse ved købet af olieprodukter og de andre varer, som forudsat i forslaget, se UM. 79. D. 174. Gesandtskabet til UM 16. 2. 1918. no. 162. Den danske regerings fornyede afvisning sst. UM til gesandtskabet 18. 2. 1918, no. 162.

29. UM. 79. D. 174. Gesandtskabet til UM 23. 2. 1918, no. 199. Den omtalte departementschefs navn var Oržickij (Orchitsky).

30. UM. GAP. 29. Russisk Export til Danmark. Scavenius til den sovjetiske skandinaviensrepræsentant, V. V. Vorovskij 12. 3. 1918. Scavenius' henvendelse til Vorovskij var en reaktion på sidstnævntes dramatiske telegram til den danske gesandt, hvori frø sagen omtaltes som »meget brændende«. I telegrammet, som også tilstilledes Lenin, krævede Vorovskij, at den sovjetiske regering tog ekstraordinære skridt til løsning af betalingsspørgsmålet, f. eks. ved at deponere guld i det danske gesandtskab i Petrograd, se UM. 79. D. 174. Gesandtskabet i Petrograd til UM 13. 3. 1918, no. 264.

31. IR. Ruslandssagen 1918. Kopi af skrivelse fra sekretæren for det sovjetiske landbrugsministeriums direktør (departementschef) til [EFU?], 20. 4. 1918. Se også sst. forskellig korrespondance mellem frøfirmaerne og Fællesudvalgets repræsentant i Berlin, Harald J. Nielsen.

32. 79. D. 174. Gesandtskabet i Petrograd til UM 13. 3. 1918, no. 264.

af februar givet udførselstilladelse for alle kalvemaver, opkøbt for dansk regning, hvis disses værdi inkluderedes i de ti millioner rubler, som indgik i det foreslåede kompensationsarrangement. Hermed var påny blevet opfyldt et dansk ønske, der daterede sig fra Den provisoriske regerings tid³³. Vel for at forstærke presset på den danske regering meddelte det sovjetiske landbrugsministerium, at det havde deponeret 12.5 millioner rubler på det danske gesandtskabs konto i en bank i Petrograd til udbetaling, så snart de bestilte frø blev effektueret³⁴.

Karakteristisk for den danske reaktion på de sovjetiske forslag var i begge tilfælde forsøg på at benytte den sovjetiske interesse i at få løst frørsagen til at aftvinge sig fordele i forsyningsmæssig henseende.

Kontakter med den private sektor i Sovjetrusland

Heller ikke dette andet sovjetiske initiativ blev realiseret trods principiel accept heraf fra de implicerede danske firmaer. Dette hang sammen med, at der så at sige optrådte private konkurrenter til de sovjetiske myndigheder på det danske marked.

Omtrent samtidig med den sovjetiske landbrugsministerielle repræsentrants ankomst til Danmark kom danske erhvervskredse i forbindelse med to russiske forretningsmænd, Fernand G. Fjurer og David Lur'e, hvis planer om russiske varetilførsler lød mere tillokkende³⁵.

Allerede i februar havde udenrigsministeriet forhandlet med Erhvervenes Fællesudvalg for at erfare, om erhvervslivet havde forslag til en tilfredsstillende løsning på problemerne i forbindelse med betalingen for frøpartierne³⁶. Fællesudvalget havde ved denne lejlighed ladet udarbejde en liste over varer, det danske erhvervsliv var interesseret i at få fra Rusland³⁷, men der foreligger i øvrigt ikke spor af nogen synderlig aktivitet fra erhvervslivets side, før kontakten med de to russiske købmænd etableredes i april. Denne kontakt blev på den anden side indledningen til en bemærkelsesværdig aktivitet fra privat hold.

Den russiske baggrund for de to russiske forretningsmænds initiativ var indførelsen af statsmonopol på udenrigshandel ved dekret af 22.

33. IR. Ruslandssagen 1918. UM til EFU 28. 2. 1918.

34. UM. 79. D. 174. Gesandtskabet i Petrograd til UM 21. 4. 1918, no. 398.

35. De to russere var kendt af danske forretningsfolk med interesser i Rusland, se IR. Ruslandssagen 1918. Mødereferat dateret 18. 5. 1918.

36. UM. 79. D. 174. UM til gesandtskabet i Petrograd 18. 2. 1918.

37. Do, gesandtskabet i Petrograd til UM 23. 2. 1918, no. 199. Heri citeres UMs oplysninger om EFU, der bl. a. havde ønsket benzin, petroleum, smøreolie, linolie, høfrø og foderkager.

april. Dette blev signalet til en hektisk aktivitet blandt russiske forretningsfolk, der ved at afslutte kontrakter med udlandet (der ofte foruddateredes) håbede på at kunne omgå monopolet og derved få realiseret nogle af deres værdier³⁸.

Den 30. april afholdtes det første af en række møder under Erhvervenes Fællesudvalgs auspici med deltagelse af repræsentanter for forskellige danske virksomheder med interesser i Rusland og de to russiske direktører. Grundlaget for dette møde havde oprindeligt været den tidligere nævnte frøsag og de forskellige forslag til dennes løsning. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at man nu fra visse erhvervsfolks side var langt mere interesseret i en ordning efter de retningslinier, den sovjetiske regering oprindeligt havde foreslået, altså en kombineret vareudvekslings- og kreditaftale.

Når interessen for at udnytte sovjetregeringens interesse i dansk valuta til at skaffe russiske varer til Danmark (i stedet for blot at lade betalingsspørgsmålet ordne ved en valutatransaktion) nu yderligere var vokset, skal det givetvis ses på baggrund af de to russeres oplysninger om, at der i eller i nærheden af Petrograd fandtes store kvanta disponible varer af netop de kategorier, dansk erhvervsliv så hårdt havde brug for og til priser, som var acceptable³⁹. Betalingen herfor kunne ifølge russerne ske enten med danske, indefrosne tilgodehavender i Rusland⁴⁰ eller ved betaling i dansk valuta. Endelig kunne man måske koble betalingen sammen med frøsagen. Karakteristisk for Lur'es og Fjurers projekt var altså, at grundlaget for de russiske varetilførsler skulle være dansk valutakompensation⁴¹.

Tydeligt inspireret af denne nye interesse i danske erhvervskredse er udenrigsministeriets instruks til gesandten i Petrograd af 3. maj⁴². Mens man vel stadig står ved sin tidligere godtagelse af betalingsspørgsmå-

38. Šiškin, *Sovetskoe gosudarstvo*, p. 92.

39. Der var tale om bl. a. smøreolie, hamp, hør, linoliefrø, fernis, harpiks, kobber, tin, messing, alkohol og bildæk, dvs. varer der var stærkt efterspurgt, også i Rusland!

40. Ved dekret af 14/27. 12. 1917 var de russiske banker blevet nationaliseret, og den 29. 12. var der blevet indført stop for indfrielse af værdikuponer, se UM. 133. L. 1. Gesandtskabet i Petrograd til UM 1. 3. 1918. Dekretet er trykt i *Dekrety sovetskoi vlasti*, Tom. I. (Moskva 1957), p. 230.

41. IR. Ruslandssagen 1918. Mødereferat 30. 4. 1918. Deltagerne i mødet var Rambusch, Harald J. Nielsen (begge repræsenterende EFU), Th. Jensen og direktørerne Woldbye og Fasting fra Sibirisk Kompagni.

42. I en skrivelse fra udenrigsministeriet til Industrirådet af 17. 5. 1918 henvises der udtrykkeligt til forhandlinger mellem ministeriet og rådet om sagen og om viderebefordring af de af Industrirådet foreslåede telegrammer til Petrograd-gesandtskabet, se UM. 79. D. 174.

lets ordning ved hjælp af russisk valuta, lægges hovedvægten nu på at udnytte frøsagen til at skaffe Danmark forsyninger fra Rusland. Det hed således i instruksen, at hvis valutatransaktionen ikke omgående kunne realiseres, »vil den tidligere Ordning om direkte Vareudveksling være meget ønskelig, maaske endog for danske almene Interesser at foretrække«. Man var nu altså fra dansk side i virkeligheden vendt tilbage til det sovjetiske januar-forslag under indtryk af erhvervslivets ønsker, det forslag man i sin tid havde afvist som værende for risikofyldt⁴³. Der var ifølge udenrigsministeriets instruks nu mulighed for med kort varsel at sende fornøden dansk tonnage direkte til Petrograd for afhentning af de betydelige mængder varer (der omtales de af Lur'e og Fjurer nævnte kategorier), der fandtes til »evt. antagelige Priser«. Det danske forslag gik mere konkret ud på, at sovjetregeringen skulle udbetale ejerne af de (beslaglagte) varer, som danske opkøbere ønskede at overtage, værdien af disse varer og være de danske opkøbere behjælpelig med transport og indskibning af de således frigjorte varer. Så snart varerne var indladet i danske eller svenske skibe, ville et konsortium af danske firmaer betragte frøsagen som værende ude af verden.

Udover dette, som i realiteten implicerede en dansk anerkendelse af sovjetregeringens beslaglæggelse af allerede opkøbte varer, ønskede udenrigsministeriet, at gesandten skulle forsøge at opnå udførselslicens for yderligere varepartier, således at man ikke indskrænkede sig til at blive inden for rammerne af frøpartiernes værdi. Endelig skulle der opnås tilladelse til at trække på beslaglagte danske tilgodehavender i russiske banker. Hvis der kom positive reaktioner fra sovjetisk side, ville erhvervslivet omgående sende repræsentanter til Petrograd for hurtigst mulig gennemførelse af opkøbene⁴⁴.

Dette danske forslag, der grundlæggende var i overensstemmelse med det oprindelige sovjetiske, men desuden karakteriseret ved sit videregående sigte, indtraf imidlertid for sent. I begyndelsen af maj erklærede den sovjetiske regering, at man betragtede forhandlingerne som afbrudte, og at Danmark ved ikke at have svaret velvilligt (underforstået: på det sovjetiske forslag om dansk statskredit) havde handlet uvenligt. Frøet kunne nu ikke mere komme til anvendelse i dette forår. Man var ganske vist stadig interesseret i frøpartierne, men mente til efteråret at

43. Scavenius karakteriserede da også 3. maj-forslaget som værende i overensstemmelse med »det herfra for tre Maaneder siden fremsendte«, citeret i UM til Industrirådet 17. 5. 1918, UM. 79. D. 174.

44. IR. Ruslandssagen 1918 og UM. 79. D. 174. b. UM til gesandtskabet i Petrograd 3. 5. 1918.

være i besiddelse af så megen dansk valuta, at man ikke ville behøve den danske regerings kredit ⁴⁵.

Endnu før man kendte til sovjetregeringens afbrydelse af forhandlingerne, havde imidlertid interesserede danske virksomheder via Erhvervenes Fællesudvalg aftalt et projekt af mere privat karakter med de to russiske forretningsmænd, Lur'e og Fjurer, der havde presset voldsomt på for at få sagen afsluttet, bl. a. under henvisning til, at Sverige og Tyskland var i færd med at foretage opkøb i Rusland. Hastværket kan imidlertid også hænge sammen med, at man nu var vidende om, at myndighederne i Petrograd havde konfiskeret en stor mængde varer, beliggende i Petrograd havn ⁴⁶. Skulle man have varer ud af landet, måtte der handles hurtigt. Projektet byggede på den forudsætning, at Erhvervenes Fællesudvalg skulle formidle kontakten til interesserede danske virksomheder, som igen skulle udpege de varer, mængder og priser, man var interesseret i. Fællesudvalget skulle desuden ordne de praktiske ting som betalingsmåde og fremskaffelse af tonnage. Til gengæld ville russerne skaffe de ønskede varer til Petrograd og ved hjælp af Fællesudvalgets anbefaling og det danske gesandtskabs medvirken opnå de nødvendige udførselstilladelser hos de sovjetiske myndigheder. For dette arbejde skulle de have 10 % i kommission af værdien af de eksporterede varer ⁴⁷.

45. UM. 79. D. 174. Gesandtskabet i Petrograd til UM 10. 5. 1918. no. 413, med ref. til UMs instruks af 3. 5. Se også UM til Industrirådet 17. 5. 1918. Scavenius ledsagede meddelelsen herom med sin personlige beklagelse over udfaldet af denne »for Danmark saa fordelagtige Sag«. Der synes ikke at have været fuldkommen enighed i den sovjetiske administration om afvisningen. Såvel i sovjetisk presse som i en skrivelse fra det sovjetiske landbrugsministerium til dets repræsentant i Danmark, departementschef Orzickij, af 21. 5. hed det, at der var opnået enighed om russiske varer som betaling for de danske frøleverancer, se UM. 79. D. 174. b. Th. Jensen til UM 20. og 26. 6. 1918 med bilag.

46. IR. Ruslandssagen 1918. UM til Industrirådet 11. 5. 1918. Den 26. 4. 1918 havde gesandtskabet i Petrograd meddelt udenrigsministeriet, at Petrograd-myndighederne ved dekret af 18. 4. havde konfiskeret alle varer på Gutuevskij-toldboden i Petrograd, ankommet før 1. 10. 1917, og rekvireret siden ankomne varer. Den 27. 5. kunne gesandtskabet meddele, at de sovjetiske myndigheder var begyndt at evakuere de beslaglagte varer til det indre af landet uden at underrette ejerne herom, se UM. 79. H. 82. Gesandtskabet til UM 26. 4. og 27. 5. 1918. Ifølge handelsattachéen ved gesandtskabet rummede denne sag »kolossale danske Interesser«, se UM. 65. I 19. Skrivelse til UM af 27. 9. 1918, no. 19.

47. IR. Ruslandssagen 1918. Referat af møde 14. 5. 1918 og diverse skrivelser mellem Lur'e/Fjurer og EFU. I mødet den 14. 5. deltog flg. fra EFU/Industrirådet: Rambusch, Lange, C. F. Jarl, G. Waidtløv (hhv. formand og medlem af Industrirådets smørelieudvalg), H. P. Prior, M. A. Abrahamson og Aage Møller (sekretær i EFU). Følgende virksomheder var direkte repræsenteret: Stilling-Andersen, Sibirisk Kompagni, Glad og Co., De danske Spritfabrikker og De

Udover de to russiske købmænd ønskede de interesserede danske firmaer imidlertid også at have en repræsentant i Petrograd til overvågelse af indkøbene og forsendelsen af varerne. Hertil blev valgt G. Oppenheim fra Glad og Co., som var blandt de implicerede firmaer. Men også Erhvervenes Fællesudvalg ønskede at få førstehåndskendskab til forholdene i Rusland under de nye vilkår for økonomisk aktivitet, som sovjetregeringen havde skabt. Fællesudvalget udpegede til dette formål den både med landet og sproget kyndige ingeniør Lange fra Industrirådets Eksportbureau ⁴⁸.

Erhvervenes Fællesudvalgs aktiviteter.

Langes rejse til Sovjetrusland

Sideløbende med dette projekt af mere privat karakter (men med Erhvervenes Fællesudvalg som teknisk/administrativ assistance), hvis basis var russiske leverancer mod dansk valutakompensation, og hvis kortsigtede karakter også understregedes af den kendsgerning, at de danske firmaer ønskede transaktionen afsluttet i løbet af ganske få uger ⁴⁹, havde Erhvervenes Fællesudvalg og interesserede virksomheder imidlertid allerede et nyt under forberedelse. Dette nye projekt var i dets til grund liggende principper klart afvigende fra det oven for omtalte. Under forhandlingerne med Lur'e og Fjurer var spørgsmålet om mulige danske kompensationsvarer flere gange blevet drøftet ⁵⁰. Især lagde russerne

forenede Papirfabrikker. Prior fra Industrirådet var tillige direktør for Nordisk Kabel- og Traadfabrikker.

48. IR. Ruslandssagen 1918. Referater af møder den 18. og 21. 5. 1918; fuldmagter fra de implicerede firmaer til Oppenheim af 22. 5. 1918; erklæringer fra samme firmaer af 21. og 22. 5. 1918 om villighed til at købe på de med russerne aftalte betingelser af 16. 5. 1918; EFU til Lur'e 4. 6. 1918, bilagt fortegnelse over interesserede virksomheder, ønskede varer, mængder og maksimale priser. De implicerede firmaer var flg.: De forenede Papirfabrikker (interesseret i harpiks), Stilling-Andersen (hamp, hør og tarme), De danske Oliemøller og Sæbefabrikker (hørfør), Foreningen af danske Spiritusfabrikanter Fællesindkøb (kartoffelråsprit), Glad og Co. (smøreolie), Nordisk Kabel- og Traadfabrikker (kobber) og Alfred Olsen (smøreolie og harpiks). Endelig var Adams Transport Co. interesseret i at medvirke ved befordringen af gods og varer til og fra Petrograd og ville sende en af dets direktører (Ingwersen) til Petrograd for på stedet at ordne alt fornødent i så henseende. Se de omtalte firmaers skrivelser til EFU af 15. og 16. 5. 1918. I pressen annoncerede Adam om transport af gods og varer til Petrograd, se »Berlingske Tidendes Tillæg om Handel og Søfart« for 18. 5. 1918.

49. IR. Ruslandssagen 1918. EFU til Lur'e 4. 6. 1918 og Lur'e til EFU 7. 6. 1918.

50. På mødet den 30. april havde man diskuteret muligheden af at eksportere kondenseret mælk og sukker.

vægt på danske tilsagn om levnedsmidler, og Erhvervenes Fællesudvalg havde lovet at gøre, hvad man kunne for at fremskaffe sådanne som delvis kompensation⁵¹.

Men også danske forretningsfolk kom snart til at indse betydningen af dansk varekompensation, hvis planerne om russiske tilførsler og frigivelse af de konfiskerede varer nogensinde skulle lykkes. Den russiske baggrund for ønsket om vareudveksling på kompensationsbasis var dels den ovenfor omtalte konfiskering af varer i Petrograd, forholdsregler der havde vist sig at ramme forskellige danske virksomheder meget hårdt; dels en alvorlig forværring i forsyningssituationen i det af sovjetregeringen kontrollerede Rusland efter iværksættelsen af den kombinerede udenlandske intervention og interne opstand. Et udslag heraf var annulleringen i begyndelsen af juni af allerede udstedte eksportlicenser i Petrograd-området⁵², en forholdsregel der på det nærmeste fjernede grundlaget for Lur'es og Fjurers projekt. Fra nu af pressede de ramte virksomheder på – også over for danske myndigheder – for at få deres kapital i form af beslaglagte eller bundne varer frigjort.

På et møde i Erhvervenes Fællesudvalg den 14. juni informerede forskellige virksomhedsledere om den nye situation og deres personlige erfaringer mht. at hjemtage forsyninger fra Rusland. Rambusch, der havde spillet en ledende rolle under tilkomsten af det første projekt, orienterede om det sovjetiske princip, at man ikke ville handle med individuelle firmaer, men kun med Industrirådet. Selv om Rambusch afviste dette krav, betydede han ikke desto mindre de danske virksomhedsledere, at danske opkøb nu måtte organiseres ved fælles optræden af interesserede firmaer gennem Erhvervenes Fællesudvalg. Ligeledes blev det på mødet gjort klart, at det ikke ville være muligt at foretage opkøb i Rusland uden om det sovjetiske statsmonopol. Under de nye vilkår for eksport af russiske varer gjaldt det derfor ikke så meget om at fremskaffe russiske varer (et hovedpunkt i Lur'es og Fjurers projekt) som om at finde ud af, hvilke danske kompensationsvarer, der kunne komme på tale for til gengæld at få frigjort danskejede, allerede opkøbte varer i Rusland. På basis af Industrirådets undersøgelser kunne Rambusch oplyse, at der bl.

51. IR. Ruslandssagen 1918. EFU til Fjurer 17. 5. 1918; referat af møde den 14. 5. 1918.

52. Efter dekretet af 22. 4. 1918 om nationalisering af udenrigshandelen faldt tidligere udstedte eksportlicenser ikke automatisk bort. Kommissariatet for handel og industri gik således i en instruks til Petrograd-afdelingen ind for, at licenser fra før 22. 4. skulle bevare deres gyldighed, se Šiškin, *Sovetskoe gosudarstvo*, p. 91. Men forskellen mellem dekreternes og virkelighedens verden var ofte meget stor.

a. fandtes landbrugsmaskiner disponible for eksport til en værdi af 4–5 millioner kroner. Mens andre mødedeltagere supplerede med oplysninger om andre kategorier af industrivarer, nævnte adskillige også danske levnedsmidler som muligt kompensationsobjekt (sukker, oksekød, smør, bouillonterninger)⁵³. Et yderligere incitament til forsøg på at realisere en vareudveksling var den voksende arbejdsløshed, kombineret med forholdsvis rigelighed af visse råvarer⁵⁴. Tyngdepunktet i de danske Ruslands-interesser var hermed i færd med at forskyde sig fra ønskerne om *russiske* varetilførsler som det dominerende til interesse i at få frigjort *dansk* kapital, bundet i beslaglagte varepartier.

I sammenhæng med disse nye planer skal ses Erhvervenes Fællesudvalgs repræsentant, Hjalmar Langes rejse til Rusland fra slutningen af maj til begyndelsen af juli. Det er muligt, at det oprindelige formål med rejsen havde været at yde assistance ved Lur'es og Fjurers opkøb samt undersøge muligheden for sin ansættelse ved gesandtskabet som dansk industris repræsentant⁵⁵. Men hertil føjede der sig snart andre og vigtigere hensyn. I sin redegørelse for forløbet af rejsen omtaler Lange selv tre formål: for det første helt generelt at undersøge muligheden for en genoptagelse af handelsforbindelsen mellem Danmark og Rusland; for det andet og tredje specielt at bistå danske firmaer, der enten allerede havde købt eller agtede at købe russiske varer, nødvendige for dansk erhvervs-liv. Men desuden nævner Lange, at rejsen alene af den grund var blevet nødvendig, at den sovjetiske regering havde nationaliseret udenrigs-handelen. Herved var det private initiativ blevet stillet på helt bar bund⁵⁶. Der ses her en umiddelbar forbindelse til overvejelserne på mø-

53. IR. Ruslandssagen 1918. Referat af møde i EFU ang. vareudveksling med Rusland, dateret 14. 6. 1918; Industrirådets Eksportbureaus spørgeskemaer om landbrugsmaskiner rede til eksport. Direktørerne Th. A. Svanholm fra Vacuum Oil og Ingwersen fra Adams Transport Co. spillede en fremtrædende rolle på mødet. Det var Ingwersen, der informerede om annulleringen af eksportlicenserne i Petrograd og om den skærpede rekvisitionspolitik. Vacuum Oil synes at have givet stødet til det nye initiativ ved sin henvendelse til EFU. Begge firmaer havde interesse i at få realiseret store varepartier, der befandt sig i Rusland, men som manglede udførselstilladelser.

54. UM. 79. D. 174. EFU til UM 7. 11. 1918.

55. IR. Ruslandssagen 1918. EFU til Fjurer 17. 5. 1918. UM. 34. 0. 120. EFU til UM 23. 5. 1918. I sidstnævnte skrivelse redegjorde EFU for de forhandlinger, der havde været ført mellem interesserede danske firmaer og EFU på grundlag af de to russeres tilbud. Heri underrettedes UM også om, at Lange skulle undersøge muligheden for etableringen af en direkte skibsforbindelse mellem København og Petrograd. Grosserer-Societetets forhandlingsprotokol for 21. 3. 1918. Hjerl Hansens oplysninger om, at industrien ønskede en ingeniør ansat ved gesandtskabet i Petrograd.

56. IR. Ruslandssagen 1918. Langes beretning, dateret hhv. 18. og 23. 7. 1918.

det den 14. juni: i den nye situation, fremkaldt af sovjetregeringens politik, var det nødvendigt med forhandlinger på officielt plan for dels at redde danske virksomheder, der var kommet i vanskeligheder med de opkøb, de nu ikke kunne få realiseret, dels at skaffe forsyninger til dansk erhvervsliv. Disse to sæt interesser *kunne* forenes, men der kunne også nemt opstå situationer, hvor de ville komme i konflikt med hinanden. Et tredje sæt interesser, Langes rejse kunne tjene, var naturligvis visse virksomheders ønske om et afsætningsmarked i Sovjetrusland.

Allerede den kendsgerning, at Langes rejse skulle gå over Berlin, hvor en sovjetisk økonomisk delegation befandt sig, i stedet for som virksomhedernes repræsentant, Oppenheim, at rejse over Sverige, viser, at der var tale om fra Fællesudvalgets side at opnå direkte kontakt med sovjetregeringen. Langes rejse skal altså ses i sammenhæng med de nye overvejelser om vareudveksling på kompensationsbasis, udsprunget af danske interesser i at få frigjort betydelige, bundne kapitaler i Rusland. Sigtet var en aftale mellem den sovjetiske regering og Fællesudvalget. Det nye initiativs formål og bagved liggende interesser var dermed af en helt anden karakter end Lur'es og Fjurers projekt.

Efter at have ført indledende drøftelser med den sovjetiske delegation i Berlin under ledelse af Krasin, der i nærmeste fremtid skulle overtage ledelsen af Kommissariatet for handel og industri i Moskva⁵⁷, koncentrerede Lange sin indsats i Rusland i forhandlinger med centralregeringen i Moskva, i øvrigt tilskyndet hertil af den danske gesandt i Petrograd, der ifølge Lange gav udtryk for stor tilfredshed med Fællesudvalgets initiativ. I forhandlingerne deltog også fra dansk side generalkonsul Haxthausen, Moskva.

Resultatet af Langes forhandlinger med de sovjetiske myndigheder blev et forslag til en overenskomst om vareudveksling mellem Danmark og Rusland. Sandsynligvis repræsenterer forslaget et kompromis mellem Lange og Kommissariatet for handel og industri⁵⁸; det opererer med et kompensationsystem, hvor varekompensation skulle være hovedreg-

57. Krasin lovede Lange at forelægge Lenin sagen om genåbningen af handelen med Danmark. Også den sovjetiske Skandinaviensrepræsentant, Vorovskij, ville blive tilkaldt til rådslagning i Moskva. Lange må have imponeret Krasin med sine redegørelser for udenrigshandelens organisation i Danmark, idet sidstnævnte bad Lange sørge for, at EFU sendte nogle folk til Moskva for dér at organisere Ruslands udenrigshandel! Se IR. Ruslandssagen 1918. Lange til EFU 4. 6. 1918.

58. Udkastet har påtegningen: »Sovjetregeringens med Ing. Lange udarbejdede Forslag til Handelsoverenskomst med EFU Juli 1918«, se IR. Ruslandssagen 1918.

len. I tilfælde af skævhed mellem eksport og import skulle der udlignes med dansk valuta. Man har tilsyneladende kun regnet med den mulighed, at den russiske eksport til Danmark var større end omvendt, det vil med andre ord sige, at Danmark forudsås at få overskud hvad angår vareforsyning. Op til 50 % af de russiske forsyninger kunne opnås uden dansk modydelse i varer. De kontraherende parter skulle være den sovjetiske regering og Erhvervenes Fællesudvalg. Alle danske indkøb i Rusland skulle gå via Udvalget, og i selve Rusland skulle det danske general-konsulat i Moskva være formidler af varestørommet. Russiske varer måtte ikke reeksporteres uden tilladelse fra Moskva. En vigtig artikel drejede sig om dansk kapital i russiske banker og i danske virksomheder i Rusland. Herom hed det, at normalt kunne sådanne tilgodehavender ikke anvendes til betaling for vareopkøb. Undtagelsesvis kunne dog regeringen dispensere fra denne regel. Det skulle derimod være muligt at frigøre danske tilgodehavender til investeringer i virksomheder i Rusland, som regeringen i Moskva på forhånd havde godkendt. Endelig indeholder forslaget en række bestemmelser til sikring mod rekvirition af varer, købt for dansk regning, men endnu ikke færdigeksporteret fra Rusland⁵⁹. I sine kommentarer til Erhvervenes Fællesudvalg mente Lange konkluderende, at det – som forholdene lå – ikke (som i Lur'es og Fjurers projekt) drejede sig om at fremskaffe russiske varer. Af sådanne havde danske firmaer i Rusland opkøbt store kvanta; der var rigeligt til at dække Danmarks forbrug for ét år af hør, hamp, kobber, messing, aluminium, bly, tin, asbest, jern, stål, mineralske olier og kalvemaver. Det, det skortede på, var udførselstilladelser. Og her var det afgørende, om Danmark kunne yde Rusland noget til gengæld. Især ville danske levnedsmidler være af interesse (ifølge Lange døde der alene i Petrograd dagligt ca. 400 børn af sult, og oliekrage var blevet brugt som menneskeføde), men også landbrugsmaskiner, værktøj, mejerimaskiner og søm var efterspurte⁶⁰.

Som det vil ses, var dette forslag i sin karakter langt mere omfattende end de forskellige projekter, der hidtil havde været forhandlet om, dels mellem den danske og sovjetiske regering, dels mellem private danske virksomheder og russiske forretningsfolk. Mens man hidtil udelukkende havde forhandlet om forskellige, specifikke varepartier, og hvor et meget væsentligt formål havde været at få løst et mellemværende mellem den

59. Lange fik dog også tid til at bistå danske firmaer i Rusland med at få frigjort forskellige varepartier, der tidligere havde opnået eksporttilladelse, se UM. 79. D. 174. b. Rusisk Eksport Kompagni til UM 18. 11. 1918.

60. IR. Ruslandssagen 1918. Bilag til Langes beretning af 18/23. 7. 1918.

sovjetiske stat og et par danske frøfirmaer, var der i det nye forslag tale om en generel overenskomst om vareudveksling og med officielle instanser i begge lande som kontrahenter ⁶¹. Men hertil kom, at forslaget også indeholdt bestemmelser, der implicerede en principiel sovjetisk anerkendelse af dansk ejendomsret til beslaglagte eller indefrosne tilgodehavender og til danskejet ejendom i det hele taget, omend ikke en anerkendelse af en ubegrænset dispositionsret herover. Også bestemmelserne om mulighederne for danske investeringer i Sovjetrusland er interessante. De er et tidligt eksempel på sovjetisk interesse i vestlig kapitaltilførsel og på muligheder for koncessioner i Sovjetrusland, begge dele noget, der i øvrigt først for alvor manifesterede sig i sovjetisk politik efter borgerkrigs- og interventionsperioden ⁶².

Reaktionerne på Erhvervenes Fællesudvalgs initiativer

Erhvervenes Fællesudvalgs initiativ, eller rettere resultatet heraf, fremkaldte imidlertid heftige reaktioner fra de i Lur'es og Fjurers projekt involverede personer og fra modstandere af et mere officielt samkvem med sovjetregeringen. Allerede før Langes afrejse protesterede Lur'e over for Rambusch, idet han mente, at resultatet ville blive kæmpemæssige prisstigninger, fordi sovjetregeringen ville få det indtryk, at det var en sag, man i Danmark tillagde megen vægt. Hele »planen« kunne herved blive ødelagt ⁶³. Også de danske firmaers repræsentant, Oppenheim, kritiserede skarpt beslutningen om at sende Lange til Rusland og dennes forhandlinger med sovjetregeringen om en »almindelig dansk-russisk handelsoverenskomst«, noget der lå uden for det oprindelige program om valutakompensation. Oppenheims kritik var dels af ideologisk/moralsk karakter, dels af mere pragmatisk art: han fandt det betænkeligt, at den danske regering og Erhvervenes Fællesudvalg som officiel dansk institu-

61. Et helt konkret forslag, stillet af kommissariatet og anbefalet af Lange gik ud på en første udveksling af 100 tons kobber, 50 tons tin, 50 tons hør, 50 tons hamp og 50 tons harpiks til gengæld for disse varers værdi fordelt på 1/3 levnedmidler, 1/3 landbrugsmaskiner og 1/3 søm. Denne udveksling kunne realiseres ved at sende et dansk skib til Petrograd med de danske varer og lade det returnere med de russiske.

62. Sovjetregeringen synes også at have været interesseret i dansk kapital og teknik til konstruktion af et net af radiotelegrafstationer i Rusland, se IR. Ruslandssagen 1918. Repræsentant for EFU (= Lange?) til S. A. Posochov 21. 6. 1918.

63. IR. Ruslandssagen 1918. Lur'e til Rambusch 23. og 25. 5. 1918 og Rambusch til Lur'e 24. og 28. 5. 1918. Rambusch informerede ikke de danske firmaers kontaktmænd om det egl. formål med Langes rejse.

tion forhandlede og afsluttede kontrakt med »et saadant Komplot som f. t. regerer derovre«. De private firmaer var langt bedre i stand til at bruge de »mere virkningsfulde midler«, som efter Oppenheims opfattelse var nødvendige for at opnå resultater. Værdien af en officiel overenskomst ville desuden være tvivlsom, idet sovjetregeringen ikke kunne få sine underordnede instanser til at respektere dens politik. Det eneste, man havde fået ud af Langes forhandlinger med sovjetregeringen (hvis betingelser iøvrigt var uacceptable) var, at Lur'es og Fjurers projekt var strandet, idet de sovjetiske myndigheder nu henviste til, at alle spørgsmål om handel med Danmark måtte hvile, indtil overenskomsten med Erhvervenes Fællesudvalg var kommet i orden ⁶⁴.

Også det officielle Danmarks repræsentanter i Rusland tog skarpt afstand fra Langes forhandlinger. Vicekonsul Edström i Moskva følte sig krænket over, at Lange ikke havde henvendt sig til ham, men derimod til Haxthausen, og at han ikke havde underrettet ham om formålet med hans forhandlinger med »disse Herrer Bolscheviker«. Edström frygtede, at Langes ukendskab til de virkelige forhold i Rusland og hans – som Edström opfattede det – uholdbare illusioner om muligheden for at etablere handelsforbindelse med Rusland var en fare, og at erhvervsorganisationerne i Danmark burde advares ⁶⁵. I en rapport til udenrigsministeriet umiddelbart efter Langes hjemkomst gav gesandten i Petrograd udtryk for sin dybeste mistillid til Lange og resultatet af dennes forhandlinger. Scavenius' modstand mod forslaget til en vareudvekslingsoverenskomst skyldtes dog ikke modvilje mod Erhvervenes Fællesudvalgs forsøg på at bistå danske virksomheder, men utilfredshed med den måde, dette skulle finde sted på.

Også Scavenius' indvendinger er en blanding af moralske og mere pragmatiske argumenter ⁶⁶. Kærnen i hans argumentation lyder således: Betimeligheden af at afslutte overenskomst afhænger af, hvordan »man ser paa det nuværende Regimente, og ganske særligt af hvorlænge man mener, dette Regimente vil vare. For dem, der betragter Bolshevikerne

64. IR. Rusland. Oppenheims beretning om sin rejse til Rusland juni–september 1918, aflagt på møde i EFU 7. 10. 1918. Oppenheim hentyder sandsynligvis til bestikkelse og andre illegale metoder.

65. UM. GAP. 29. Russisk Export til Danmark. Ingeniør Langes Rejse. Edström til Harald Scavenius 8/21. 6. 1918.

66. Lange havde fået det indtryk, at Scavenius fuldt ud støttede hans rejse og dennes formål, ja endog havde tilskyndet ham til at tage til Moskva for dér at forhandle med centralregeringen. Lange og Scavenius havde haft indgående drøftelser om, hvordan danske interesser bedst kunne varetages, se IR. Ruslandssagen 1918. Langes beretning.

som en Bande Røvere, hvis effektive Magt paa Grund af deres forfejlede Politik hver Dag svinder ind, maa Afslutningen af en Handelsoverenskomst staa som uheldig«. Scavenius frygtede, at Danmark ville kompromittere sig over for det Rusland, der ville følge efter bolsjevikernes fiasko. Der er ingen som helst tvivl om, at den danske gesandt betragtede bolsjevikkerne som en bande røvere, og at han mente, at deres dage var talte. Han hævdede ydermere, at dette synspunkt deltes af alle bosiddende danske i Rusland. Omvendt er der heller ingen tvivl om, at han sigtede til Lange, når han talte om »dem paa den anden Side, der har Sympati med Bolshevikerne og derfor ser alt gennem forskønnede Briller«, og som derfor gik ind for en overenskomst med sovjetregeringen ⁶⁷.

Bortset fra disse grundlæggende indvendinger var gesanden også af den opfattelse, at Langes forhandlinger havde blokeret alle bestræbelser på at skaffe russiske varer til Danmark. Hertil kom, at han fandt selve forslaget til overenskomst ganske uantageligt, fordi det bl. a. efter hans opfattelse indeholdt en stiltiende dansk anerkendelse af bolsjevikernes ret til at indefryse private tilgodehavender, noget han som dansk gesandt officielt havde protesteret imod, og fordi der ikke var opnået et sovjetisk forhåndstilsagn om at ophæve annulleringen af én gang givne udførselstilladelser ⁶⁸.

Man kan her identificere to principielt forskellige grundopfattelser af, hvordan man skulle forholde sig over for det nye regime i Rusland. I sommeren 1918 stødte disse to opfattelser for første gang sammen, men man kan følge denne modsætning op gennem årene. Den retning, Harald Scavenius var talsmand for, var karakteriseret ved en overbevisning om, at ethvert skridt, som kunne tænkes at forlænge »røverbandens« politiske liv, ville være skæbnesvangert. Risikoen ville øges for, at den sygdom, bolsjevikkerne var bærere af, ville brede sin smitte ud over Rus-

67. Lange havde f. eks. skrevet til EFU i anledning af levnedsmiddelmangelen og krigsågerkarlenes udnyttelse heraf, at »der heldigvis daglig bliver skudt flere« ågerkarle af myndighederne, se IR. Ruslandssagen 1918. Lange til EFU 4. 6. 1918.

68. UM. 6. D. 28. Scavenius til UM 29. 7. 1918. På eget initiativ havde Scavenius ladet landbrugskonsulent Otto Nielsen betyde sovjetregeringen, at den ikke skulle forvente nogen overenskomst med de danske erhverv, før den havde opfyldt allerede indgåede forpligtelser, dvs. i første række ophævet annulleringen af eksportlicenserne. Scavenius skønnede, at det ville være muligt at sætte dette krav igennem, fordi regeringen af politiske årsager stærkt ønskede en overenskomst med Danmark. Det var dog ikke Scavenius' mening, at Danmark efter sådanne sovjetiske indrømmelser skulle skride til indgåelse af en overenskomst: ved sovjetregeringens opfyldelse af sine forpligtelser blev erhvervene på ingen måde bundet til at afslutte overenskomst!

lands grænser. Den anden retning, som Hjalmar Lange – og med ham i alle fald dele af erhvervslivet på dette tidspunkt – repræsenterede, var naturligvis på ingen måde tilhænger af det politiske og sociale system, bolsjevismen stod for. Men dels var der påtrængende, kortsigtede interesser at varetage, uanset farven på den russiske regering. Dels synes i hvert fald Lange at have haft den opfattelse, at bolsjevikkerne ville »komme til fornuft«, dvs. opgive deres mere vidtgående foranstaltninger til samfundets revolutionering og vende tilbage til mere »normale« forhold ⁶⁹.

De to opfattelser delte sig imidlertid også efter en forskellig vurdering af det kontante indhold i resultaterne af Langes rejse. Mens Scavenius mente, at de sovjetiske indrømmelser var for små, må Lange have ment, at forslaget var værd at arbejde videre med. Om det meget afgørende spørgsmål: muligheden for at få frigjort dansk kapital, bundet i varepartier i Rusland, tier overenskomstforslaget. På den anden side udelukkes muligheden ikke, og det forhold, at man kalkulerede med op til 50 % større russiske tilførsler til Danmark end danske til Rusland, indicerer en mulig løsning af problemet.

Langes og Kommissariatet for handel og industris forslag til en overenskomst blev aldrig realiseret. Dette synes dog ikke så meget at have været resultatet af Harald Scavenius' indvendinger; selv om den danske gesandt synes at have opfattet sig som dansk erhvervslivs talsmand, har erhvervslivet næppe haft samme opfattelse ⁷⁰, i alle fald ikke på dette tidspunkt. Så sent som den 10. august arbejdede udenrigsministeriet med sagens realisering, og erhvervslivets bekymringer på dette tidspunkt gjaldt formodede tyske planer om at styrte bolsjevikkerne. I så fald ville Langes forhandlinger i Moskva have været forgæves ⁷¹.

Derimod kom Danmark under pres fra vestlige stormagter, især England. Anderledes kan man vanskeligt tolke Erhvervenes Fællesudvalgs beklagelse over for sovjetregeringen af, at mulighederne for dansk eksport til Rusland (og dermed muligheden for en varekompensationsaftale) var

69. IR. Ruslandssagen 1918. Langes beretning. Lange nævner her, at Krasin over for ham havde givet udtryk for, at bolsjevikkerne var gået for langt. Meddelelser om, at bolsjevikkerne ville vende tilbage til det gamle økonomiske system, dukkede med mellemrum op i pressen, se f. eks. »Nationaltidende« 25. 5. 1918. Også Rambusch havde på mødet den 16. 6. 1918 givet udtryk for, at han ikke anså det nuværende system for et varigt fænomen.

70. Det er ikke lykkedes at finde noget om udenrigsministeriets bedømmelse af Langes hjembragte forslag til overenskomst. Dette hænger efter alt at dømme sammen med, at den relevante aktpakke i UM. 65. I 19 er gået tabt.

71. IR. 7/EF 2. 1917–1918. Korrespondance, ind- og udgået. Lange til Foss 10. 8. 1918.

blevet formindsket betydeligt, dels ved indførelse af en britisk klausul på svenske råmaterialer, der tilførtes Danmark, dels som følge af, at »den politiske Udvikling ogsaa vanskeliggjorde Eksporten herfra«⁷². »Den politiske udvikling« blev i løbet af sommeren 1918 kendetegnet ved en stadig mere skærpet konflikt mellem sovjetregeringen og de vestlige stormagter, og et deraf følgende ønske fra de sidstes side om at isolere Sovjetrusland⁷³.

Det var imidlertid ikke alene en vareudvekslingsaftale mellem Erhvervenes Fællesudvalg og den sovjetiske regering inden for rammerne af en almindelig handelstraktat mellem Danmark og Rusland, som ikke var politisk gennemførlig i efteråret 1918. Den 24. oktober 1918 ville handelstraktaten af 9. marts 1895 mellem Danmark og Rusland udløbe, idet denne var blevet opsagt med et års varsel af Den provisoriske regering den 24. oktober 1917⁷⁴. Efter dette tidspunkt ville man altså være i en situation, der helt manglede et retsgrundlag for økonomisk samkvem mellem de to lande, hvor meget dette så måtte være værd under de kaotiske forhold i Rusland. Danske erhvervskredse må imidlertid have ment, at det ville være af værdi fortsat at have et sådant grundlag og foretog henvendelse til udenrigsministeriet i sagen⁷⁵. Allerede i begyndelsen af august havde udenrigsministeriet anmodet gesandten i Petrograd om at oplyse, hvilke muligheder der efter hans skøn var for evt. foreløbige arrangementer mellem Danmark og de forskellige russiske statsdannelser i betragtning af det tilstundende udløb af den eksisterende traktat⁷⁶. Gesandtens råd til den danske regering var helt på linie med hans vurdering af erhvervenes ønsker om vareudvekslingsarrangement: under de herskende tilstande ville ethvert forsøg på selv foreløbige arrangementer være frugtesløst. Al import blev beslaglagt, og al eksport var i praksis annulleret. En overenskomst med sovjetregeringen ville derfor ikke blive overholdt. Men hertil kom det efter Harald Scavenius' opfattelse meget væsentlige, at den danske regering ikke havde anerkendt bolsje-

72. Konsulatsarkivet Moskva. II. EFUs instruks og fuldmagt til Haxthausen af 19. 8. 1918.

73. Se f. eks. herom Haxthausens rapport om den forværring i forholdet mellem sovjetregeringen og Entente-regeringerne, der fandt sted under hans fravær fra Moskva i sommeren 1918, UM. 52. Moskva. 9. Rapport dateret 5. 11. 1918. Mere udførligt om samme emne i R. H. Ullman, *Anglo-Soviet Relations 1917-1921*. Vol. I (Princeton 1961), pp. 239 ff. og Šiškin, *Sovetskoe gosudarstvo*, pp. 74 ff. Den 1. august besatte britiske styrker Archangelsk, hvorved den egentlige intervention tog sin begyndelse.

74. UM. 64. Dan. 65. Gesandtskabet i Petrograd til UM 27. 10. 1918.

75. Do, Foss til Sthyr i UM, 16. 9. 1918.

76. Do, UM til gesandtskabet i Petrograd 6. 8. 1918.

vik-regeringen⁷⁷. Hermed ville gesandten gøre opmærksom på, at afslutningen af en egentlig handelstraktat – også en foreløbig – involverede anerkendelsen af sovjetregeringen, og at det alene af den grund var udelukket at tage et sådant skridt. Udenrigsministeriets svar på Industrirådets henvendelse lød i overensstemmelse med disse synspunkter, at tidspunktet ikke var inde til optagelse af forhandlinger med Rusland om fornyelse af den opsagte aftale⁷⁸.

Erhvervenes Fællesudvalgs nye initiativer.

Haxthausen som erhvervenes repræsentant i Moskva

På trods af modstanden mod såvel en egentlig handelstraktat som en vareudvekslingsaftale med Sovjetrusland – en modstand der synes at have sit udspring i udlandet – ønskede dansk erhvervsliv alligevel at være repræsenteret i Rusland. Efter opfordring fra en række virksomheder med interesser i Rusland var der pr. 1. august blevet ansat en fungerende handelsattaché ved gesandtskabet i Petrograd, Alfred Andersen. Dennes særlige opgave skulle være at tage sig af erstatningssager mod sovjetregeringen⁷⁹.

Samtidig med denne ordning ønskede Erhvervenes Fællesudvalg landbrugskonsulent Otto Nielsen i Petrograd frigjort til at tage sig af de individuelle vareudvekslingssager, man stadig arbejdede med⁸⁰.

Med udgangspunkt i ønsker fra danske virksomheder i Moskva om at få ansat generalkonsul Haxthausen – der hidtil havde været beskæftiget med administrationen af østrig-ungarnske krigsfanger – som udsendt generalkonsul i Moskva, og kraftigt opbakket af såvel Harald Scavenius i Petrograd som af Erhvervenes Fællesudvalg, var Haxthausen pr. 1. september blevet udnævnt til udsendt generalkonsul, dvs. lønnet embedsmand i den danske stats tjeneste⁸¹. Erhvervenes Fællesudvalgs inter-

77. Do, Gesandtskabet til UM 22. 8. 1918.

78. Do, UM til Foss 21. 9. 1918.

79. UM. GAP. 7. UM til gesandtskabet i Petrograd 31.5.1918 og do, uden dato, men modtaget i Petrograd 28. 6. 1918. Første telegram bilagt skrivelse til UM fra række firmaer med interesser i Rusland.

80. UM. GAP. 7. UM til gesandtskabet i Petrograd no. 660 uden dato, men modtaget i Petrograd 22. 7. 1918.

81. UM. GAP. 35. Gesandtskabet i Petrograd til UM 5. 7. 1918. IR. Ruslandssagen 1918. Industrirådet til handelsministeriet 12. 7. 1918. Grosserer-Societets forhandlingsprotokol for 21. 6. 1918. UM. 52. Moskva. 2. UM til finansministeriet 12. 9. 1918. Hverken Andersen eller Haxthausen blev officielt anmeldt hos sovjetregeringen, da de overtog deres nye stillinger. Skønt dette

esse i at få Haxthausen udnævnt til generalkonsul i Moskva var baggrunden for, at Lange under sin rejse henvendte sig til Haxthausen (og ikke, som det havde været mere korrekt, til konsulatet), og at Haxthausen ledsagede Lange under dennes forhandlinger i kommissariatet for handel og industri⁸². Ifølge forslaget til vareudvekslingsaftale mellem sovjetregeringen og Erhvervenes Fællesudvalg skulle Haxthausen på Fællesudvalgets vegne have spillet en central rolle ved formidlingen af varestrommen mellem de to lande. Inden han skulle tiltræde sin nye post, havde Haxthausen ønsket at komme til Danmark for dér at blive sat nøjere ind i Erhvervenes Fællesudvalgs organisation og de særlige problemer i forbindelse med den dansk-russiske vareudveksling⁸³.

Haxthausens sendelse til Moskva og hans virksomhed dér gav anledning til en ny konflikt mellem de forskellige opfattelser af, hvordan forholdet til den sovjetiske regering skulle være, og samtidig – som det synes – til et sammenstød mellem forskellige interesser inden for dansk erhvervsliv. Med sig til Moskva havde Haxthausen en fuldmagt og en instruks, udfærdiget af Erhvervenes Fællesudvalg den 19. august. Instruksen indeholdt anvisninger på, hvad han skulle svare på sovjetregeringens ønske om en kompensationsoverenskomst: at den oprindelige danske interesse i en sådan overenskomst havde ændret sig efter den ovenfor omtalte »politiske udvikling« og den britiske klausul på råstofleverancer til Danmark. Skulle disse forhold ændre sig – og dermed muligheden for dansk eksport til Rusland – ville Fællesudvalget gerne vende tilbage til sagen. Bortset fra denne tilkendegivelse om fortsat principiel interesse i afslutningen af en egentlig vareudvekslingsaftale indeholdt Fællesudvalgets skrivelse tillige en fuldmagt gående ud på, at Haxthausen var bemyndiget til i Erhvervenes Fællesudvalgs navn at føre forhandlinger vedrørende en vareudveksling mellem Rusland og Danmark. Det var dog en forudsætning, at alle forretninger blev godkendt af Fællesudvalget i København, og man fandt det mest formålstjenligt at behandle hver forretning individuelt. Alle papirer vedrørende vareudveksling skulle i øvrigt gå via Fællesudvalgets repræsentant i Moskva, Haxthausen⁸⁴. Instruksen og fuldmagten må altså forstås sådan, at mens Haxthausen ikke var bemyndiget til at forhandle om en egentlig, generel aftale om

havde været udenrigsministeriets hensigt, forhindrede gesandten i Petrograd det under henvisning til, at Danmark ikke havde anerkendt den russiske regering, se UM. GAP. 7. UM til gesandtskabet i Petrograd og UM. 52. Moskva. 9. Gesandtskabet til Haxthausen 4. 9. 1918.

82. IR. Ruslandssagen 1918. Langes beretning.

83. UM. 79. D. 174. Haxthausen til UM 31. 10. 1918.

84. Do. Citeret i EFUs skrivelse til UM 7. 11. 1918.

vareudveksling, skulle han tage sig af de forskellige ønsker og forespørgsler, som den sovjetiske regering og dens organer på den ene side og danske virksomheder på den anden side ønskede formidlet.

Det er imidlertid tvivlsomt, om udenrigsministeriet og gesandtskabet i Petrograd har fået en klar opfattelse af, hvilken funktion Erhvervenes Fællesudvalg havde tiltænkt Haxthausen. For det første havde udenrigsministeriet ikke kendskab til Fællesudvalgets instruks og fuldmagt til Haxthausen, og som følge deraf var også gesandtskabet uvidende herom. Men dernæst havde Fællesudvalget – eller en eller flere personer eller virksomheder med tilknytning hertil – mundtligt instrueret Haxthausen om at arbejde på at få tilvejebragt en kompensationsaftale, der som grundlag skulle have danske leverancer af bl. a. levnedsmidler⁸⁵ mod russiske tilførsler af kobber, olie, hør og hamp. Det var oven i købet blevet stærkt pointeret af Fællesudvalget og interesserede danske virksomheder, at det var absolut nødvendigt at få disse råstoffer, da i modsat fald dele af den danske industri ville blive bragt til standsning. Haxthausen karakteriserede disse forhandlinger i Fællesudvalget før sin afrejse til Moskva i slutningen af august som »aftaler«. Heller ikke denne del af Haxthausens påtænkte virksomhed var udenrigsministeriet blevet orienteret om⁸⁶.

Der kan altså konstateres en vis uoverensstemmelse mellem den officielle, skriftlige instruks og de mundtlige instrukser, idet kompensationsprincippet udtrykkeligt skulle danne grundlag for Haxthausens forhandlinger ifølge sidstnævnte. Imidlertid var de danske compensationer af ret ringe omfang; de betragtedes fra dansk side som allerede delvist effektuerede (se herom senere), og Fællesudvalget har sandsynligvis regnet med, at regeringen ville samarbejde med erhvervene for at opfylde disse løfter, hvis det i øvrigt lykkedes at få en tilfredsstillende ordning med russerne. Desuden må det have indgået i aftalerne med de interesserede firmaer, at Haxthausen skulle få inkluderet i de sovjetiske leverancer de varepartier, som danske firmaer allerede havde opkøbt, men som manglede udførselstilladelser⁸⁷. Der kan også her konstateres den samme

85. Levering af levnedsmidler som dansk compensation spillede en stor rolle i EFUs forestillinger om vareudveksling med Rusland, se IR. Ruslandssagen 1918. Rambusch til Fjurer 17. 5. 1918 og Langes beretning.

86. UM. 79. D. 174. Haxthausen til UM 31. 10. 1918. I sin korrespondance med udenrigsministeriet ses Haxthausen ikke en eneste gang at have nævnt levnedsmidler blandt tænkelige danske kompensationsvarer.

87. Et af de firmaer, der havde været med i forhandlingerne om Haxthausens mission, var Adams Transport Co., se UM. Konsulatsarkivet Moskva I. A. Generalkonsulatet i Moskva til Adam 22. 7. 1918. Heri omtales et møde i Indu-

spænding mellem forskellige danske erhvervsinteresser, som allerede noteret i forbindelse med Langes forhandlinger. Problemet for Haxthausen var altså at få et arrangement i stand, der tilfredsstillede såvel danske ønsker om tilførsler som om frigørelse af bunden kapital.

Petrograd-gesandtskabets aktivitet på vareudvekslingsområdet Mens Haxthausen i København førte forhandlinger i Erhvervenes Fællesudvalg, var der blevet indledt nye forhandlinger mellem sovjetiske myndigheder og gesandtskabet i Petrograd, øjensynligt på sovjetisk initiativ⁸⁸. Fra dansk side havde den ledende forhandler været den netop udnævnte handelsattaché Alfred Andersen, mens de sovjetiske forhandlere havde været Krasin som befuldmægtiget for Det øverste økonomiske råd og Pjatigorskij, chef for Handels- og industrikommissariatets Petrograd-afdeling⁸⁹. Resultatet var blevet en overenskomst – eller rettere forslag til en sådan (udkastet var underskrevet af de to sovjetiske forhandlere, men bar ingen dansk signatur. Det blev aldrig formaliseret i en egentlig, bindende overenskomst, men det er slående, at begge parter – efter at der var opnået enighed om udkastet – handlede, som om der var tale om en egentlig overenskomst) i form af en skrivelse fra Kommissariatet for handel og industri til det danske gesandtskab af 27. august 1918 om »genoptagelse af handelsforbindelsen mellem Danmark og Rusland⁹⁰. Ifølge forslaget skulle den russiske regering øjeblikkeligt forberede afsendelsen til Danmark af to skibe, som skulle sejle under

strirådet d. 17. 8. (dvs. umiddelbart før Haxthausens afrejse til Moskva), et møde der dannede grundlag for Haxthausens forhandlinger med de sovjetiske myndigheder om kompensationsaftalen. Også Lange fra EFU havde deltaget i disse forhandlinger. Da Adams interesser som omtalt lå i at få frigjort opkøbte varepartier i Rusland, må dette firmas deltagelse i aftalerne i EFU have været baseret på tilsagn om at få sådanne varepartier inkluderet i kompensationsarrangementet, jfr. nedenfor om Adams reaktion på den aftale, Haxthausen indgik med de sovjetiske myndigheder, og som netop ikke tilfredsstillede sådanne interesser.

88. UM. GAP. 29. Ruslands Export til Danmark. Kommissariatet for handel og industri til Gesandtskabet i Petrograd 2. 8. 1918 med indbydelse til møde om vareudveksling på kompensationsbasis. Hvilke kompensationsvarer, russerne var interesseret i, ses af at skrivelsen er adresseret til »Foreningen af danske landbrugskooperativer« (Andelsudvalget?)

89. På russisk: Vysšij sovet narodnogo chozjajstva, oprettet ved dekret af 2/15. 12. 1917 til organisering af det økonomiske liv og statsfinanserne. I løbet af efteråret 1918 gik rådets funktion over til at være et kommissariat for industri.

90. Se Š i š k i n, *Istoričeskie svjazi*, p. 172.

RSFSRs⁹¹ flag og nyde ret til uhindret sejlads i danske farvande og havne samt ret til frit at afsejle igen. Som sikkerhed herfor skulle det danske gesandtskab udstede erklæringer om, at den danske regering ikke ville beslaglægge skibene eller disses ladninger. Skibenes ladninger skulle anerkendes som Den russiske republiks ejendom, som den russiske regering frit kunne disponere over ved hjælp af sine befuldmægtigede i Skandinavien, Vorovskij, og dennes repræsentant i Danmark, Suric⁹². Formålet var at afsætte varerne i Danmark, men hvis dette ikke kunne lade sig gøre, skulle man have ret til at viderebefordre dem til andre skandinaviske lande eller tilbage til Rusland. Hvis trediepart lagde hindringer i vejen for den frie sejlads, skulle den danske regering gøre alt for at fjerne sådanne hindringer. Specielt skulle den danske regering opnå gennemsejlingsret for de sovjetiske skibe gennem farvande under tysk indflydelse⁹³.

Som det ses, sigtede dette forslag blot til en éngangs foranstaltning: bestemte russiske varer ville blive bragt til Danmark og søgt afsat dér til danske virksomheder. Der var ikke til forslaget knyttet nogen som helst danske forpligtelser til at yde compensation af nogen art. Danske myndigheder skulle blot tage sig af de praktiske foranstaltninger for at lette transaktionen. På den anden side ville en dansk accept af forslaget indebære en implicit anerkendelse af det sovjetiske statsmonopol på udenrigshandel, og det ville i det foreliggende tilfælde sige, at danske købmænd – eksportører som importører – på intet led ville blive inddraget i realiseringen af denne varetølsforretning, som udelukkende skulle forestås af den sovjetiske regerings repræsentanter, både i Rusland og i Danmark. Et andet principielt spørgsmål, som kunne få stor præcedensskabende betydning, drejede sig om ejendomsretten til de eksporterede varer. Der ville jo efter al sandsynlighed være tale om konfiskerede varer og nationaliserede skibe, som den danske regering skulle anerkende som sovjetisk statsejendom (en sådan anerkendelse kom dog aldrig til at foreligge). Man kunne derfor risikere, at de fhv. ejere ville gøre krav på såvel varer som skibe, når disse var ankommet til Danmark. Endelig kunne man forvente, at Entente-staterne ville se med uvilje på, at den danske rege-

91. RSFSR, forkortelse for Rossijskaja Socialističeskaja Federativnaja Sovetskaja Respublika (Den russiske socialistiske føderative sovjetrepublik), proklameret på den III. alrussiske sovjetkongres 10.–18. (23.–31.) 1. 1918.

92. Sovjetregeringen var i Danmark repræsenteret dels ved Vorovskij, der havde hele Skandinavien som arbejdsområde og fast bopæl i Stockholm, dels ved Jakov Zacharovič Suric (1882–1952), der var Vorovskijs befuldmægtigede i Danmark.

93. UM. GAP. 39. Vareudveksling. Russisk original og tysk oversættelse.

ring de facto samarbejdede med sovjetregeringen under de stigende modsætninger mellem Sovjetrusland og Ententen ⁹⁴.

På den anden side havde den danske regering og danske erhvervskredse ikke tidligere taget i betænkning at overtage konfiskeret ejendom, hvis det i øvrigt kunne tjene danske interesser ⁹⁵. Udenrigsministeriet gjorde da heller ikke indsigelse, men accepterede oven i købet »med Glæde« det sovjetiske forslag ⁹⁶. Umiddelbart kunne man undre sig over, at også Harald Scavenius anbefalede projektet og anmodede udenrigsministeriet om at drage omsorg for, at ingen tyske hindringer blev lagt i vejen for de sovjetiske skibe ⁹⁷. Så sent som en uge før der var opnået enighed om dette sidste projekt, havde han jo frarådet udenrigsministeriet ethvert forsøg på foreløbige arrangementer. Forklaringen på denne tilsyneladende modsigelse ligger sandsynligvis i, at mens gesandten principielt vendte sig imod generelle overenskomster mellem officielle myndigheder i de to lande, havde han intet at indvende imod ad hoc foranstaltninger, som ikke præjudicerede, hvad han anså for væsentlige krav, og som ikke implicerede en egentlig dansk anerkendelse af den russiske regering. Grundlaget for 27. august-overenskomsten var netop salg til private personer i Danmark, og gesandtskabet og andre danske officielle myndigheder ydede blot teknisk assistance ⁹⁸.

Heller ikke sovjetregeringen havde med forslaget om afsendelsen af skibene til Danmark uden krav om kompensation givet afkald på sit principielle synspunkt: at handelsforbindelser skulle baseres på varekompensation, og at kontrakter skulle slutes med officielle danske myndigheder. Forslaget var udtrykkeligt en éngangs foranstaltning ⁹⁹, og de danske forhandlere var blevet betydet, at der ved fremtidige tilførsler fra Rusland skulle præsteres danske modydelser i varer. Gesandtskabet

94. Den schweiziske legation i Rusland foretog på en schweizisk statsborgers vegne henvendelse til det danske gesandtskab for at forhindre salget af nogle af de påtænkte eksportvarer, før sovjetregeringen havde betalt ejeren erstatning for de konfiskerede varer, se GAP. 38. Handelsattachéen. Skrivelse af 28. 10. 1918. I København foretog den britiske legation en henvendelse til udenrigsministeriet i anledning af planerne om sovjetisk eksport til Danmark, se UM. 79. D. 174. Britisk legation til Mohr i UM 25. 9. 1918.

95. Se det danske forslag af 3. 5. 1918, omtalt p. 13.

96. UM. GAP. 39. Vareudvekslingen. UM til gesandtskabet i Petrograd 10. 10. 1918.

97. Do, Gesandtskabet i Petrograd til UM 29. 8. 1918.

98. Der var desuden tale om meget efterspurgte varer som hør, hamp, støbejern, messing, kobber, stål, mineralsk olie, træ og oliekerer, se UM. 79. D. 174. Gesandtskabet i Petrograd til UM 31. 8. 1918, no. 614.

99. UM. GAP. 39. Vareudvekslingen. Handelsattaché Andersen til UM 29. 8. 1918.

anmodede derfor udenrigsministeriet om at få Erhvervenes Fællesudvalg til omgående at sende en detaljeret fortegnelse over såvel ønskede russiske som danske kompensationsvarer¹⁰⁰. Når sovjetregeringen var villig til at fravige sine principper i denne sag, hænger det givetvis sammen med, at man har tillagt det stor betydning at få undersøgt, om det ville være muligt at få en slags stiltiende accept af nationaliseringen af handelsflåden og af salg af konfiskerede varepartier. Politisk og prestigemæssigt ville det desuden være af stor værdi i bogstaveligste forstand at vise det røde hammer- og segl-flag i en udenlandsk havn og dermed demonstrere sovjetrepublikkens status som ligeberettiget og (de facto) anerkendt stat.

Erhvervenes Fællesudvalgs befuldmægtigedes virksomhed i Moskva, august til september 1918

Haxthausen blev med god grund forbløffet over at høre om dette projekt, der blev afsluttet dagen efter hans ankomst til Moskva. Ifølge den funktion, Fællesudvalget havde tiltænkt ham, skulle han og han alene tage sig af sager vedrørende vareudveksling, og alle papirer vedrørende disse sager skulle passere hans skrivebord. Derimod skulle den fungerende handelsattaché i Petrograd koncentrere sig om danske erstatningskrav mod de sovjetiske myndigheder¹⁰¹. Den nye danske generalkonsul og befuldmægtigede besluttede sig imidlertid til ikke at gøre ophævelser over, at handelsattachéen var trængt ind på hans domæne. I stedet forsøgte han at kombinere Petrograd-projektet med Erhvervenes Fællesudvalgs planer om vareudveksling på kompensationsbasis, og 14 dage efter 27. august-projektet afsluttede Haxthausen en »Tillægsaftale til den dansk-russiske handelsaftale«, dateret 11. sept. 1918. Med denne tillægsaftale ændrede Petrograd-projektet fuldstændig karakter. Mens som omtalt gesandtskabets overenskomst med Handels- og industrikommissariatet ikke direkte involverede den danske stat i transaktionerne, forpligtede Haxthausen i sin overenskomst udtrykkeligt den danske regering til dels at give sovjetregeringens repræsentanter i Danmark udførselstilladelse for en million kroner levnedsmidler, som skulle anvendes til russiske krigsfanger i Tyskland og Østrig-Ungarn; dels at af-

100. UM. GAP. 39. Udgaende til Udenrigsministeriet. Gesandtskabet i Petrograd til UM 28. 8. 1918, no. 611. En måned senere efterlyste man i Petrograd stadig en sådan liste, se UM. 79. D. 174. Gesandtskabet i Petrograd til UM 27. 9. 1918, no. 19. EFU, der fik ønsket forelagt via udenrigsministeriet, ses ikke at have reageret. Dette hænger sandsynligvis sammen med, at man ønskede at reservere kompensationsvarerne for Haxthausens forhandlinger.

101. UM. GAP XX. 74. Haxthausens redegørelse til UM 5. 11. 1918.

give garanti over for Kommissariatet om, at dets repræsentanter i Danmark kunne opkøbe varer for provenuet af salget af de russiske produkter i de to påtænkte skibe (dog minus en million kr., som fragik til levnedsmidlerne). Ydermere hed det udtrykkeligt i tillægsaftalen, at disse danske modtydelser skulle være at betragte som kompensation for de russiske tilførsler ¹⁰².

På to principielt vigtige punkter adskilte Haxthausens aftale sig altså fra gesandtskabets: for det første blev *kompensationsprincippet* udtrykkeligt lagt til grund for vareudvekslingen. For det andet var det den danske *regering*, der skulle indgå en overenskomst med den sovjetiske regering. Men hertil kom det meget væsentlige, at Haxthausen ikke havde opnået sovjetiske tilsagn om frigivelse af danskejede varer i Rusland til gengæld for de danske indrømmelser. Spørgsmålet er da, hvorfor Haxthausen gik med til disse indrømmelser?

Her må det primært anføres, at hans handlemåde i princippet var i overensstemmelse med de instrukser, han havde modtaget i København umiddelbart inden afrejsen til Moskva. Fællesudvalgets repræsentant gik dog videre, end man havde forestillet sig i København, og desuden forsøgte han visse danske interesser på bekostning af andre. I overensstemmelse med instrukserne havde Haxthausen foreslået det sovjetiske organ i Moskva, der varetog alle sager vedrørende krigsfanger, Centropen, at Rusland skulle acceptere som kompensationsobjekt de levnedsmidler, der via Russisk Røde Kors i København under krigen var blevet sendt til russiske krigsfanger i Tyskland og Østrig. Desuden ønskede Danmark transporten af de i Danmark internerede russiske krigsfanger til Rusland anerkendt som del af de danske kompensationer. Forelagt disse forslag erklærede de sovjetiske regeringsmyndigheder, at de ikke ville anerkende hverken tidligere leverede levnedsmidler eller kommende transport som kompensationsobjekter. Derfor foreslog Haxthausen nye danske levnedsmiddelleverancer, som russerne var meget interesseret i. Til gengæld herfor havde Haxthausen krævet metaller, olie, hør og hamp ¹⁰³.

102. UM. GAP. 39. Vareudvekslingen. Aftalen er signeret S. M. Frankfurt, afdelingsleder i Kommissariatet for handel og industri, Pjatigorskij, afdelingsleder for Petrograd-afdelingen af samme, og Haxthausen (i dennes egenskab af kgl. dansk generalkonsul). Pjatigorskij havde også underskrevet aftalen med gesandtskabet i Petrograd. Aftalen var fra russisk side blevet anerkendt af præsidenten for Rådet for udenrigshandel den 10. 9. 1918. Se også Šiškin, *Istoričeskie svjazi*, p. 172.

103. UM. 79. D. 174. Haxthausen til UM 31. 10. 1918. UM. 52. Moskva 9. Haxthausens rapport af 5. 11. 1918.

I en samtidig redegørelse til handelsattachéen i Petrograd begrundede Haxthausen sin handlemåde med, at sagen om afsendelsen af de to skibe var ved at gå i stå ved hans ankomst^{103a}. Han havde derfor kombineret denne sag med spørgsmålet om levnedsmiddelforsyninger¹⁰⁴. En umiddelbar årsag til hans beslutning om at tillægge spørgsmålet om russiske varetølførsler så stor vægt kan have været et dramatisk telegram fra Erhvervenes Fællesudvalg, som han modtog den 10. september. Det hed heri: »Linoliesituationen katastrofal, alt Byggeri standses i Løbet af faa Maaneder, Arbejdsløsheden indenfor Malerfaget 75 % hvis ikke et Par Hundrede Tons Tilførsel tilvejebringes. Er der Mulighed for at tilvejebringe Linolie og skaffe Udførselstilladelse . . .«¹⁰⁵. Haxthausen bad da også Andersen om så vidt muligt at sørge for, at der kom linolie med de to sovjetiske skibe til Danmark, og i det hele taget at træffe afgørelse om, hvilke mængder af de forskellige varer, der skulle lastes i Petrograd¹⁰⁶.

Der er imidlertid også et tredie forhold, som må omtales under forsøget på at forklare Haxthausens tillægsaftale med den sovjetiske regering. I begyndelsen af september indtraf der en brat forværring i forholdet mellem sovjetregeringen og de store vestmagter, et forhold der også smittede af på forholdet til andre lande og disse landes repræsentanter i Rusland. Med arrestationen af Litvinov i London, tilbageholdelsen af repræsentanter for Russisk Røde Kors i Frankrig og arrestationen og interneringen af britiske og franske diplomatiske og konsulære repræsentanter samt mange andre statsborgere fra disse to lande i Rusland, indtraf der et faktisk brud mellem Sovjetrusland og de to Ententelande. Da Danmark var beskyttelsesmagt for Frankrig, fik de danske repræsentanter i Rusland, herunder især Haxthausen, dette at mærke på allernærmeste hold. Det er ikke her stedet at komme nærmere ind på dette emne, blot må det understreges, at forhandlingerne om vareudvekslingen må ses på baggrund af den generelle politiske situation, specielt i dette tilfælde, hvor én og samme person på samme tid var dybt involveret i forhandlinger med de sovjetiske myndigheder om såvel arresterede franskmænds løsladelse som om russiske tilførsler til Danmark. Det synes oven i købet, som om Haxthausen bevidst har benyttet spørgsmålet om danske levnedsmidler

103 a. På grund af sin placering i Moskva var det altid Haxthausen, der slutforhandlede sagerne med de sovjetiske centralmyndigheder.

104. UM. Konsulatsarkivet Moskva. III. Handelsattaché Andersen. Haxthausen til Andersen 12. 9. 1918.

105. Do, Vareudvekslingen. Telegrammet var signeret Lange og Gregersen.

106. Do, Haxthausen til Andersen 12. 9. 1918. Haxthausen omtaler her EFUs telegram som udenrigsministeriets!

som pressionsmiddel over for den sovjetiske regering under forsøget på at beskytte de franske statsborgere, og at generalkonsulens aktivitet på det andet felt – varetagelsen af danske økonomiske interesser – var filtret ind i hans bestræbelser på at sikre franskmændenes liv og ejendom. Haxthausens tillægsaftale med sovjetmyndighederne af 11. september, der forpligtede den danske regering til at forsyne russiske krigsfanger med levnedsmidler, var fra Haxthausens side således ikke tænkt som en foranstaltning, der skulle træde i kraft, før sovjetregeringen havde bøjet sig og løsladt de arresterede franskmænd. For at styrke sin position over for de sovjetiske myndigheder synes Haxthausen endda at have stillet Sovjetrusland mere omfattende danske ydelser i udsigt¹⁰⁷.

For det videre forløb af sagen er det vigtigt af holde sig klart, at handelsattachéen og gesandten i Petrograd forestillede sig, at Haxthausens tilsagn på den danske regerings vegne skyldtes, at generalkonsulen af den danske *regering* var blevet bemyndiget hertil. Desuden har man i det fredeligere Petrograd tilsyneladende ikke som i Moskva haft samme opfattelse af situationens alvor med hensyn til de arresterede udlændinge. Desuden var man som omtalt heller ikke vidende om Haxthausens aftaler med Erhvervenes Fællesudvalg. I Petrograd blev man derfor forbløffet over at erfare Haxthausens tilsagn og besluttede at drøfte tillægsaftalen nærmere med generalkonsulen. Herunder hævdede Haxthausen, at en række betingelser i dansk favør var underforstået de to tillægspunkter: varerne til Danmark skulle lastes i samråd med handelsattachéen i Petrograd; denne skulle endvidere fastsætte såvel kvantitet som kvalitet af en række nærmere specificerede varer. Denne bestemmelse kunne altså fra dansk side bruges til at få danskejede varer med i tilførslerne til Danmark. Er Haxthausens oplysninger korrekte, må konklusionen blive, at myndighederne i Petrograd forsøgte at omgå disse betingelser ved at fortie dem over for gesandtskabet. En anden mulighed er, at hvad Haxt-

107. Do, Haxthausen til Andersen 12. 9. 1918. Haxthausen skrev, at vareudvekslingen med Danmark måske måtte opgives, idet han fandt det vigtigt, at man beholdt spørgsmålet vedrørende levnedsmiddelforsyningen til krigsfanger «uløst i vor Haand», »som det eneste Middel til at tvinge Regeringen til at behandle os paa en Maade, som er os værdig«. I en skrivelse til gesandten i Petrograd fra samme tid karakteriserer Haxthausen levnedsmiddelspørgsmålet som sit »eneste effektive Vaaben overfor Regeringen«, se UM. GAP. XX. 74. 17. 9. 1918. Såvel over for udenrigskommissær Čičerin som over for Lenin truede Haxthausen med, at »ikke en Bid Brød og ikke en Draabe Mælk« ville afgå til de sultende russiske krigsfanger, hvis ikke sovjetregeringen blev mere imødekommende mht. de arresterede franskmænd, se UM. 52. Moskva. 9. Haxthausen til gesandtskabet i Petrograd (med referat af en stormende diskussion med Čičerin) 10. 9. 1918 og samme til Lenin 12. 9. 1918.

hausen har opfattet som bindende tilsagn, af modparten er blevet opfattet som uforpligtende drøftelser. I alle fald må det pointeres, at ingen af disse betingelser var nedfældet i tillægsaftalen. For at råde bod herpå opstilledes nu fra dansk side en række punkter, som skulle opfyldes af sovjetregeringen, før Danmark ville anerkende tillægsaftalens gyldighed. Initiativet til disse skærpede betingelser udgik fra handelsattachéen¹⁰⁸. Hovedsigtet hermed var at få præciseret og konkretiseret de sovjetiske forpligtelser. For det første skulle der med den første sovjetiske damper medtages 200 tons kobber, 100 tons linolie og 50 tons smøroleie, som skulle overdrages Erhvervenes Fællesudvalg i København som compensation for levnedsmidler for i alt én million kroner. (De russiske produkter ville til den pris, der også var krævet i de danske betingelser, repræsentere en værdi af 1.257.500 kr.) De øvrige varer, der måtte være med det første skib, skulle Danmark have ret til at opkøbe allerede i Petrograd til levering til Erhvervenes Fællesudvalg. Sovjetregeringen skulle anerkende en gammel russisk gæld for forplejningen af russiske krigsfanger i Horserød som compensation for varer, der kom med det andet sovjetiske skib¹⁰⁹. Den fjerde betingelse sagde, at hvis de i punkt ét nævnte varer ikke kunne komme med den første damper, skulle denne afgå ifølge de i overenskomsten af 27. august aftalte betingelser (dvs. uden nogen dansk forpligtelse til at yde compensation i varer). Tillægspunkterne af 11. september ville i så fald være at betragte som bortfaldne, og levnedsmiddelforsyningen fra Danmark til russiske krigsfanger ville foreløbig blive standset, indtil en ny overenskomst herom forelå. Et sidste punkt krævede, at danske skibe skulle besørge transporten, hvis der ikke inden tre uger var opnået tilladelse fra Tyskland for de sovjetiske skibes fri passage¹¹⁰. I betragtning af sagens senere udvikling er det bemærkelsesværdigt, at handelsattachéen ikke – som oprindeligt hans hensigt

108. UM. GAP. 39. Vareudvekslingen »Huskeseddel« for handelsattachéen, medtaget på rejse til Moskva, udateret.

109. Denne gæld udgjorde godt en million kroner, se UM. GAP. 39. Vareudvekslingen. Kopi af skrivelse fra handelsattachéen i Petrograd til »Den danske Komité til Forsorg for syge Krigsfanger«, udateret opgørelse over perioden december 1917 til september 1918.

110. UM. 79. D. 174. Andersen til UM, udateret, men modtaget i udenrigsministeriet 7. 10. 1919, no 19. Tillægspunkterne er dateret den 24. 9. 1918. Når der intet er nævnt om hamp og hør under punkt ét, hænger det sammen med, at det den 21. 9. var lykkedes firmaet Stilling-Andersen at afslutte en kontrakt med sovjetregeringen om køb af 3.000 tons hamp og 1.000 tons hør. For disse varer skulle der ikke ydes dansk compensation i varer, se videre herom i UM. GAP. 39. Vareudvekslingen. Oplysning fra Kommissariatet for handel og industri til gesandtskabet i Petrograd 14. 11. 1918, bilag nr. 5.

– medtog en betingelse om, at beslaglagte danske varer skulle frigives til eksport. I stedet skulle dette spørgsmål »snarest« optages til forhandling.

Det blev Haxthausens hverv at søge Moskva-myndighedernes skriftlige godkendelse af de nye danske betingelser. Det var ingen let opgave; imidlertid mente han i slutningen af september, at det var lykkedes ham ved hjælp af Krasins og Frankfurts personlige støtte at få et mindre kvantum af nogle af de ønskede varer frigivet til eksport med det første skib (50 tons kobber, 50 tons smøreolie og et parti kobber- og messing-spåner). Linolie kunne ikke fremskaffes til den første damper; til gengæld havde Haxthausen fået fat i en hel vognladning sytråd. De resterende varemængder havde russerne lovet at sende inden navigationens ophør. Var de mængder, russerne var i stand til at levere, mindre end ønsket, var priserne til gengæld højere end antaget. Haxthausen mente imidlertid, at man kunne klare dette problem ved i Danmark at forhøje levnedsmiddelpriserne tilsvarende. Han anbefalede stærkt at acceptere dette forhandlingsresultat og opnåede – efter at have forelagt gesandtskabet i Petrograd et konkret projekt til accept eller forkastelse – gesandtskabets tilslutning ¹¹¹. Projektet gik ud på, at de danske levnedsmidler ville blive delt i to rater, hvoraf kun den ene skulle leveres ved det første sovjetiske skibs ankomst, mens anden rate skulle leveres senere mod skriftlig sovjetisk garanti for, at de resterende russiske produkter ville blive bragt til Danmark og mod sovjetisk anerkendelse af Horserød-gælden som dansk kompensationsobjekt ¹¹².

Efter gesandtskabets accept af dette forslag henvendte Haxthausen sig officielt til myndighederne i Moskva om en kontrakt. For at stemme sovjetregeringen velvillig anførte han i sin skrivelse, at overenskomsten ville medføre, at Rusland kom til at levere materialer til de danske *arbejdere* ¹¹³.

Sagen om en partiel vareudvekslingsaftale mellem Sovjetrusland og Danmark syntes således at stå foran sin umiddelbare afslutning, da hele

111. UM. 79. D. 174. Petrograd-gesandtskabets redegørelse til UM af 19. 10. 1918. med diverse bilag i form af korrespondance med generalkonsulatet i Moskva. Projektet er dateret 30. 9. 1918.

112. Endnu engang viste det sig imidlertid, at myndighederne i Petrograd enten ikke var informeret om Haxthausens aftaler med centralmyndighederne i Moskva, eller i det mindste foregav at være uvidende herom. Andersen bad derfor Haxthausen drage omsorg for, at de sovjetiske tilsagn blev nedfældet skriftligt, ligesom en udtrykkelig bekræftelse på handelsattachéens ret til at besigtige varerne inden forsendelsen og på, at varerne skulle leveres til EFU, skulle opnås, UM. 79. D. 174. Petrograd-gesandtskabets redegørelse af 19. 10. 1918.

113. UM. Konsulatsarkivet Moskva. III. Handelsattachéen. Haxthausen til Kommissariatet for handel og industri 4. 10. 1918.

det møjsommeligt opbyggede forhandlingsresultat pludseligt blev væltet over ende.

Konflikten mellem erhvervenes og regeringens repræsentanter Den 18. september var der mellem Danmark og USA blevet afsluttet en overenskomst om handel og skibsfart, der skulle muliggøre, at tilførslerne vestfra igen kom igang¹¹⁴. I begyndelsen af oktober var gesandtskabet informeret herom gennem oplysninger i den danske presse, der bl. a. syntes at vise, at Danmark havde udsigt til at få kobber og olie til langt billigere priser end i Rusland. Hertil kom, at handelsattachéen i Petrograd efter drøftelser med de danske firmaers kontaktmand fra foråret, Fjurer¹¹⁵, var kommet til den opfattelse, at Krasin var ude på at presse de russiske eksportpriser i vejret generelt ved hjælp af arrangementet med Danmark. I alle tilfælde havde Sverige for nylig fået russisk kobber og olie langt billigere. Endelig var handelsattachéen ikke overbevist om, at Haxthausen havde ret i, at Danmark kunne sætte levnedsmiddelpri- serne op efter for godt befindende. Man kunne ikke vide, om der ikke allerede var truffet en ordning i København med Russisk Røde Kors eller en anden russisk institution herom¹¹⁶. Resultatet af alt dette blev, at gesandtskabet den 7. oktober telegraferede til generalkonsulatet i Moskva om at forhale forhandlingerne med de sovjetiske myndigheder¹¹⁷.

Haxthausens reaktion på denne instruks var meget voldsom, og der udviklede sig mellem de to danske repræsentationer i Petrograd og Moskva en heftig og principiel meningsudveksling om kompetence, bemyndigelse, forhold til hhv. udenrigsministeriet og Erhvervenes Fællesudvalg, forholdet mellem den danske regering og det danske erhvervslivs topor-

114. Se UM. 6. D. 36. IX.

115. Fjurer havde en naturlig interesse i at miskreditere projektet, idet det jo kunne siges at konkurrere med hans eget, se kopi af hans brev til Dansk Industrihandel A/S fra november 1918, hvori han hævdede, at hvis man havde ladet ham ordne organiseringen af de russiske varer, ville Danmark have været i besiddelse af mange russiske varer, UM. 79. D. 174.

116. Det var der ikke, se UMs telegram til gesandtskabet i Petrograd, udateret, men fra tiden efter 8. 10., no. 937. Priser og øvrige betingelser for levering af danske levnedsmidler til russiske krigsfanger i Tyskland var endnu ikke fastsat, UM. GAP. 39. Indgaaede Telegrammer. Se videre UM. 6. U. 134 og 6. U. 138 om forhandlinger vedr. levnedsmidler til russiske krigsfanger.

117. UM. 79. D. 174. Gesandtskabets redegørelse af 19. 10. 1918 med bilag. Forhandlingerne med de sovjetiske myndigheder fortsattes gennem hele oktober måned, se f. eks. UM. GAP. 38. XXXVIII Handelsattachéen og GAP. 40. Til Moskva Generalkonsulatet, diverse skrivelser.

ganisation og endelig om de principper, der burde lægges til grund for forhandlinger med de sovjetiske myndigheder.

Den danske gesandts (og handelsattachéens) modvilje mod overenskomsten med sovjetregeringen efter de retningslinier, Haxthausen havde opnået enighed med Kommissariatet for handel og industri om den 30. september, var ikke i sit udgangspunkt begrundet i noget principielt, eller måske rettere: den begrundelse, der anførtes, var ikke af principiel art, men helt konkret; de russiske priser blev anset for at være for høje. Først i en senere redegørelse hævdede Scavenius, at det under forhandlingerne havde været hans opfattelse, at de sovjetiske myndigheder slet ikke havde været indstillet på at gå ind på de danske betingelser, men at sovjetregeringens egentlige hensigt med arrangementet havde været at sikre sig levnedsmidler samt mulighed for opkøb af danske varer uden nogen form for modydelse ¹¹⁸.

Haxthausen førte imidlertid striden ind på det principielle ved at give udtryk for, at når man fra dansk side én gang havde accepteret de i overenskomsten aftalte vilkår – herunder priserne – kunne disse ikke mere ændres. Det drejede sig nemlig efter hans opfattelse ikke om privatkommercielle forhandlinger, men om en overenskomst mellem den russiske og danske *stat*, og når Danmarks officielle repræsentant (der kan være tale om både Scavenius og Haxthausen selv) én gang havde afgivet en erklæring, var denne bindende, og et tilbageslag ikke muligt. Den købmandsmæssige side af sagen måtte gøres gældende, inden sagen blev accepteret fra officiel side. Desuden afviste Haxthausen indirekte, at gesandtskabet havde beføjelser til at blande sig i hans aktiviteter, idet han anførte, at sagen lå inden for hans kompetenceområde. Erhvervenes Fællesudvalg havde af udenrigsministeriet fået overdraget alle sager vedrørende vareudveksling med Rusland, og han, Haxthausen, var af Fællesudvalget bemyndiget til på Udvalgets vegne at føre disse forhandlinger. Bl. a. af taktiske grunde havde Haxthausen imidlertid indvilliget i at samarbejde med gesandtskabets handelsattaché (hvis egentlige område var erstatningssager), således at denne skulle tage sig af den mere praktiske side af gennemførelsen af de principielle resultater, Haxthausen i Moskva opnåede ved forhandlinger med centralmyndighederne. At han havde ret til at foretage den slags skridt, fremgik af hans »Overenskomst« med Erhvervenes Fællesudvalg, dvs. fuldmagten af 19. august.

Scavenius afviste pure alle Haxthausens argumenter. I en belærende tone gjorde han opmærksom på, at Haxthausen ikke rigtigt havde

118. UM. 79. D. 174. Petrograd-gesandtskabets redegørelse af 19. 10. 1918.

forstået de »momentane Forhold«, der lå til grund for ordren om at forhale forhandlingerne (dvs. meddelelserne om overenskomsten med USA). Desuden fastholdt gesandten, at det drejede sig om kommercielle, og ikke politiske forhandlinger. Det var derfor legitimt at ændre sine tilbud, så meget mere som sovjetregeringen endnu ikke endeligt havde accepteret alle de danske betingelser. Sidst, men ikke mindst, bestred Scavenius Haxthausens bemyndigelse til at afslutte overenskomst på den danske regerings vegne. Fuldmagten fra Fællesudvalget kunne han som dansk gesandt ikke anerkende, da den udelukkede gesandtskabet fra et så vigtigt område som vareudvekslingssager. Der var desuden ikke tilgået gesandtskabet instruks herom fra det eneste organ, der havde myndighed til at udstede en sådan fuldmagt: udenrigsministeriet ¹¹⁹.

Da udenrigsministeriet støttede gesandtskabet, og da Erhvervenes Fællesudvalg ikke ønskede at bakke dets repræsentant i Moskva op, var udfaldet af denne strid givet. Den 7. oktober havde ministeriet modtaget handelsattacheens indberetning om såvel gesandtskabets overenskomst med Kommissariatet for handel og industri af 27. august som om Haxthausens tillægspunkter af 11. september. Samme dag og i dagene, der umiddelbart fulgte, modtog ministeriet en række tilkendegivelser fra erhvervskredse, både fra privat side og fra Erhvervenes Fællesudvalg. Alle disse henvendelser frarådede stærkt afsluttelsen af en overenskomst, før sovjetmyndighederne havde opfyldt tidligere indgåede forpligtelser, det vil i første række sige en ophævelse af annulleringen af tidligere udstedte eksportlicenser. Efter indgåelsen af overenskomsten med USA, der sikrede erhvervslivet de nødvendige tilførsler, var det tydeligt, at de kræfter i erhvervslivet havde fået overtaget, som var mest interesseret i at redde de værdier, der var bundet i Rusland i form af varepartier, hvadenten disse var opkøbt med henblik på eksport fra eller import til Rusland. Midlet hertil skulle være en hævde af princippet om sovjetiske forhåndsindrømmelser i form af eksporttilladelser. Før dette havde fundet sted, kunne der ikke blive tale om at frigive danske kompensationsvarer og følgelig heller ikke tale om nogen vareudveksling. Nogle gik endda så vidt som til at kræve de russiske krigsfanger i Danmark holdt som gidsler, indtil disse sovjetiske indrømmelser var opnået ¹²⁰.

Den 9. oktober kunne danske aviser offentliggøre en meddelelse fra en russisk avis om, at Haxthausen på den *danske regerings vegne* havde

119. Do. Harald Scavenius til Haxthausen 26. 10. 1918.

120. UM. 79. D. 174. Adams Transport Co. til Lange, Industrirådet; kopi til UM 11. 10. 1918.

afsluttet en overenskomst, som netop ikke var i overensstemmelse med de nu dominerende synspunkter: der var for det første ikke tale om ophævelse af annullerede udførselstilladelser, og der var for det andet udtrykkeligt tale om dansk anerkendelse af princippet om, at der skulle ydes varekompensation for overhovedet at få varer ud fra Rusland ¹²¹.

Udenrigsministeriets reaktion efter disse enslydende tilkendegivelser fra erhvervslivets side blev en skarp fordømmelse af Haxthausens handlemåde. Mens man oprindeligt havde glædet sig over at erfare, at den russiske regering uden betingelser ville sende varer til Danmark, som landet havde hårdt brug for (skønt den danske handelsstand havde været betænkelig ved, at den russiske regering selv ville forestå salget af varerne i Danmark), var man blevet meget overrasket over at erfare, at russerne senere havde forlangt »endog betydelige« varekompensationer. Hertil kom, at ministeriet stod helt uforstående over for, at den fungerende generalkonsul i Moskva havde afgivet tilsagn på den danske regerings vegne om indholdet af denne kompensation. Rusland ville herved få helt frie hænder med hensyn til de varer, det ville eksportere til og importere fra Danmark, mens Danmark omvendt ingen som helst indflydelse ville få på, hvilke varer det modtog. Endelig var det »formentligt« udelukket for den danske regering på grund af aftaler med andre lande og af interne grunde at opfylde Haxthausens tilsagn. Konklusionen blev, at da Haxthausen havde handlet ganske uden bemyndigelse fra udenrigsministeriet, følte regeringen sig ikke bundet af hans tilsagn. Hvis den russiske regering skulle stå fast på, at der var tale om en bindende aftale, skulle Haxthausen desavoueres, eventuelt hjemkaldes.

Regeringen var dog stadig interesseret i varetøft uden betingelser som oprindeligt aftalt i gesandtskabets overenskomst af 27. august med Handels- og industrikommissariatet. Hvis de sovjetiske skibe kom til Danmark i overensstemmelse med tilbuddet af 27. august, ville den danske regering endvidere støtte sovjetiske ønsker om udførselstilladelser for

121. IR. Rusland. Oppenheims redegørelse på møde i EFU 7. 10. 1918. UM. 79. D. 174. Th. Jensen på vegne af kommission under EFU til varetøft af vareudveksling med Rusland til UM 8. 10. 1918. UM. GAP. 41. Handelsattacheens avisudklippssamling. Uidentificeret dansk avismeddelelse 9. 10. 1918. Avisen nævner, at f. eks. Adams Transport Co. havde for fem millioner kroner varer liggende i Rusland, og at firmaet efter Haxthausens overenskomst frygtede, at varerne ville blive beslaglagt. Se også Adam til Lange, Industrirådet 11. 10. 1918 med kopi til udenrigsministeriet, UM. 79. D. 174. Heri oversættelse af en artikel i den sovjetiske avis Torgovo-Promyšlennaja Gazeta no. 118 af 14. 9. 1918 om overenskomsten med Haxthausen. Ifølge denne meddelelse skulle Danmark udover levnedmidlerne til russiske krigsfanger i Tyskland også levere bl. a. avlsdyr og korn til det egl. Sovjetrusland.

danske produkter. Regeringen knyttede dog en væsentlig betingelse til dette tilsagn: en forudsætning for, at det kunne komme til at dreje sig om større mængder, var, at sovjetregeringen forinden opfyldte sine tidligere indgåede forpligtelser vedrørende eksporttilladelser for varer tilhørende danske i Rusland og vedrørende betalingen for frøforretningerne i 1917¹²².

Tre forhold træder i øjnene i udenrigsministeriets begrundelse for desavoueringen af Haxthausen. For det første det danske erhvervslivs høje prioritering af at få frigjort de betydelige kapitaler, der var bundet i varespartier i Rusland. For det andet hensynet til andre stater; det kan ikke med bestemthed afgøres, hvad der hentydes til med formuleringen »aftaler med andre lande«, men eftersom det efter regeringsskiftet i Tyskland og den nye tyske regerings anmodning om våbenstilstand i begyndelsen af oktober var blevet klart, at Tyskland var ved at tabe krigen, var Danmarks afhængighed af vestmagterne blevet endnu større. Netop spørgsmålet om danske levnedsmidler til Tyskland havde altid været et ømtåleligt emne i forholdet til Ententen og de associerede¹²³. Selv om der ifølge Haxthausens aftale var tale om forsyninger til russiske krigsfanger i Tyskland, ville sådanne forsyninger dog indirekte lette Tysklands levnedsmiddelproblem. Offentliggørelsen i russisk og dansk presse af denne aftale, som oven i købet havde udseende af en overenskomst med den danske regering, må derfor have været i høj grad pinlig for regeringen. Endelig, for det tredje, det formelle i sagen: at Haxthausen uden regeringens bemyndigelse havde afsluttet en overenskomst på dennes vegne. Mens de to første punkter var de reelt afgørende for regeringens beslutning, var det tredje det formelt udslagsgivende. Det var også på dette tredje punkt, Haxthausen søgte at klare frisag.

Over for den sovjetiske regering måtte Haxthausen nu blæse retræte. I sin henvendelse til Handels- og industrikommissariatet fremstillede han imidlertid sagen sådan, at det kom til at se ud, som om det var de sovjetiske myndigheders sendrægtighed med opfyldelsen af de danske betingelser, der var skyld i sammenbruddet. De sovjetiske myndigheder blev således aldrig informeret om, at Haxthausens kompetence var mindre omfattende, end han havde givet det udseende af¹²⁴. På baggrund af det netop passerede kan det i øvrigt undre, at Haxthausen i sin meddelelse om for-

122. UM. 79. D. 174. UM til gesandtskabet i Petrograd 10. 10. 1918.

123. Se f. eks. *Industriraadets Historie*, pp. 149–150.

124. Haxthausen havde bibragt de sovjetiske myndigheder den opfattelse, at EFU i Danmark svarede til Kommissariatet for handel og industri i Sovjetrusland, hvilket nok turde være en overdrivelse, se UM. Konsulatsarkivet Moskva. II. Vareudvekslingen. Udateret skrivelse.

handlingernes afbrydelse nok en gang fremhævede den danske beredvillighed til at forsyne russiske krigsfanger i Tyskland med levnedsmidler ¹²⁵. Dette tilsagn, der klart må være afgivet på skrømt, bliver kun forståeligt, når man erindrer sig den tidligere omtalte store betydning, Haxthausen tillagde levnedsmiddelspørgsmålet som pressionsmiddel over for de sovjetiske myndigheder under sin øvrige virksomhed som dansk generalkonsul ¹²⁶.

Tilbage i »sagen Haxthausen« stod derpå kun en klarlæggelse af Erhvervenes Fællesudvalgs andel i sagen og Udvalgets forhold til udenrigsministeriet. Den 25. oktober meddelte ministeriet gesandtskabet i Petrograd – på dettes forespørgsel – at Haxthausens fuldmagt fra Fællesudvalget gik ud på, at han var bemyndiget til at varetage Erhvervenes Fællesudvalgets interesser, så vidt muligt i samråd med handelsattachéen ved gesandtskabet ¹²⁷. Dette svar betegnede ministeriet imidlertid selv som »foreløbigt«, og den 30. oktober blev Fællesudvalget bedt om at fremkomme med en udtalelse i sagen ¹²⁸. Dagen efter, den 31. oktober, indsendte Haxthausen *sin* redegørelse til udenrigsministeriet. Heri mere end antydede han, at Erhvervenes Fællesudvalg havde forholdt udenrigsministeriet oplysninger om, hvad formålet med hans udnævnelse *også* havde været: nemlig tilvejebringelse af en aftale med sovjetregeringen om russiske råvaretilførsler til den danske industri mod dansk kompensation i form af levnedsmiddelleverancer. Haxthausen hævdede at have handlet i god tro, idet han af Erhvervenes Fællesudvalg havde fået den opfattelse, at Fællesudvalget – specielt hvad angik vareudvekslingsspørgsmål med Rusland – af udenrigsministeriet var bemyndiget til at tage sig af denne sag. Han havde derfor også regnet med, at Fællesudvalgets instruks havde været i overensstemmelse med udenrigsministeriets principper, så meget mere som hele hans arbejde i Fællesudvalget i København umiddelbart før overtagelsen af generalkonsulatet i Moskva havde været koncentreret om vareudvekslingssagen. Der var herunder ligefrem blevet opstillet et projekt til en kompensationsaftale, og dette projekt havde han i Moskva lagt til grund for sine forhandlinger med

125. UM. GAP. 40. Moskov udgående. Kommissariatet for handel og industri til Haxthausen 28. 10. 1918. Kommissariatet var fortsat rede til forhandlinger om vareudveksling når som helst.

126. UM. Konsulatsarkivet Moskva II. Vareudvekslingen. Russisk skrivelse dateret 22. 10. 1918.

127. UM. 79. D. 174. Gesandtskabet til UM 8. 10. 1918 no. 518; UM til gesandtskabet, udateret, no. 997. Det fremgår af formuleringen i gesandtskabets forespørgsel, at der tænkes på Udvalgets fuldmagt.

128. UM. 79. D. 174. UM til EFU 30. 10. 1918.

de sovjetiske myndigheder. Når hans forhold til udenrigsministeriet ikke nærmere var blevet klarlagt under opholdet i Danmark forud for afrejsen til Rusland, hang det efter Haxthausens opfattelse sammen med travlhed i udenrigsministeriet i anledning af forhandlingerne med USA om en vareudvekslingsaftale ¹²⁹.

Denne redegørelses ses ikke i det væsentlige at være blevet bestridt af Erhvervenes Fællesudvalg, hverken i dets redegørelse af 7. november eller senere. I 7. november-redegørelsen henviste Fællesudvalget ligeledes til travlhed i udenrigsministeriet som årsag til dets manglende viden om Haxthausens funktion som erhvervenes repræsentant i Rusland. I øvrigt henholdt redegørelsen sig til Udvalgets skriftlige instruks af 19. august, som citeredes i redegørelsen, og hvorved udenrigsministeriet for første gang fik kendskab til dette aktstykke. Fællesudvalget havde ganske vist bemyndiget Haxthausen til at forhandle om vareudveksling, men man havde samtidig givet udtryk for, at der p. t. ikke var udsigt til en dansk-russisk kompensationsaftale som foreslået i det af Lange hjembragte projekt. Endelig fremhævede Fællesudvalget i sin redegørelse, at de danske virksomheders hovedinteresse lå i at få udførselstilladelser for de allerede opkøbte varer. Det var imidlertid kun muligt at opnå sådanne tilladelser, hvis myndighederne i Rusland fik garanti for, at importen til Danmark foregik via Erhvervenes Fællesudvalg, »en af den danske Regering anerkendt Kontrolorganisation« (en sådan betingelse indgik i det forslag, Lange havde hjembragt). Instruksen og fuldmagten til Haxthausen bagatelliseredes, dels ved at hævde at det var Haxthausen selv, der havde bedt om den, dels ved at betegne den som »et Papir«. Et karakteristisk træk ved redegørelsen var således en tendens til at placere ansvaret for Haxthausens aktiviteter – foruden hos Haxthausen selv – hos de virksomheder, der under de »næsten lovløse Forhold« havde krævet bistand¹³⁰.

Hverken i denne eller senere skrivelser bestred Fællesudvalget Haxthausens oplysninger om de mundtlige aftaler, truffet med ham i Erhvervenes Fællesudvalg i august. Det er derfor rimeligt at slutte, at Fællesudvalgets repræsentant på dette punkt er i overensstemmelse med sandheden ¹³¹. Hvis det ikke havde været tilfældet, ville Fællesudvalget formentlig ikke fortsat have accepteret Haxthausen som dets repræsentant i Rusland.

129. Do, Haxthausen til UM 31. 10. 1918.

130. UM. 79. D. 174. EFU (ved Alex. Foss) til UM 7. 11. 1918. Se det til indledning anførte citat.

131. I sin fremstilling af vareudvekslingssagen i sin rapport af 5. 11. 1918 er

Veststaternes pression og dansk forventning om udenlandsk intervention i Sovjetrusland

Med udenrigsministeriets afstandtagen fra Haxthausens overenskomst med de sovjetiske myndigheder må danske erhvervskredses forsøg på at etablere en vareudvekslingsaftale med Sovjetrusland på kompensationsbasis anses for foreløbigt udtømte. Imidlertid havde regeringen jo samtidig med sin afstandtagen tilkendegivet sin fortsatte interesse i handelssamkvem med Sovjetrusland, på to betingelser: opfyldelse af de danske krav om eksportlicenser for allerede opkøbte varer og betaling af de danske frøfirmaers store tilgodehavender. Handelsattachéen havde i forbindelse med den første betingelse foreslået, at man udnyttede de sovjetiske skibes ankomst til Danmark og sovjetiske handelsagenters interesse i opkøb af danske varer til at få løst spørgsmålet om de danskejede varepartier i Rusland: man skulle lade de sovjetiske agenter opkøbe de eftertragede danske varer, men kun stille dem udførselstilladelser i udsigt efter udstedelse af sovjetiske udførselstilladelser for de danske varer i Rusland¹³². Det andet problem blev løst derved, at der den 21. september mellem gesandtskabet i Petrograd og RSFSR var blevet afsluttet en overenskomst, som dannede slutstenen på de mange bestræbelser lige siden magtskiftet i Rusland på at få ordnet betalingen for de danske frøfirmaers leverancer¹³³. Hovedpunktet i denne aftale var en sovjetisk indbetaling af det skyldige beløb i rubler til det danske udenrigsministerium. Dette beløb skulle stå som pant og kunne sælges af de danske firmaer, hvis ikke sovjetregeringen inden en nærmere fastsat frist havde foretaget endelig indbetaling i danske kroner.

Det viste sig imidlertid umuligt for den sovjetiske regering – trods besiddelsen af de gyldige papirer efter denne overenskomst – at få den del af frøpartierne, der havde været oplagret i Frankrig, frigivet. Den 3. november blev der derfor sluttet en tillægsaftale om leverancer af nye frø,

Haxthausen derimod ofte ukorrekt. Således placerer han ansvaret hos handelsattachéen for kombinationen af gesandtskabets projekt af 27. 8. med sine egne tillægsaftaler. Han hævder ligeledes, at der allerede ifølge gesandtskabets overenskomst var givet russerne tilladelse til opkøb af varer i Danmark for indtægterne ved salget af de russiske varer. I begge tilfælde var Haxthausen den ansvarlige.

132. UM. 79. D. 174. Handelsattachéen til UM, udateret no. 19.

133. UM. GAP. 39. Vareudvekslingen. Kopi af overenskomsten af 21. 9. 1918; Handelsattachéen til UM 2. 10. 1918, no. 29. Overenskomsten er trykt i Dokumenty vnešnej politiki, I (1957), p. 493 f. Inden det var kommet så vidt, havde der været en ny repræsentant for det sovjetiske landbrugsministerium i Danmark, se Grosserer-Societetets Komité J. no. 10/1918. Oversættelse af artikel i avisen Severnaja kommuna fra ca. 20. 10. 1918.

i alt 140 tons¹³⁴. Hverken denne nye overenskomst om danske frøleverancer eller gesandtskabets projekt om sovjetiske tilførsler af russiske råstoffer til Danmark som led i bestræbelserne på at få frigjort dansk kapital i Rusland blev imidlertid realiseret. Årsagen hertil var pres på den danske regering og de danske erhvervsorganisationer fra de store vestmagter. Muligvis spillede dog også Harald Scavenius' rapporter om, at sovjetregeringen forsøgte at indsmugle propaganda til Danmark i de sovjetiske skibe, en rolle for dette sidste projekts forlis¹³⁵. Efter lange og brydsomme forhandlinger, hvorunder man fra sovjetisk side påny søgte at betinge sig kompensation i levnedsmidler¹³⁶, afsejlede den 10. november det første sovjetiske skib til Danmark. Det drejede sig om damperen Federacija (tidl. Vera), lastet med kobberspåner, messingspåner, hør og brædder. I løbet af november og december fik gesandtskabet meddelelse om yderligere seks sovjetiske skibe med kurs mod Danmark og lastet med træ, finer, hør, hamp og kløverfrø¹³⁷. Forinden skibenes afgang havde gesandtskabet over for de sovjetiske myndigheder afgivet erklæringer om, at hverken skibene eller deres ladninger ville blive underkastet rekvisition, når de kom til Danmark¹³⁸. For at sikre skibene mod opbringning havde den danske regering på sovjetregeringens anmodning opnået tysk tilsagn om uhindret passage¹³⁹. Ved tiden for skibenes afsejling til Danmark var tyske garantier imidlertid af tvivlsom værdi. Våbenstilstanden blev erklæret dagen efter det første skibs afrejse fra

134. UM. 79. D. 174. b. Th. Jensen til UM 15. 11. 1918.

135. UM. GAP. V. 37. Gesandtskabet i Petrograd til Haxthausen 21. 10. 1918. UM. 133. D. 5. Gesandtskabet i Petrograd til UM 21. 10. 1918.

136. Kommissariatet for handel og industri krævede udførselstilladelse for 115 tons pølse, som Suric havde opkøbt i Danmark. Efter først at have forsøgt at få frigivet beslaglagte, danskejede kløverfrø som modydelse besluttede udenrigsministeriet pludselig at frigive pølserne med den begrundelse, at der var »danske Interesser« i en eksport heraf. Dette var unægtelig en handling stik i strid med de principper, man havde anført imod Haxthausens forhandlinger med de sovjetiske myndigheder om levnedsmidler, se UM. 79. D. 174, UM. 79. D. 174. b. og UM. Konsulatsarkivet, Moskva. III. Handelsattachéen. Diverse skrivelser fra november 1918.

137. UM. GAP. 39. Vareudvekslingen. Handelsattachéen til Kommissariatet for handel og industri 12. og 25. 11. 1918; diverse skrivelser fra kommissariatet til gesandtskabet november og december 1918.

138. Do, Handelsattachéen til Kommissariatet for handel og industri 12. og 25. 11. 1918. Det blev fra dansk side udtrykkeligt understreget, at skibene sejlede til Danmark under de vilkår, der var aftalt i overenskomsten af 27. 8. 1918, altså uden de to tillægsaftaler.

139. UM. 79. D. 174. UM til gesandtskabet i Berlin 2. 9. 1918, no. 380; gesandtskabet i Berlin til UM 1. 10. 1918, no. 1654 med bilag i form af tysk verbalnote af 29. 9. 1918.

Petrograd; for fremtiden gjaldt det om at sikre sig vestmagternes velvilje ¹⁴⁰. Dette lykkedes ikke.

Som omtalt (se note 94) havde den britiske legation i København allerede tidligere vist sagen med de sovjetiske skibe interesse. Næsten samtidig med skibenes forventede ankomst anmodede den britiske regering den danske regering om at træffe forholdsregler mod bolsjevikisk propaganda. Et af midlerne hertil skulle være forbud mod rubeltransaktioner ¹⁴¹. Hermed var projektets skæbne beseglet. Kun ét af de mange sovjetiske skibe synes at have nået bestemmelsesstedet, nemlig Federacija (Vera), der allerede den 20. november ankom til København. Skibet fik imidlertid ikke tilladelse til at losse sin last, men blev underkastet bevogtning af danske orlogsfartøjer. Da den danske regering for kun knap en måned siden havde udtalt, at den »med glæde« ville se de sovjetiske skibe i København, er det indlysende, at dette drastiske skridt ikke er blevet truffet uden udefra kommende tilskyndelse. Efter ti dages ophold i København afsejlede skibet til Stockholm, hvor det blev beslåglagt og overdraget til dets tidligere lettiske ejer. De øvrige skibe blev opbragt, før de nåede Danmark ¹⁴².

Ligesom den britiske legation havde foretaget henvendelse i sagen vedrørende de sovjetiske skibe, gav legationen i november udtryk for, at den britiske regering var bekymret i anledning af forlydender om ordningen af betalingssspørgsmålet i frøsagen ¹⁴³. England frygtede, at de bolsjevikiske agenter i Danmark herved skulle komme til at disponere over forøgede pengemidler ¹⁴⁴. Udenrigsministeriet kunne dog afvise denne diskrete pression ved at godtgøre, at frygten var ubegrundet. Det først indbetalte beløb på 12.5 millioner rubler var båndlagt i Nationalbanken og ville blive dér. Nu fik de danske firmaer nye indbetalinger fra den sovjetiske regering i dansk valuta. De eneste, der i virkeligheden fik deres likviditet indskrænket herved, var altså russerne ¹⁴⁵.

140. Do, gesandtskabet i Petrograd til UM 21. 11. 1918. Gesandten anmodede udenrigsministeriet om at sikre sig britisk velvilje over for sovjetiske skibes fart til Danmark.

141. *Papers relating to the Foreign Relations of the United States*, p. 728.

142. Siškin: *Istoričeskie svjazi*, p. 177 ff. Nationaltidende for 21. og 30. 11. samt 5. 12. 1918. Se også UM. GAP. 38, XXXVIII. Handelsattachéen. Gesandtskabet i Petrograd til UM ca. 4. 12. 1918, no. 895 og UM. GAP. 39. Vareudvekslingen. UM til gesandtskabet i Petrograd 2. 12. 1918, no. 1208. Udenrigsministeriet synes at have ment, at de sovjetiske skibes ankomst havde forbindelse med det skrinlagte vareudvekslingsprojekt.

143. Se note 94.

144. UM. 79. D. 174. b. Britiske legation til kontorchef i udenrigsministeriet Knud Sthyr 13. 11. 1918.

145. Do, Um til britiske legation 16. 11. 1918.

Alvorligere var det pres, den danske regering blev udsat for af USA og Le Comité Interallié i København ¹⁴⁶. Efter flere forudgående meningsudvekslinger afleverede den amerikanske legation en note til udenrigsministeriet, dateret den 13. december 1918, hvori den amerikanske regering gjorde gældende, at dansk eksport til Rusland ikke var tilladt ifølge overenskomsten med USA af 18. september 1918. Den danske regering havde bestridt den amerikanske opfattelse, men den amerikanske regering insisterede på sin fortolkning: alle dele af Rusland var omfattet af forbudet, indtil forholdene i Rusland var blevet mere ordnede. Henvendelsen sluttede med kategorisk at erklære, at USA ikke ville billige eksport af nogen art til Rusland, undtagen til distrikter der i forvejen var accepteret af den amerikanske regering ¹⁴⁷.

Ifølge overenskomsten med USA var vareudveksling med Rusland udtrykkeligt forudsat ¹⁴⁸. Vedrørende eksportforbud for varer til centralmagterne hed det i overenskomstens artikel 13, at sådanne forbud også gjaldt f. eks. »hele et land, uanset om det tidligere har været allieret eller neutralt, hvis nogen del eller hele dette lands territorium nu er besat af Tysklands eller dets allieredes militære eller civile styrker«. For så vidt var formalia i orden: dele af det tidligere allierede Rusland var faktisk besat af tyske tropper. Imidlertid kan det ikke have været af hensyn til Tyskland, at USA nu var imod dansk eksport til Rusland. I sit svar til den amerikanske legation erklærede udenrigsministeriet, at formålet med den omtalte paragraf havde været at forhindre, at varer, som blev eksporteret fra Danmark til en hvilken som helst del af det gamle russiske riges territorium, skulle komme tyske styrker til gode, styrker som ved overenskomstens indgåelse havde befundet sig i de omtalte områder. Derimod havde man ikke haft de dele af Rusland i tankerne, som beherskedes af den »såkaldte Sovjetregering«. Nu var situationen tilmed en anden, idet de tyske tropper var på vej hjem fra Rusland som følge af våbenstilstanden. Den danske regering var dog alligevel indstillet på at følge den amerikanske fortolkning, dvs. rede til at indstille dansk eksport til Rusland, fordi situationen i selve Sovjetrusland havde udviklet sig på en måde, som gjorde det umuligt for andre lande at opretholde forbindelser med dette land ¹⁴⁹. Ved at vælge denne begrundelse undgik den danske regering at tabe ansigt, selv om det var tydeligt, at beslutningen var blevet truffet under pres ¹⁵⁰.

146. Le Comité Interallié var sammensat af de allieredes handelsattachéer.

147. UM. 6. D. 36. Amerikanske legation til UM 13. 12. 1918.

148. Overenskomstens artikel II, se UM. 6. D. 36. IX.

149. UM. 79. D. 174. UM til amerikanske legation 20. 12. 1918.

150. I et første udkast, forfattet af departementschef Clan, havde den danske hold-

Også via de danske erhvervsorganisationer lagde de vestlige stormagter pres på Danmark for at få det til at bryde alt handelssamkvem med Sovjetrusland. I en henvendelse til Grosserer-Societetets Komité af 14. december protesterede Le Comité Interallié mod dansk eksport til Rusland og betegnede en sådan som »contrary to the provisions of the recent agreement between the authorities of the Danish and Associated Governments«¹⁵¹. Hvor alvorligt presset har været, fremgår af, at en højtstående udenrigsministeriel embedsmand mente, at Danmark risikerede en annullering af den dansk-amerikanske overenskomst, hvis man ikke fulgte de allieredes ønsker¹⁵².

Konsekvenserne af de forskellige pressioener viste sig hurtigt på en række områder. På et møde i København den 27. november mellem repræsentanter for de skandinaviske regeringer og ledende politifolk blev det besluttet at trække de diplomatiske repræsentationer hjem fra Rusland, dvs. afbryde de faktiske diplomatiske forbindelser, der havde bestået i over et år¹⁵³. Ved samme lejlighed er der sandsynligvis blevet overvejet foranstaltninger mod bolsjevikiske agenter og sympatisører i de skandinaviske lande. Begge sæt forholdsregler var i overensstemmelse med de allieredes krav.

En sovjetisk damper, der skulle have indskibet danske varer til Sovjetrusland, blev af Ententemyndighederne forhindret i at nå til dansk havn. Danske firmaer, der søgte om eksporttilladelser til Rusland, fik fra

ning været mere trodsig. Det hed heri, at det havde været en stiltiende forudsætning for den dansk-amerikanske aftale, at eksport til det egentlige Rusland (dvs. Sovjetrusland) kunne fortsætte. Udkastet konkluderede i en konstatering af, at man forstod, at den amerikanske regering *nu* (min understregning) ønskede eksporten fra Danmark til Rusland standset, og at den amerikanske regerings erklæring var at betragte som en tilkendegivelse af den politik, USA *fra nu af* (min understregning) ville følge. Dette synspunkt ville den danske regering frivilligt tilslutte sig, så meget mere som de interne forhold i Sovjetrusland havde forværret sig alvorligt siden da, se UM. 6. D. 36.

151. UM. 79. D. 174. b. Grosserer-Societetets Komité til UM 17. 12. 1918 med bilag i form af Den interallierede komité's skrivelse af 14. 12.

152. Do, Th. Jensen til UM 15. 1. 1920; Clan til Th. Jensen 15. 1. 1920. De allieredes motiver til at hindre dansk-sovjetisk økonomisk samkvem var givetvis først og fremmest betinget af ønsket om at svække Sovjetrusland og om muligt styrte bolsjevikkerne. Den amerikanske chargé d'affaires i Danmark berører i en indberetning til State Department imidlertid også et andet motiv, ganske vist i forbindelse med spørgsmålet om det ønskelige i en fortsat dansk diplomatisk og konsular repræsentation i Sovjetrusland: Danmark ville blive i stand til at drage kommercielle fordele af fortsat samkvem med Sovjetrusland, hvis alle andre stater afbrød forbindelsen, se *Papers relating to the foreign relations of the United States 1918*. p. 718 f. (23. 11. 1918).

153. UM. 133. D. 4. Udkast dateret 27. 11. 1918; GAP. IV. 29-30. UM til gesandtskabet i Petrograd 2. 12. 1918.

nu af afslået ansøgningerne¹⁵⁴. Hermed var enhver tanke om vareudveksling definitivt umuliggjort, uanset de bagvedliggende motiver. I stedet intensiverede danske repræsentanter i Rusland (bistået af danske virksomheders personale i Rusland) bestræbelser, der allerede i nogen tid havde været under udfoldelse, på at redde så meget som muligt igennem den formodede, korte slutfase af det bolsjevikiske regime, og på at knytte kontakter med henblik på den fremtidige handel mellem de to lande, når »mere ordnede forhold« var indtruffet¹⁵⁵.

Ved en vurdering af den pression, Danmark blev udsat for i de sidste måneder af 1918 må det imidlertid understreges, at denne primært kom til at berøre danske eksportinteresser. De interesser i dansk erhvervsliv, der var de dominerende, når det gjaldt forholdet til Sovjetrusland, var derimod nu helt på linie med de store vestmagters politik. Opskræmte over især begivenhederne i Tyskland (Novemberrevolutionen), men også hjemlige fænomener (Grønttorvsbataljen), som formodedes at være iværksat og dirigeret fra Moskva, ønskede disse kredse et opgør med sovjetregeringen i stedet for videre forsøg på ad forhandlingsvejen at opnå et resultat¹⁵⁶.

De eneste, der på dette tidspunkt slog til lyd for fortsat økonomisk samkvem med Sovjetrusland, var det Moskva-orienterede Socialistisk Arbejderparti. Ud fra helt andre motiver end erhvervslivet, men paradoksalt nok begrundet i udtalelser fra Harald Scavenius' pressekonference efter dennes hjemkaldelse fra Petrograd, opfordrede partiet den danske kooperative bevægelse til at tage affære og til at træde i forbin-

154. UM. 79. D. 174. b. Th. Jensen til UM 15. 1. 1920. Se også landbrugskommissær Sereda om hindringen af de danske frøleverancer, Arthur Ransome, *Seks Uger i Rusland* Kbhvn. 1920, p. 85.

155. UM. 65. I. 19. Haxthausen til UM 11. og 15. 11. 1918. Harald Scavenius argumenterede i slutningen af november for, at handelsattaché Andersens foreløbige ansættelse blev forlænget, da dennes arbejde »ved indtræden af nogenlunde normale Forhold i Rusland« ville antage store dimensioner, se UM. GAP. 38. XXXVIII Handelsattacheen. Gesandtskabet til UM 23. 11. 1918.

156. UM. 79. D. 174. Adams Transport Co. til UM 15. 11. 1918. Det hed heri, at forholdene ikke ville blive bedre, før bolsjevikkerne ved en samlet optræden fra udlandets side var blevet underkuet. Se også »Nationaltidende« for 23. 11. 1918 (Aften), p. 1: »De Allieredes Felttog mod den bolschevikiske Terrorisme er begyndt«; do, 3. 12. 1918 (Aften), p. 1-2: »Bolschevikernes Dage er nu talte«; do, 23. 12. 1918 (Aften), p. 3: »Paa Korstog til Rusland« (ledende artikel om, at der nu skal bringes orden i det russiske kaos. Se også »København« for 8. 11. 1918, p. 1, hvor det bl. a. hedder, at Danmark heldigvis ingen handelsoverenskomst havde med den bolsjevikiske regering, og hvor der opfordres til, at Danmark så hurtigt som muligt løste sin part af bolsjevikproblemet. »København« ejedes af en række store erhvervsfolk med Erhvervenes Fællesudvalgs formand, Alex. Foss i spidsen.

delse med sovjetregeringen ^{156a}. Hidtil havde partiet ikke beskæftiget sig med denne sag, og opråbet i den 11. time fik ingen konsekvenser. Dertil var partiets indflydelse for ringe.

Konklusion

Baggrunden for de dansk-sovjetiske udenrigsøkonomiske relationer i perioden mellem Oktoberrevolutionen 1917 og iværksættelsen af den politiske og økonomiske blokade i slutningen af året 1918 var de forudgående forbindelser på dette område mellem Danmark og de tidligere russiske regeringer, herunder de forskellige provisoriske regeringer i 1917. I årene før og under Den første verdenskrig var Rusland kommet til at spille en stor rolle i mange danske erhvervsfolks forestillinger om virkefelter for danske investeringer og dansk foretagsomhed i det hele taget. I det sidste trefjerdingår før Oktoberrevolutionen var Rusland rykket frem i første række i de danske erhvervsorganisationers arbejde med at skaffe dansk erhvervsliv forsyninger, efter at den skærpede krigsførelse havde berøvet Danmark tilførsler vestfra. Disse bestræbelser havde fået en lovende start, og Erhvervenes Fællesudvalg havde opfordret danske erhvervsfolk til at foretage opkøb i Rusland med henblik på eksport til Danmark, ligesom danske eksportvirksomheder havde bragt varer til Rusland med henblik på afsætning dér.

Oktoberrevolutionen betød en afbrydelse af disse bestræbelser. Den umiddelbare reaktion på bolsjevikkernes magtovertagelse tyder ikke på, at man har været klar over, at man fra nu af ville få at gøre med et regime, som ikke alene havde et radikalt økonomisk/politisk program, men også politisk vilje og – skulle det vise sig – evne til at realisere dette program. Ret hurtigt måtte man imidlertid indse, at man i alle fald for en tid måtte trækkes med det nye regime. Dette opfattedes dog stadig som et overgangsfænomen, men det gjaldt nu om i denne overgangsperiode at finde veje, der på den ene side kunne lette situationen for danske interesser, der var kommet i vanskeligheder som følge af samfundsomvæltningen, men som på den anden side ikke bidrog til at stabilisere det uønskede styre i Rusland. Danmark opretholdt derfor, ja udvidede endog sin officielle repræsentation i Rusland efter ønske fra erhvervslivet. Samtidig undgik man ethvert skridt, der kunne fortolkes som en officiel aner-

156a. »Klassekampen« for 27. 12. 1918; i et interview i samme blad 5. 12. 1918 havde Ernst Christiansen, der netop var vendt hjem fra Sovjetrusland, opfordret til påbegyndelse af en »sund Vareudveksling« til forskel fra nuværende »Gullasch-geschäft«.

kendelse af sovjetregeringen. Når denne foretog skridt, der stred mod grundsætninger, der hidtil havde været betragtet som ukrænkelige, protesterede Danmarks officielle repræsentant¹⁵⁷. Det er dog samtidig betegnende for den danske holdning, at man i praksis var rede til at slække på sine principielle krav, hvis mere kortsigtede danske interesser derved kunne varetages¹⁵⁸.

De dansk-sovjetiske økonomiske relationer i den allerførste tid er karakteriseret ved deres udspring i helt konkrete problemer, som begge parter ønskede løst. Kendetegnende for den danske interesse er det imidlertid, at man ønskede løsningen af disse problemer (frøsagen) kædet sammen med forsøg på at skaffe dansk erhvervsliv forsyninger fra Rusland.

Disse bestræbelser tog for alvor fart efter indførelsen af statsmonopolet på udenrigshandel i Sovjetrusland den 22. april 1918 og resulterede i forskellige projekter, der på én og samme gang søgte at tilfredsstille såvel ønskerne om at blive holdt skadesløs mht. danske udestående fordringer som ønskerne om at holde dansk erhvervsliv i gang ved hjælp af tilstrækkelige tilførsler.

Af større betydning end nationaliseringen af udenrigshandelen (der under alle omstændigheder ikke blev effektiv før hen på efteråret 1918) blev imidlertid sovjetiske forholdsregler, der fik til følge, at betydelige danske varepartier enten reelt eller formelt måtte betragtes som konfiskeret, i bedste fald som passiv og meget udsat kapital (annullering af eksportlicenser, rekvisitioner med manglende eller utilstrækkelige godtgørelser). Herefter optrådte en dualisme i de danske interesser i forholdet til Sovjetrusland: som hidtil var kredse i dansk erhvervsliv interesseret i tilførsler af råstoffer af forskellig art fra Rusland; men som et nyt og kraftigt element kom nu hertil interesser, hvis hovedsigte var at få fri-

157. UM. 133. L. 1. Gesandtskabet i Petrograd til UM. 1. 3. 1918. UM. 79. H. 82. Samme til UM. 26. 4. 1918.

158. Det må dog i denne forbindelse ikke overses, at de vidtgående indgreb fra politisk hold i det økonomiske liv i Danmark under verdenskrigen sikkert har gjort det lettere at acceptere nogle af de sovjetiske principper. Således mente Harald Scavenius i juli 1918, at danskes adgang til at drive forretningsvirksomhed i Sovjetrusland – trods den deklarerede nationalisering af handelen – rent faktisk ikke var »væsentlig ringere end den næringsretlige Stilling i Danmark under den nuværende Systematisering af Ind- og Udførsel samt indenrigske Handel, ...«, UM. GAP. 29. Borgerskab for Russere i Danmark. Harald Scavenius til UM 10. 7. 1918. Erik Plum, direktør i Russisk Handelskompagni, går så vidt som til at mene, at bolsjevikkerne først i slutningen af september 1918 var nået lige så vidt i reguleringen af handelen, som man var det i Danmark med oprettelsen af Den overordentlige Kommission, Plum: *Russisk Handelskompagni*, p. 71.

gjort den således bundne og truede kapital. I både Langes og Haxthausens aktiviteter på Erhvervenes Fællesudvalgs vegne træder denne dualisme tydeligt frem. Tydeligst kommer den til syne i Haxthausens tilfælde, fordi dennes forhandlingsresultat ikke havde taget tilstrækkeligt hensyn til disse sidstnævnte interesser. Fra eftersommeren 1918 og med voksende styrke hen mod slutningen af den her behandlede periode blev det klart disse interessers forsøg på at redde deres kapital i Rusland, der dominerede den danske politik.

Dette forhold skal igen ses i sammenhæng med dels den stigende spænding mellem Sovjetrusland og vestmagterne, der forhindrede en vareudvekslingsaftale i større stil, dels det forhold at Danmark ved overenskomsten med USA af 18. september 1918 i det store og hele fik udsigt til en løsning på de mest påtrængende tilførselsproblemer. De arrangementer, der fra nu af først og fremmest blev arbejdet henimod fra dansk side, tog sigte på at kræve den danske kapital i form af bundne varepartier m. v. frigjort, før der kunne blive tale om forhandlinger om nogen form for vareudveksling. I denne periodes slutfase ønskede visse erhvervskredse også krassere midler taget i brug for at sikre deres interesser: tilbageholdelse af russiske krigsfanger i Danmark som gidsler, og militære aktioner mod sovjetregeringen. Denne holdning støttedes i princippet af den opfattelse, som Harald Scavenius klarest og skarpest havde givet udtryk for: det bolsjevikiske regime var af en sådan karakter, at Danmark ville kompromittere sig ved at etablere relationer til Sovjetrusland på så højt niveau, som mere forsonlige talsmænd havde ønsket (Lange).

Mens der kan konstateres forskellige interesser inden for dansk erhvervsliv vedrørende den praktiske udformning af relationerne til Sovjetrusland, synes der ikke at have været divergerende opfattelser mellem regering og erhvervsliv mht. samme spørgsmål. Som oftest fungerede udenrigsministeriet som en art ekspeditionskontor for danske erhvervsinteresser, hvilket i øvrigt ikke kan være så opsigtsvækkende i betragtning af, at den danske regering havde overdraget erhvervene det egentlige arbejde på det udenrigsøkonomiske område. Bortset fra rollen som en ret selvstændig formidler af danske økonomiske interesser over for sovjetregeringen havde udenrigsministeriet imidlertid også den funktion at formidle andre regerings holdning til den danske Ruslands-politik. I perioden frem til det tyske sammenbrud var det især den tyske regerings holdning; efter våbenstilstanden især de store veststater. At udenrigsministeriet/regeringen skulle have haft nogle selvstændige synspunkter på de problemer, der rejste sig i forbindelse med det her behandlede

emne, ses ikke at have været tilfældet. At visse personer i udenrigsministeriets tjeneste (Harald Scavenius f. eks.) havde en selvstændig opfattelse, er en anden sag. Hvilke interesser skulle sådanne synspunkter i øvrigt repræsentere? Udenrigsministeriets egentlige rolle var den at være det organ, hvor danske økonomiske interesser blev konfronteret med stormagternes syn på, om disse interesser skulle nyde fremme eller blokeres. Den konflikt, der opstod omkring Haxthausens aktiviteter, afkræfter ikke denne opfattelse. Hvis Haxthausen havde kunnet opnå en aftale i Moskva, der tilfredsstillede de på dette tidspunkt dominerende danske interesser, er det ikke troligt, at udenrigsministeriet skulle have kunnet eller ønsket at forhindre sådanne aftaler på grund af en formel fejl fra Haxthausens side.

Spørgsmålet om ideologiske modsætninger må nuanceres. Mens man i sovjetstyrets første tid næppe nok tog det alvorligt i ledende kredse i Danmark, er der ingen tvivl om, at jo længere tid det viste sig i stand til at bevare og konsolidere sin magt, desto større blev uviljen mod det. Samtidig eksisterede der – tydeligst mod slutningen af det her behandlede tidsrum – en frygt for revolutionær infektion, udgående fra det nye russiske regime. Alligevel kan der konstateres en livlig kommunikation mellem de sovjetiske myndigheder og det danske erhvervsliv, dels formidlet af den danske diplomatiske repræsentation i Sovjetrusland, dels af erhvervslivets egne, direkte repræsentanter¹⁵⁹. Men mens denne interesse i at bevare kontakten til Rusland også under de nye forhold efter bolsjevikkerne magtovertagelse fra visse dele af erhvervslivet udsprang af et ønske om egentlige varebytterelationer, er det på den anden side det karakteristiske for de dansk-sovjetiske relationer, at de blev domineret af interesser, der var kommet i bekneb som følge af det nye styres forholdsregler. Disse interesser ønskede ikke økonomisk samkvem i egentlig forstand, men kontakt til de nye magthavere for at redde deres kapital. Bestandigt spejdede man efter begivenheder, der kunne indvarsle, at de »abnorme« og »sindssyge« forhold var ved at lakke mod enden, og at det gamle Rusland – de ubegrænsede mulighedsers land¹⁶⁰ – igen ville stå frem.

De danske muligheder for selv at formulere en politik på det be-

159. I et interview til »Izvestija« den 15. 6. 1918 sagde Vorovskij, at der ubetinget eksisterede frygt for revolutionær infektion fra Rusland i de skandinaviske lande, men at de økonomiske interesser var så store, at de overvældede frygten, Šiškin, *Stanovlenie*, p. 167.

160. Forestillinger om Rusland som virkefelt for udenlandsk initiativ træffes utallige steder, se f. eks. F o s s , p. 29 og H a r a l d P l u m , p. 73.

handlede område hang nøje sammen med den internationale situation i almindelighed og med forholdet mellem de dominerende magter og Sovjetrusland i særdeleshed. Mens mulighederne i den periode, hvor Tyskland var absolut dominerende i forholdet til Sovjetrusland (dvs. mellem Brest-Litovsk og våbenstilstanden) i det store og hele synes at have været gode, ændrede dette forhold sig afgørende efter Tysklands sammenbrud og den stedse skærpede konflikt mellem sovjetregeringen og de store vestmagter. Til slut blev presset så kraftigt, at enhver tanke på økonomisk samkvem med Sovjetrusland måtte opgives.

Resultatet af det udenlandske pres og de dominerende danske interesser ønske om at støtte en samlet udenlandsk aktion mod sovjetregeringen blev Danmarks brud med Sovjetrusland. Samtidig med tilbagekaldelsen af den danske diplomatiske mission (herunder generalkonsultatet i Moskva) opfordredes også danske erhvervsdrivende og danske statsborgere i øvrigt til at forlade Rusland¹⁶¹. I den nedkæmpning af bolsjevikregimet, som forventedes at finde sted i allernærmeste fremtid, ansås det ikke for tilrådeligt, at udlændinge opholdt sig i kampområdet.

Hjemvendende danske erhvervsfolk var dog fulde af fortrøstning ved årsskiftet 1918/1919: i løbet af en månedstid forventede de, at forholdene i Rusland atter ville være normale. Man ville så returnere og genoptage og videreføre det midlertidigt afbrudte arbejde i de ubegrænsede mulighedsers land¹⁶².

Det nye russiske styres politik over for Danmark på det udenrigsøkonomiske område fulgte i det væsentlige den generelle linie i den sovjetiske politik i den omhandlede periode: henvendelse til repræsentanter for danske myndigheder umiddelbart efter magtovertagelsen om fortsættelse af det økonomiske samkvem; udsendelse af repræsentanter for det nye regime til varetagelse af dets udenrigsøkonomiske interesser, dels af mere permanent art (Vorovskij/Suric), dels af mere midlertidig karakter med henblik på løsning af enkeltproblemer (Oržitskij, Michajlov).

Også anskuet fra den sovjetiske side spillede en helt konkret sag (frø-sagen) en stor rolle som igangsætter for videre initiativer og overvejelser vedrørende sovjetisk-danske økonomiske relationer. Denne interesse i at få løst denne sag skal ses på baggrund af ønsket om at få skabt forudsætninger for yderligere danske leverancer af frø til afhjælpning af den

161. UM. GAP. V. 37. Gesandtskabet i Petrograd til generalkonsulatet i Moskva 16. 11. 1918.

162. Se »Nationaltidende« 17. 12. 1918: »De Danskes sidste Uhygge-Maaneder i Petrograd«.

alvorlige ernæringssituation. Men også danske leverancer af industriprodukter (især landbrugsmaskiner) og levnedsmidler var der stor interesse for.

Af stor principiel interesse er konstateringen af sovjetregeringens vilighed til forskellige kompromisser hvad angår nationaliseret og beslaglagt dansk ejendom og muligheden for koncessioner med henblik på investeringer i russisk erhvervsliv.

Som omtalt spillede i Danmark frygten for bolsjevikisk propaganda – formidlet af sovjetregeringens repræsentanter i Danmark – en rolle, især hen mod slutningen af 1918. Noget belæg i det her gennemgåede materiale for, at disse repræsentanter skulle have været engageret i egentlig propagandavirksomhed, findes imidlertid ikke. Dette udelukker selvsagt ikke, at der faktisk har fundet en sådan aktivitet sted. Sandsynligvis har Danmark ikke spillet nogen stor rolle i de revolutionsforventninger, den Sovjetiske ledelse nærede. Omvendt synes man i Sovjetrusland af have tillagt Danmark og det øvrige Skandinavien stor betydning på vareudvekslingsområdet, dels som selvstændige leverandører, dels som formidlere af en varestrøm fra det øvrige udland ¹⁶³.

Bortset fra bestræbelserne på at varetage egentlige økonomiske og handelsmæssige interesser går der også som en rød tråd gennem de forskellige sovjetiske initiativer vedvarende forsøg på at udnytte det udenrigsøkonomiske samkvem politisk. Mest markant kommer dette frem i de to tillægsaftaler af 11. september 1918, som det lykkedes sovjetregeringen at få Haxthausen til at underskrive. Hvis disse aftaler var blevet godtaget fra dansk side, ville der have været tale om en faktisk dansk anerkendelse af sovjetregeringen.

163. Se udateret og usigneret betænkning, »Handelsforbindelsen mellem Rusland og Danmark« (russisk og dansk version), forfattet i efteråret 1918 af en person med omfattende kendskab til de dansk-russiske handelsforbindelser både før og under krigen. Betænkningens konklusion lyder, at da Tyskland er svækket, og Ruslands tidligere allieredes fjendskab og forsøg på at etablere en økonomisk blokade af Rusland også udelukker disse lande, må Rusland satse på de neutrale lande, især Danmark i sin handelspolitik. Til gengæld for danske leverancer af især industrivarer, som skal bruges under fornyelsen af det russiske samfund, tilbydes danske virksomheder mulighed for kapitalinvesteringer, koncessioner og leverancer af forskellige metaller. Rigsarkivet. Generalkonsulatet i Moskva. Korrespondancesager (ikke registreret).

Utrykte kilder

Rigsarkivet (Anvendte forkortelser i parentes)

Udenrigsministeriets arkiv (UM)

6. D. 28. Forhandlinger om dansk-russisk Handelsoverenskomst. (6. D. 28)
6. D. 36. Danmark – USA. Handelspolitiske Forhandlinger. Pakke IX. (6. D. 36)
6. G. 24. Maximalisternes Fredsforslag og Fredsforhandlingerne i Brest-Litovsk. (6. G. 24)
6. P. 108. Dansk-tysk Aftale om Sejlads mellem danske og russiske Havne. (6. P. 108)
6. U. 134. Arrangement angaaende Levnedsmidler til østrig-ungarske og russiske Krigsfanger. (6. U. 134)
6. U. 138. Russisk Røde Kors. (6. U. 138)
34. O. 120. Ingeniør Lange. (34. O. 120)
79. D. 174. Danmark – Rusland. Vareudveksling mod Kredit. (79. D. 174)
79. D. 174. b. Levering af Frø til den russiske Stat. (79. D. 174. b)
79. H. 82. Konfiskering af Varer i Petrograd-Havn. (79. H. 82)
133. L. 1. Rusland: Statslaan. Annullering af russisk Statsgæld og neutrale Gesandters Protester. (133. L. 1)

Gesandtskabsarkivet, Petrograd (GAP)

Sagernes nummerering ifølge Rigsarkivets afleveringsjournaler, efterfulgt af de numre og/eller betegnelser, de benyttede læg har påført

- GAP. V. 37. 1917–1918. Politiske Forhold i egentlige Rusland. (GAP. V. 37)
GAP. XX. 74. Kopier af Indberetninger m. m. fra Generalkonsulatet i Moskva. (GAP. XX. 74)
GAP. 7. Gesandtskabets Handelsattaché. III. a. 4. (GAP. 7)
GAP. 24. Generalia B.
GAP. 29. Export af Kalvemaver etc.
GAP. 29. Ruslands Export til Danmark.
GAP. 35. Handelsattacheen. XXXVIII. (GAP 35)
GAP. 38. Handelsattacheen. XXXVIII. (GAP 38)
GAP. 39. Vareudvekslingen.
GAP. 39. Udgaende til Udenrigsministeriet.
GAP. 40. Til Moskov Generalkonsulatet.
GAP. 40. Moskov udgaende.
GAP. Unummereret og ubetegnet læg.
GAP. 42–43. (Fra tidligere generalkonsulat i Moskva, nu opstillet under betegnelsen Konsulatsarkivet, Moskva. Pakke I, II og III.)
Generalkonsulatet i Moskva. Korrespondancesager.

Udenrigsministeriet

Endnu ikke afleverede sager

52. Moskva. 2. Rudolf Førster. 1906–1918. (52. Moskva. 2)
52. Moskva. 9. Generalkonsulent Haxthausens rapport af 5.–11.–1918. (52. Moskva. 9)
64. Dan. 65. Forhandling om en Handelstraktat med Sovjetrusland. Pakke I. (64. Dan. 65)
65. I. 19. Danmarks Handel med Rusland. Pakke II. (65. I. 19). Pakke I, der indeholder materiale op til august 1924, er forgæves eftersøgt i udenrigsministeriet.
133. D. 4. Rusland. Politisk Omvæltning Marts 1917 ff. (133. D. 4.)
133. D. 5. Anerkendelse af Sovjetunionen. (133. D. 5)

Erhvervsarkivet

Industrirådets arkiv

- 3/br. hf. 1. (1914–18) papirer vedr. handelsforbindelser med forskellige lande under 1. verdenskrig. To læg med betegnelsen »Rusland«. (IR. Rusland)
 3/br. hf. 6. (1918) papirer vedr. Ruslandssagen. (IR. Ruslandssagen 1918)
 7/EF, 18. 1917 31/5–1918 31/10 Korrespondance ind- og udgået, (væs.) til og fra Alex. Foss.

Grosserer-Societetets arkiv

- Grosserer-Societetets Komité's forhandlingsprotokol 1917–1920.
 G.S.K. J. No. 10/1918.

Trykte kilder og litteratur

- C o h n, E i n a r: *Danmark under Den store Krig*. En økonomisk Oversigt (1928).
Dekrety sovetskoj vlasti. Tom I (Moskva 1957).
Dokumenty vnešnej politiki SSSR. Tom I (Moskva 1957).
 F o s s, A l e x.: *I Krigsaarene 1914–1919*. (1920).
 H a n s e n, J o h a n n e s: *Hovedtræk af Industriraadets Historie*. 1910–1935 (1935).
 M o l t k e, K a i: *Pengemagt og Ruslandspolitik*. Første del (1953).
Papers relating to the Foreign Relations of the United States, 1918. Russia. Vol. I (Washington 1931).
 P l u m, E r i k: *Russisk Handelskompagni 1915–1922*. (1923).
 P l u m, H a r a l d: *Dagbogsblade*, II (1927).
Politikens Danmarkshistorie, bind 13 (1965).
 R a n s o m e, A r t h u r: *Seks Uger i Rusland*. (1920).
 S c a v e n i u s, E r i k: *Dansk Udenrigspolitik under den første Verdenskrig*. (1959).
Schultz Danmarkshistorie. Bind VI (1943).
 Š i š k i n, V. A.: *Sovetskoe gosudarstvo i strany Zapada v 1917–1923 gg.* (Leningrad 1969).
 Š i š k i n, V. A.: »*Stanovlenie sovetsko-skandinavskich ékonomičeskich otnoženij (1917–1923 gg.)*«, Istoričeskie svjazi Skandinavii i Rossii IX–XX vv. Sbornik statej. Red. N. E. N o c o v og I. P. Š a s k o l' s k i j. (Leningrad 1970), pp. 164–203.
Statistisk Tabelværk, Femte Række. Litra D Nr. 38. Danmarks Vareomsætning med Udlandet i Aarene 1914–1919 (1925).
 U l l m a n, R. H.: *Anglo-Soviet Relations 1917–1921*. Vol. I (Princeton 1961).
 Udenrigsministeriet. *Danmarks handelspolitiske Forhold m. m. under Verdenskrigen*. XII. September 1918.
 »Berlingske Tidende«.
 »Nationaltidende«.
 »København«.
 »Klassekampen«.
 Oplysninger fra fhv. minister Ernst Christiansen.

Tilblivelsen af Danmarks Frihedsraad

Af Jørgen Hæstrup

På grundlag af det sparsomme samtidige kildemateriale supplere med en række interviews af de deltagende hovedpersoner analyserer lektor, dr. Jørgen Hæstrup forhistorien til dannelsen af »Danmarks Frihedsråd«.

Stiftelsesdatoen for Rådet har oftest været fikseret til den 16. september 1943; men der har hersket tvivl om både denne dato og hele forspillet historie. Her påvises, at dannelsen af Rådet udsprang af en række initiativer, der rækker tilbage til martsvalget i Danmark 1943, uanset at den endelige konstituering af Rådet først fandt sted efter den 29. august 1943.

Overalt i det aksebesatte Europa opstod der modstandsbevægelser. Overalt begyndte disse bevægelser med spredte og sporadiske aktioner, illegale blade, sabotagehandlinger, spionage, småguerilla eller blot gruppedannelser med specielle og måske senere formål. Men overalt sporedes også, som besættelsen skred frem, en tydelig centraliseringstendens inden for bevægelserne. I Polen fik general Bor-Komorowski til opgave at samle de spredte initiativer til en landsomfattende hjemmehær, i Norge opstod Hjemmefrontens Ledelse (HL), i Holland dannedes et »Raad van Verzet« (R. v. V.), i Belgien en »Front de l'Indépendance« (FI), i Frankrig blev modstandsmanden og gaullisten Jean Moulin med skabelsen af »Conseil National de la Résistance« den store brobygger mellem de spredte modstandsorganisationer, og i Jugoslavien oprettedes nationale befrielseskomiteer, indtil en landsomfattende befrielseskomité, AVNOJ, blev dannet i november 1942. Forhold og organisationsformer varierede, men tendensen mod samling af kræfterne i mere eller mindre udviklede enhedsledelser var universel.

Centraliseringstendensen slog igennem i Danmark i 1943. I sommeren 1943, da de store folkestrejker sprang fra by til by og manifesterede befolkningens voksende forbitrelse mod tysk herredømme og utilfredshed med dansk eftergivenhed, var de danske modstandsgrupper, der førte an i denne udvikling, endnu kun spredte og isolerede, selv om visse forbindelsestråde var knyttede. Kommunisterne havde deres landsdækkende organisation i orden og spillede under augustrurolighederne en dominerende rolle, illegale blade blomstrede frem med større eller mindre organisation bag sig, Dansk Samling var et legalt parti med front mod forhandlingspolitikken og med en fraktion dybt involveret i ille-

galt arbejde, organisationen »Ringene« var i færd med at overgå fra legalt oplysningsarbejde til illegal virksomhed, de danske efterretningsofficerer plejede i forståelig isolation deres illegale kontakter med Storbritannien, og faldskærmsfolkene var travlt beskæftiget med at finde ind i det eksisterende illegale net og selvstændigt opbygge sine egne illegale celler. Overalt var løsrevne illegale initiativer på færde. Men alt dette og adskilligt andet udgjorde endnu ikke en samlet organisation. Man kunne tale om modstandsgrupper, men endnu ikke om en modstandsbevægelse. En sådan forudsatte en samling af tropperne under en enhedsledelse, så langt en sådan enhedsledelse nu kunne række i et illegaliseret samfund. Ydre og indre begivenheder skabte en latent trang til en centralledelse. De ydre incitament var de allieredes fremmarch i Rusland, Afrika og Sicilien samt de voksende bombardementer af tyske storbyer, de indre incitament var lige så iøjnefaldende. Under rigsdagsvalget i marts 1943 og under de store folkestrejker i august havde både de illegale organisationer og det strejkende folk været uden nogen central ledelse, og tilsvarende udfoldede sabotagen sig efter de forhåndenværende gruppers og mulighedsers princip uden forsøg på tilrettelæggelse af en samlet strategi. Hvad der var af ledelse blev en ad hoc-ledelse, og adskillige førere i den illegale verden blev i løbet af foråret og sommeren 1943 opmærksomme på den løshed, der endnu prægede modstandsaktiviteterne. Resultatet blev uundgåeligt, at ønsket om at skabe fastere rammer om modstandsarbejdet modnedes fra måned til måned.

Et første – frugtesløst – forsøg på at imødekomme behovet blev i sommeren gjort af en kreds af københavnske modstandsfolk, der dannede et råd under navnet »Det Danske Fællesråd«. Gruppen, hvis initiativ er beskrevet i min bog, »Kontakt med England« s. 281–82, vedtog en resolution, hvori det hed: »Paa et møde, grundlovsdagen den 5. juni, et eller andet sted i København, samledes repræsentanter for de illegale, nationale kredse i Danmark, hvor man drøftede de fremtidige retningslinier og enedes om, at man fortsat i fællesskab ville modarbejde alle udanske tendenser i landet under besættelsen. Man vedtog at forblive en helhed efter krigen, og paa upolitisk dansk grundlag at fremme den nationale følelse i det danske folk. Endvidere ville man se det som en opgave at kræve de folk draget til ansvar, der under besættelsen har modarbejdet danske interesser«.

Gruppen nåede at få denne ret spinkle erklæring oversendt til England, hvor den i juli blev offentliggjort i londonbladet »Frit Danmark«, udgivet af frie danske i Storbritannien, men længere nåede dette »Fællesråd« imidlertid ikke. Nye møder fandt ikke sted, og umiddelbart ef-

ter den 29. august 1943 opløstes den kun løst sammenknyttede gruppe, da adskillige af dens medlemmer måtte tage turen til eksilet i Sverige. Initiativet har da kun interesse som symptom på tidens behov for styring inden for den illegale verden. Det blev en helt anden kreds, der kom til at løse den opgave at give de splittede grupper en enhedsledelse og støbe grupperne sammen til en landsomfattende modstandsbevægelse. Hvornår og hvordan denne anden kreds fik løst den presserende opgave, skal vi se på i det følgende.

*

I sidste halvdel af oktober måned 1943 kunne de første illegale blade bringe meddelelsen om, at der nu var dannet et »Danmarks Frihedsraad«, der fremover ville påtage sig at koordinere de hidtil spredte modstandsinitiativer. Meddelelserne, der fra midten af oktober begyndte at sive frem i de illegale blade, var yderst spagfærdige. Bladene indskrænkede sig stort set til at referere Frihedsraadets proklamation om dets dannelse og afholdt sig foreløbigt fra kommentarer. Først på pletten var blade som »Frit Danmark« med enkelte lokaludgaver, »Hjemmefronten« og »Studenternes Efterretningstjeneste«, der midt i oktober kunne bringe meddelelsen, mens blade som »Land og Folk«, »Det Politiske«, »De frie Danske«, »Danskere« og »Den danske Parole« først lod høre fra sig i slutningen af oktober og i løbet af november. Bladene optrykte dannelsesproklamationen og konstaterede, at rådet var dannet, men indgående kommentarer savnedes. Kun »Frit Danmark« havde i slutningen af en artikel med titel, »Terningerne er kastet«, en kort kommentar: »Modstanden mod vore undertrykkere vil blive skærpet, men den vil ogsaa faa vanskeligere vilkaar end før. Derfor maa den organiseres med større kraft og samarbejde, end det tidligere er sket. Det er en opgave, der ikke kan løses i dagens fulde lys og derfor ikke af folkets valgte repræsentanter. Men i DANMARKS FRIHEDSRAAD har modstandsbevægelsen faaet sin generalstab, der vil lede kampen, indtil folket atter frit kan vælge sit styre. Alle maa derfor slutte op om Frihedsraadet, befæste og udbygge dets indflydelse og følge dets paroler«.

Men enhver, der ville »slutte op om Frihedsraadet«, havde endnu i slutningen af oktober kun dannelsesproklamationen at holde sig til. Den lød ¹:

»Meddelelse om dannelse af Danmarks Frihedsraad.«

Fra den dag, de tyske tropper i 1940 besatte vort land, har viljen til at yde

1. Trykt i *Frit Danmarks Hvidbog* II.s 181–82.

modstand mod nazisternes voldelige angreb paa vor nationale selvstændighed og samfundsorden været levende i det danske folk. Efterhånden som den tyske indflydelse på landets styre tiltog, og værnemagten i stadig højere grad søgte at udnytte vore hjælpemidler i sin krigsførelses tjeneste, opstod der i Danmark en række bevægelser og blade, der gav udtryk for folkets modstandsvilje og organiserede den danske frihedskamp. Denne virksomhed måtte på grund af vore regeringers og vor rigsdags eftergivenhed føres i strid med undtagelseslovgivningen, som de fremmede har gennemtvunget. De organer, der således har ført an i kampen mod tyskerne, har i arbejdet for det fælles mål støttet hinanden, når lejlighed gaves, men de har ikke – som det er tilfældet i andre undertrykte lande – haft nogen fælles ledelse. Efter den 29. august 1943 er imidlertid ønskeligheden af et sådant organ blevet åbenbar, dels fordi vort folk under de skærpede tyske forholdsregler ønsker den aktive kamp ført med endnu større kraft end hidtil, dels fordi kampens vilkår er blevet således strammet, at den mest effektive organisation er påkrævet.

I forståelse heraf er Danmarks Frihedsraad blevet oprettet og har vedtaget følgende:

1. DANMARK FRIHEDSRAAD er dannet af repræsentanter for de danske bevægelser, der i fællesskab og i overensstemmelse med folkets ønsker aktivt vil bekæmpe den tyske besættelsesmagt, indtil Danmark igen er et frit og uafhængigt land.
 2. Rådet har optaget en repræsentant for De frie Danske i udlandet, hvis betydningsfulde arbejde for Danmarks sag vi i høj grad anerkender.
 3. Rådets medlemmer afgiver højtideligt løfte om i arbejdet for Danmarks frihed at sætte dette mål over ethvert partihensyn og enhver særinteresse.
 4. Rådet vil henvende sig til folket gennem den frie presse, hvis opgave det er at vise de veje, der fører til friheden, og – trods vanskelige arbejdsvilkår – at bringe befolkningen den ærlige oplysning, som tyskerne hindrer presse og radio i at udbrede.
 5. Rådet arbejder for de demokratiske idealer og vil bekæmpe ikke alene de ydre fjender, men også de danske nazister, overløbere og kapitulanter.
 6. Rådets opgave er at organisere modstanden mod tyskerne på alle områder og med alle midler, der står til folkets rådighed.
- September 1943

Danmarks Frihedsraad

Frihedsrådet havde hermed konstateret sin eksistens og i almene vendinger fastslået sine ideer og sin opgave. Proklamationen talte om »danske bevægelser«, men hentydede også til partier som underlag for Rådets arbejde. At der med »bevægelser« hentydedes til de illegale organisationer, der især havde manifesteret sig ved bladvirksomhed samt nogen sabotagevirksomhed, var ret indlysende, og læseren fra 1943 kunne vel gætte sig til, at i det mindste to partier stod bag Rådet, kommunisterne og Dansk Samling. Påfaldende var det i øvrigt, at proklamationen ikke med

et ord fulgte den illegale presses gængse praksis, at angribe politikerne. Proklamationen var affattet efter den 29. august. Politikerne havde nu gjort deres pligt og sagt det afgørende nej til besættelsesmagten, og det nystiftede råd ville ikke bryde broerne af til den politiske verden, men håbede i fødselsøjeblikket endnu på, at politikernes nej til Berlin også kunne komme til at betyde et ja til deltagelse i den aktive kamp. Men endnu langt ind i efteråret 1943 havde den illegale verden så lidt som personerne i Frihedsrådet gjort sig klart, hvilken fundamental betydning for modstandskampen og for Danmark som helhed dannelsen af Frihedsrådet skulle få. I den forsigtige appel i »Frit Danmark« kunne man prøve sig frem med ordene om, at modstandsbevægelsen havde fået sin generalstab, men at der i realiteten skulle blive tale om en nationalt anerkendt landsledelse, der efterhånden skulle erhverve sig regulære regeringsbeføjelser, hørte endnu fremtiden til. De illegale blade begyndte nok at ænse fænomenet, men de udbasunerede det endnu ikke til en begivenhed.

Også B. B. C. var længe tavs. Den repræsentant for De frie Danske, der var optaget i Rådet, var åbenbart ikke Christmas Møller. I så fald kunne man åbent have nævnt navnet, og hverken B. B. C. i almindelighed eller Christmas Møller i særdeleshed reagerede med det samme. Den 25. september 1943 skrev Erling Foss, der fra starten var medlem af Rådet, til modstandsbevægelsens vigtigste kontaktperson i Stockholm, Ebbe Munck², og bad denne om i udlandet at skaffe Rådet »den størst mulige publicity«, og den 1. oktober udarbejdede Rådet en skrivelse til B. B. C. med anmodning om støtte i den engelske radio. Brevet nåede imidlertid aldrig frem, og B. B. C. lod længe ikke høre fra sig. Et nyt brev blev affattet den 14. oktober, og den 31. oktober kunne Christmas Møller i en tale over B. B. C. give meddelelse om Rådets dannelse. De første svenske og engelske bladmeddelelser meldte sig i løbet af slutningen af oktober måned i form af spredte og knappe notitser. Først i løbet af november måned blev Frihedsrådet gennem udsendelsen af pjecen, »Når Danmark atter er frit«, der spredtes i mere end hundrede tusinde eksemplarer, mere alment kendt, ligesom det først nu gennem udsendelsen af dette udførlige programskrift fik ansigt og anseelse.

I perioden fra slutningen af oktober til slutningen af november 1943 var Frihedsrådet således blevet holdt over dåben. Det havde fået navn, og det begyndte at markere sig gennem sin funktion. Men hvornår var

2. Om rådets anstrengelser for at opnå omtale i udlandet se Jørgen Hæstrup: *Hemmelig alliance* I. s. 55–56.

Rådet opstået, hvordan var tanken undfanget? Ingen kunne dengang besvare spørgsmålet, og i eftertiden har der bestået tvivl om både fødselsdato og undfangelsesproces. Formålet med denne undersøgelse skal være at besvare begge spørgsmål.

Den konkrete fødselsdato er i og for sig underordnet, når blot tidspunktet nogenlunde lader sig fastlægge. Især er det jo af indlysende betydning, om skabelsen af Rådet fandt sted før eller efter den 29. august 1943. Men allerede her varierer angivelserne betydeligt. Umiddelbart efter krigen – i 1945 – skrev en af medstifterne, Frode Jakobsen, i »Salmonsens Leksikontidsskrift« en artikel om Frihedsrådet³, i hvilken det kort hed: »Frihedsrådet« stiftedes juli 1943 på initiativ af »Ringens« ledelse.« Denne tidlige tidsangivelse modificerede Frode Jakobsen, da han – stadig i 1945 – gav oplysninger til forfatteren Chr. Søndergaard til brug for dennes bog, »I tyske lænker«. Her er tidsangivelsen lidt forskellig⁴: »Dette resulterede i, at Frihedsrådet blev startet den 1. august 43 ved et møde hjemme hos mig«. Frode Jakobsen står alene i denne tidlige tidsangivelse. I værket »Danmark under besættelsen«⁵ ansætter Mogens Fog tidspunktet til »midt i september«, mens Erling Foss i sin bog, »Fra passiv til aktiv modstand« og Børge Houmann i »Frit Danmarks Hvidbog« er enige om datoen den 16. september⁶. Begge de sidst nævnte bøger er fra 1946, og det fremgår ikke, om der i skildringen er korrespondance mellem de to ens datofastsættelser. Mogens Fogs »midt i september« blev publiceret i 1947. I sin omfattende beretning til rigsarkivet – udarbejdet i 1955 – fastholder Frode Jakobsen den tidlige dato den 1. august, og modsætningerne mellem hans meget tidlige dateringer og de øvriges dateringer til omkring den 16. september synes uforligelige. Frode Jakobsens tidlige dateringer synes også uforligelige med de få stumper af samtidigt kildestof, der er bevaret.

Her kommer først Frihedsrådets dannelsesproklamation på tale. Den er dateret til september 1943, og den omtaler begivenhederne den 29. august som en vigtig forudsætning for Rådets funktion. Hertil kommer som nævnt, at det først er fra midten af oktober, at Rådets dannelsesproklamation dukker op i den illegale presse, og at henvendelserne til udlandet med ønske om omtale først bliver affattet fra slutningen af september. Den 25. september skrev Foss til Munck, og den 1. oktober skrev Rådet direkte til B. B. C. Hertil kan føjes endnu en nogenlunde

3. Anf. værk, hæfte 8, spalte 374.

4. Anf. værk (1945) s. 321.

5. Anf. værk II. s. 688.

6. *Fra passiv til aktiv modstand* s. 275 f. og *Frit Danmarks Hvidbog* II. s. 180.

samtidig kilde. Den 30. september 1943 skrev Frode Jakobsen og Erling Foss i fællesskab et brev til Christmas Møller⁷. Det var Frode Jakobsen, der førte pennen, mens Foss indskrænkede sig til en efterskrift. Frode Jakobsens lange brev indeholder bl. a. følgende: »Noget af det betydningsfuldeste, der er sket, er efter min opfattelse, at dette fællesråd, jeg foreslog de andre grupper, nu er en realitet. Jeg motiverede mit forslag med 3 begrundelser: 1) Vi må undgå nogen sinde at komme i modsætning til hinanden (som under valget). 2) Vi kan opnå en effektivisering ved samarbejde og arbejdsdeling, idet de forskellige organisationer er at betragte som forskellige instrumenter, tilpassede til forskellige opgaver. 3) Vi kan alene derved give Dem og Deres folk et samlet udtryk for hjemmefrontens syn, hvilket må være en stor fordel for Dem fremfor i en akut situation at stå overfor stridende standpunkter. Dertil føjedes fra anden side som 4. punkt: At man i fællesskab kan optrække retningslinier, der rækker ud over besættelsen. Hvis dette sidste lykkes, ville det ikke være det mindst værdifulde . . .«. Foss's efterskrift indeholder bl. a. følgende: » . . . men jeg er helt enig med ham, og det er jo hovedsagen! Ogsaa i det forestaaende samarbejde. Jeg kan meddele dig, at aanden i Frihedsraadet og drøftelserne der ligger eller har hidtil ligget i et godt niveau. Vi har været fri for de personlige stridigheder og lyst til at optræde, som jeg er kendt med fra politiske foreninger, men nu var min maaske ogsaa een af de værste . . . Tilbage til magisterens (Frode Jakobsens) brev om fremtiden – efter krigen. Af to grunde kan jeg ikke følge ham. Dels er jeg ikke saa revolutionær som han, og dels har jeg ikke samme tillid til, hvad jeg selv kan udrette. Dermed er egentlig alt sagt. Jeg har slet ikke den følelse, at jeg nødvendigvis, fordi jeg vover pelsen her nu, har nogen ret til at bestemme noget bagefter . . .«. Ved en nøjere analyse af ordvalget i dette fællesbrev kan man med udbytte hæfte sig ved to udtryk. Dels Frode Jakobsens, at Frihedsrådet »nu« er en realitet, hvilket på den ene side indicerer, at realiteten er af relativ ny dato, uden at dette på den anden side udelukker længere tids forudgående forhandlinger, dels Foss's bemærkning om »det forestående samarbejde«, der ret klart udelukker, at et sådant samarbejde har været etableret gennem en længere forudgående periode. Skal man herefter på grundlag af det sparsomme samtidige kildemateriale tage stilling til dateringsspørgsmålet, synes konklusionen at blive den, at dateringen af fødselstidspunktet for Frihedsrådet til midten af september og måske netop til den 16. september bærer sandsynlighedens præg. Dette understøttes af endnu en

7. Brev af anf. dato i Ebbe Muncks arkiv.

samtidig kilde, Erling Foss' ugebrev til B. B. C. for den 6. oktober⁸, hvor han taler om »det nyskabte Frihedsråd«, der efter jødearrestationerne har udsendt en protestudtalelse. Det synes sikkert, at der i det mindste kort inden dagene fra den 25.–30. september må have fundet en formalisering sted af et samarbejde, der imidlertid udmærket godt kan have haft rødder i langt tidligere forhandlinger. Studerer man disse for-handlinger nærmere, forsvinder også det tilsyneladende uforligelige mellem Frode Jakobsens tidlige dateringer og de øvrige vidners udsagn om en etablering af Frihedsrådet i september, antagelig midt i måneden, højst sandsynligt netop den 16. september.

De samtidige kilder til disse for-forhandlinger er desværre mere end sparsomme. De indskrænker sig til et par ret kryptiske indslag i Erling Foss' ugebrev til B. B. C. fra henholdsvis den 26. maj og 30. juli 1943. Til gengæld foreligger der et ret omfattende beretningsmateriale fra de implicerede hovedpersoner samt en brevveksling⁹ fra 1946 mellem Frode Jakobsen og Erling Foss om problemet: Frihedsrådets dannelse. På grundlag af dette materiale lader begivenhedsforløbet sig fastlægge med ret stor nøjagtighed, og det kan fastslås, at tanken om at skabe et fællesorgan for modstanden i Danmark i princippet var aftalt, inden begivenhederne omkring den 29. august for en kortere eller længere tid lagde sig hindrende i vejen for samlingen af et egentligt konstituerende møde, hvor navn og program kunne fastsættes nærmere.

Tanken om, at de spredte modstandsgrupper burde skabe et fællesorgan, der i større eller mindre grad kunne koordinere samarbejdet mellem dem og eventuelt også et samarbejde mellem dem og det frie danske arbejde i udlandet, går tilbage til rigsdagsvalget den 23. marts 1943. Under den stærkt hæmmede agitation forud for dette valg havde det klart vist sig, at de modstandsindstillede grupper og partier ikke fulgte nogen fælles parole, og at råd og anvisninger til vælgerne ikke på nogen måde var harmoniserede. »Frit Danmark« og de illegale kommunistiske blade agiterede for, at vælgerne burde stemme blankt, en anvisning der end ikke blev fulgt af alle »Frit Danmark«s lokalblade. Således afviste lokalbladet for Esbjerg at følge denne parole. Dansk Samling agiterede for, at vælgerne skulle stemme på Dansk Samling som det eneste

8. Erling Foss: *Fra passiv til aktiv modstand* s. 222.

9. Den anførte brevveksling i Frode Jakobsens arkiv. Beretningsmateriale omfatter dels Frode Jakobsens beretning til rigsarkivet fra 1955, dels beretninger, indsamlet i 1972 fra Erling Foss, Mogens Fog, Frode Jakobsen, Flemming B. Muus og Arne Sørensen. – De anvendte beretninger er indlagt i Rigsarkivet i særligt læg, betitlet »Beretninger vedrørende dannelsen af Danmarks Frihedsraad.«

legale parti, der åbent vendte sig mod Scavenius-regeringens politik, og fra London anbefalede Christmas Møller at stemme på de fire gamle partier samt på Dansk Samling. Den modstandsindstillede organisation »Ringene«, der endnu ikke rådede over noget egentligt illegalt blad, men betjente sig af maskinskrevne meddelelser, agiterede gennem sine vidtforbredte kanaler for, at vælgerne stemte på »de bedste mænd« inden for de fire gamle partier, hvorved organisationens ledere tænkte på de politikere, der klarest havde manifesteret deres vilje til at yde modstand mod yderligere tyske krav. Forvirringen ved dette sælsomme valg, der kom bag på partier og befolkning, var ret total. Erfaringerne fra valget satte sig spor i Frode Jakobsens tankegang. Han havde op til valget været optaget af, at alle modstandsindstillede fulgte en fælles parole, og da dette havde vist sig uigennemførligt, drøftede han efter valget problemet om en eller anden form for enhedsledelse af modstandskredsene med en række af de ledende inden for »Ringene«, professorerne Chievitz og Husfeldt, overretssagfører Busch-Jensen, direktør Viggo Villadsen og og bibliotekar Erik Allerslev Jensen¹⁰. Der var i denne kreds enighed om, at en enhedsledelse var ønskværdig, og Frode Jakobsen gik herefter videre med tanken, idet nu også et andet incitament spillede ind. Han havde over B. B. C. eller på anden måde hørt om dannelsen af en polsk befrielseskomité, og det foresvævede ham, at noget tilsvarende burde etableres i Danmark. Han så med denne tanke videre ud end til dannelsen af et fællesorgan, der blot skulle have koordinerende funktion. Tanken om det, der skulle blive til Frihedsrådet, synes her foregribet. Frode Jakobsens øjeblikkelige problem blev da det, om han på en eller anden måde kunne komme i kontakt med andre illegalt arbejdende kredse i Danmark, og dette skulle netop vise sig at rumme et problem i sig selv. Det må i denne forbindelse erindres, at »Ringene« indtil dette tidspunkt ikke havde været direkte illegalt engageret, men netop nu befandt sig på skillevejen mellem en halvlegal tilværelse, hvor hovedformålet havde været at sprede en objektiv og pålidelig oplysning gennem tilsyneladende legale »studiekredse« landet over, og en direkte illegal aktivitet, som netop nu slog igennem bl. a. takket være Frode Jakobsens efterlysning af kontakt til de direkte illegalt engagerede. Det helt selvfølgelig første ønske for Frode Jakobsen var at opnå forbindelse med »Frit Danmark« og specielt med Mogens Fog, hvis illegalitet var offentligt proklameret gennem dennes i december 1942 og januar 1943 udsendte

10. Disse overvejelser inden for »Ringene«s hovedledelse er bekræftet af Allerslev Jensen i brev til Jørgen Hæstrup af 28/12 1972.

illegale breve ¹¹, der havde fået vid udbredelse, ligesom Frode Jakobsen ikke kunne være uvidende om, at Mogens Fog måtte høre til i kredsen bag »Frit Danmark«.

Nogen direkte kontakt til Fog havde Frode Jakobsen imidlertid ikke, og overhovedet må man nok med hensyn til det her skildrede erindre sig, at modstandskredsene i foråret 1943 endnu var særdeles spredte og isolerede, og at det netop blev arbejdet på at få et modstandsbevægelsens fællesorgan stillet på benene, der blev en af de katalysatorer for den mangesidige kontaktsøgning, der i foråret 1943 var i fuld gang. Kommunisterne, »Frit Danmark«, Dansk Samling, »Ringene« og andre grupper havde alle deres kontakter i orden eller under opbygning, og faldskærmsfolkene var i færd med at finde deres vej frem i de etablerede illegale net eller selv opbygge deres løsthængende celler, men endnu måtte det illegale initiativ fra den ene gade famle sig vej frem til det næste, måske i nabogaden, måske i et andet bykvarter, højst muligt i et fremmed sogn eller en fjern landsdel. Og endnu var man ikke ude af den hvem-kan-vi-stole-på-stemning, der måtte præge et arbejde, der vendte sig i lige grad mod besættelsesmagten og en politik, der blev formuleret af en formelt demokratisk og parlamentarisk grundmuret regering. Det oprør, der i foråret 1943 nærmede sig med raske skridt, var dygtigt og omhyggeligt forberedt med hensyn til det holdningsskred, der skulle melde sig; men den illegale organisation var endnu løs og usammenhængende. Netop dette skulle et fællesorgan for modstandsaktiviteten råde bod på. Derfor søgte Frode Jakobsen nu kontakt med ligesindede.

En sådan ligesindet var netop Mogens Fog, i det mindste for så vidt angår ønsket om et koordinerende organ. Også for ham havde den uenighed, der havde præget agitationen forud for martsvalget ført til overvejelser om en bedre koordinering af de spredte kræfter, og problemet herom synes at have været drøftet inden for »Frit Danmark«s ledelse, efter Fogs angivelse i det mindste mellem ham og den kommunistiske repræsentant i det kommende Frihedsråd, Børge Houmann. Fog omtaler »en snak med Børge Houmann« om valgresultatet og anfører, at Houmann da skulle have udtrykt sig i retning af, at det danske folk ikke var revolutionært, ligesom han havde uddybet dette med bemærkninger om, at vælgerne kunne have de bedste hensigter, indtil de stod ved valgurnen, hvorefter de alligevel satte krydset, som de plejede. Valget havde under alle omstændigheder vist, at vælgerne i ret vid udstrækning havde stemt efter de traditionelle retningslinier, og fra »Frit Danmark«

11. Trykt i M o g e n s F o g : *Danmark frit*, 1947.

side søgte man nu som Frode Jakobsen et samarbejde med ligesindede, hvorved man bl. a. tænkte på »Ringens«, selv om man en kort stund synes at have stået lidt tøvende over for denne organisation ud fra den på dette tidspunkt forkerte, men forståelige forudsætning, at »Ringens« som en halvlegal organisation kunne betyde en sikkerhedsrisiko i et rent illegalt arbejde.

I første omgang gik de to initiativer skævt af hinanden. Mest energisk synes Frode Jakobsen at have været, og det blev da også hans initiativ, der efter en del møje kom til at bære frugt. I første omgang søgte han indirekte kontakt gennem et par af sine venner, om hvem han mente, at de havde mulighed for at finde frem til Fog, bibliotekarerne Erik Allerslev Jensen¹² og Vibeke Ammundsen. Disse første følere førte ikke til nogen direkte kontakt. Svarene gik ifølge Frode Jakobsens erindring i retning af, at en overbygning kunne være farlig af sikkerhedsmæssige grunde, og Frode Jakobsen, der ikke kunne eller ville slippe tanken, kastede sig ud i den idé, at han muligvis ved en rejse til London kunne opnå den ønskede kontakt. Han forelagde sin plan for Chievitz, der igen forelagde den for faldskærmschefen Flemming B. Muus, og fik det svar tilbage gennem Chievitz, at han meget vel kunne komme til London, men at han i så fald ikke kunne vende tilbage til Danmark igen. Dermed blev denne plan skrinlagt. Herpå fulgte så den henvendelse, der skulle bære frugt, en henvendelse til Erling Foss. Når Frode Jakobsen valgte en henvendelse til Foss, skyldtes dette, at han langt tidligere af Christmas Møller, der havde været behjælpelig, da »Ringens« arbejde skulle i gang, var blevet henvist til Foss, såfremt der skulle skaffes penge til »Ringens« arbejde. Dette måtte indicere, at Foss muligt var orienteret til illegal side. Under alle omstændigheder gik Frode Jakobsen nu til Foss – og fik resultat. Disse sonderinger lader sig i dag ikke præcist tidfæste. Kun lader det sig sige, at de må have fundet sted i perioden fra omkring den 1. april og indtil midten af maj måned, og netop i denne periode er det, at Fog og med ham »Frit Danmark« synes at have overvundet eventuelle betænkeligheder og sat sig i bevægelse. Fog nævner, at han skrev et brev til Frode Jakobsen, som han bad sin kollega, professor Ejnar Lundsgaard om at befordre. Dette skete imidlertid ikke, hvilket Fog først senere erfarede gennem Lundsgaard, og det blev derfor Frode Jakobsens henvendelse til Foss, der kom til at føre tanken videre. Da Frode Jakobsen henvendte sig til Foss, viste det sig, at denne ganske rigtigt var i stand

12. Allerslev Jensen var medlem af »Frit Danmark«s bibliotekargruppe, hvilket Frode Jakobsen var bekendt med. Jfr. brev fra Vibeke Ammundsen til forf. af 3/1 1973.

til at formidle den ønskede kontakt. Hermed føres vi ind på Foss' placering i det sindrige kontaktsystem.

Erling Foss' illegale virksomhed tog sin begyndelse, da han af en af sine nære bekendte, kaptajn Gyth fra hærens efterretningstjeneste, blev anmodet om at fungere som kurer for officererne mellem Danmark og Sverige. Bortset fra, at han fra nu af var orienteret om officerernes hemmelige efterretningstjeneste til fordel for England, benyttede han anledningen til fra foråret 1942 at oversende regelmæssige rapporter til brug for B. B. C.¹³, så dennes udsendelser til Danmark kunne blive så sande og dækkende som muligt. Hermed var Foss tidligt illegalt engageret, og hans hovedinteresse lå på to felter. Dels ønskede han modstandspropagandaen – både den engelske og den danske så korrekt som mulig, og dels ønskede han en styring af sabotagen, så denne mest mulig blev hensigtsmæssig og dermed også acceptabel for befolkningen. Som industrimand og med fortrinlige forbindelser i udenrigsministeriet¹⁴, hvor man havde overblik over danske leverancer til Tyskland, mente han sig i stand til at yde et bidrag til en sådan styring. Af begge de nævnte grunde måtte han som Frode Jakobsen og Fog være positivt indstillet over for tanken om at skabe et fællesorgan for modstandskredsene. I de tilnærmelser, der her skal skildres, blev han manden i midten. Med Fog fik Foss forbindelse i foråret 1943. Forbindelsen kom naturligt i stand derved, at både Foss og Fog havde samarbejde med efterretningsofficererne og disses civile medhjælper, sekretær og kontaktadresse, Jutta Graae. Fog havde knyttet denne forbindelse i sommeren 1942, da han efter forretningsfører Eigil Borch Johansens flugt til England havde påtaget sig at være en slags dansk tillidsmand for faldskærmsorganisationen i Danmark, et hverv der uundgåeligt førte til kontakt med officererne, med hvem faldskærmsorganisationen arbejdede snævert sammen. Fra 1942 var Fog bekendt med Jutta Graae og hendes funktion som medhjælper for officererne. Nu fik Fog også kontakt med Foss, netop gennem Jutta Graae. Tidspunktet kan fastsættes ret nøje til marts 1943. Fog skrev da et brev til Christmas Møller¹⁵, hvori det bl. a. hed: »... Jeg har i øvrigt haft forbindelse med E. F., bror til E. F.¹⁶. De hører fra ham regelmæs-

13. Disse ugentlige rapporter er trykt i Erling Foss: »Fra passiv til aktiv modstand«, 1946.

14. Foss' kontaktmænd var Gunnar Seidenfaden, der holdt både Foss og modstandsmanden ingeniør Herman Dedichen orienteret om danske leverancer til Tyskland.

15. Brev af 17. marts 1943 i Christmas Møllers arkiv.

16. Konservativ politiker, medlem af landstinget fra 1943 samt medlem af det konservative partis hovedbestyrelse. Erling Foss' broder, Einar Foss.

sigt, og jeg vil kalde ham hr. Bæk. Han drøftede muligheden af at rejse større summer herhjemme med mig. Jeg tror ikke, det er muligt. Det er i mellem- og arbejderstanden, vort arbejde er mest populært. De andre, der kan yde summer, er forskræmt bl. a. over sabotagen. Men jeg har indtryk af, at han vil udnytte enhver mulighed derfor, som skulle vise sig . . .«.

Hermed var der lagt op til den videre udvikling. Da Frode Jakobsen ud på foråret søgte Foss, var denne trefold væbnet til at modtage ham. Han kendte i forvejen en del til Frode Jakobsens arbejde inden for »Ringens« arbejde, han havde den ønskede kontakt til Fog, og han var selv indstillet på, at et koordinerende arbejde mellem modstandskredsene var ønskværdigt. Resultatet blev et for dannelsen af Frihedsrådet afgørende møde mellem ham selv, Mogens Fog og Frode Jakobsen. Mødet fandt sted i Jutta Graaes hjem, mens kaptajn Gyth synes at have fungeret som en art vagtmand ved mødelokalet¹⁷.

Om tidsfæstelsen af dette afgørende møde er der nogen uoverensstemmelse i det eksisterende materiale. I sin fremstilling i »Danmark under Besættelsen«, skrevet i 1946, henlægger Mogens Fog mødet til den 5. juni, men Frode Jakobsen i sin beretning til Rigsarkivet fra 1955 taler om »slutningen af juli«, mens Jutta Graae mener at kunne fiksere tidspunktet til slutningen af maj¹⁸. Et tidligere tidspunkt end slutningen af juli må imidlertid kunne fastslås. I juli måned opholdt Foss sig på ferie i Jylland og skrev sine ugebrev herfra, og at tidspunktet ligger tidligere end juli synes også at fremgå af andet materiale. I et brev fra Frode Jakobsen til Erling Foss fra 8. marts 1946, hvor han resumerer sin erindring om de her skildrede præliminære forhandlinger, nævner han, at hans henvendelse til Foss fandt sted i »forsommeren 1943«, og i et notat til brevet, indføjjet i 1956, fikserer han nøjere tidspunktet til »senest i maj«, og hertil kommer oplysninger i det beretningsmateriale, der er indhentet i forbindelse med udarbejdelsen af denne studie. Fog fastslår her, at mødet må have fundet sted i forsommeren, og under alle omstændigheder inden han tog på sommerferie, mens Frode Jakobsen stillet over for Jutta Graaes oplysning afstår fra at insistere på det nøjagtige tidspunkt. Foss mener at huske, at der var flere møder hos Jutta Graae, men står alene med denne erindring.

Måske kan det sparsomme samtidige kildemateriale hjælpe lidt på den kronologiske fastlæggelse. At tanken om et »raad« af en eller anden

17. Oplyst af Jutta Graae samt af V. Gyth ovfr. forfatteren.

18. Samtale mellem Jutta Graae og de to historikere, Palle Roslyng-Jensen og H. C. Bjerg, 1972. Samtale optaget på bånd.

art har været fremført for Foss allerede i maj synes godtgjort af hans »ugebrev« til London fra den 26. maj 1943. Han skriver her bl. a.: »... På et mere ufødt stadium er tanken om at skabe et råd, som kan lægge planer for gennemførelse af uro i folket i tilfælde af eftergivenhed fra regeringens side over for tyskerne. Med andre ord sørge for, at den uro virkelig indtræffer, som politikerne altid påberåber sig over for tyskerne, men som de samtidig i kraft af den »officielle« politik og deres stilling ufrivilligt gør alt for at modvirke. At folk i givet fald føler harme, når meget let ikke ud over to mands samtale, hvis man ikke på forhånd sørger for, at der på den ene eller anden måde kan gives udtryk for harmen«. Det forekommer overvejende sandsynligt, at dette må være skrevet, efter at Frode Jakobsen havde opsøgt Foss og over for ham havde udviklet sine ideer om et fællesorgan eller et »raad«, som Foss nu drager ind i terminologien. På den anden side er tanken om et sådant »raad« endnu den 26. maj »paa et mere ufødt stadium«, hvad der formentlig kan tolkes i retning af, at det grundlæggende møde mellem triumviratet Fog-Foss-Frode Jakobsen endnu ikke har fundet sted. Er denne antagelse rigtig, og tager man det foreliggende beretningsmateriale i betragtning, nærmer man sig Fogs tidsfastsættelse for mødet til grundlovsdag den 5. juni, selv om mødet meget vel kan have fundet sted både lidt inden eller lidt efter denne dato. Vigtigere end tidsfastsættelsen er imidlertid mødets forløb og resultater, og her er der i alt væsentligt god overensstemmelse mellem både tidlige og senere beretninger. Først og fremmest fremlagde Frode Jakobsen sine vidtgående planer om en befrielseskomité og argumenterede energisk for, at man ikke blot måtte samle sig om skabelsen af et koordinerende organ, men at man burde gå videre og skabe et ledelsesorgan, der under sig kunne samle alle illegale aktiviteter. Antagelig har Frode Jakobsen allerede anført noget lignende på Foss' kontor i maj måned. I det mindste kan man vanskeligt læse Foss' antydninger i brevet til London uden at øjne, at planerne sigtede mod et styrende organ, der kunne udstede fællesparoler og både skabe og styre en ønskelig »uro« i folket. At Frode Jakobsen på tremands-mødet har argumenteret i denne retning er der enighed om i alle tre beretteres udsagn. Ligeledes er der fuld enighed om, at det var nødvendigt for Frode Jakobsen at folde sine argumenter ud, for så vidt som alle tre berettere er enige om, at både Fog og Foss endnu stod lidt skeptiske over for det kommende samarbejde ud fra en vis bekymring over for det faktum, at »Ringene« indtil da havde været en legal organisation, hvad der jo ville indebære en sikkerhedsrisiko for et samarbejde med de rent illegale organisationer som »Frit Danmark« og kommuni-

sterne. Over for dette argument fremhævede Frode Jakobsen, at »Ringen« fremover ville hellige sig rent illegalt arbejde, hvorved problemet ville bortfalde, og det synes givet, at Frode Jakobsen i løbet af tremands-drøftelsen vandt terræn for sine synspunkter. Også selve tanken om en samling og det risikomoment, en sådan samling indebar, var fremme på mødet, men også her svandt betænkelighederne ved den nærmere analyse af de oplagte fordele, en samling af kræfterne ville medføre. Disse fordele, der begge blev drøftet på mødet, var muligheden for at opnå en koordination på to vigtige områder, den illegale presse og sabotagen. Ikke mindst for Foss var dette sidste moment betydningsfuldt. Oven på dette kom så Frode Jakobsens videregående planer om en befrielseskomité.

Nogen konkret beslutning om dannelse af et »raad« førte mødet ikke til, men man enedes om at fortsætte drøftelserne og om at inddrage redaktør Aage Schoch i de videre overvejelser. Frode Jakobsen følte efter mødet, at han var nået et langt skridt frem mod virkeliggørelsen af sine planer. Han har i ovenfor nævnte brev til Foss fra 1946 erindret sig handlingsforløbet på følgende måde: »... Mødet formede sig paa den maade, at jeg frit talte uafbrudt meget længe om mit arbejde, og hvad jeg havde tænkt mig med »befrielseskomiteen« – meget spændt på jeres reaktion. Ogsaa her fremførte I begge betænkeligheder ved en saadan koncentration, men jeg havde det indtryk, at mine ord havde den virkning, at I var ved at blive vundne for planen – hvad du for øvrigt selv fortalte mig, da vi to cyklede sammen derfra«.

Også et andet spørgsmål synes at have været berørt på tremands-mødet, nemlig spørgsmålet om eventuelt at få politikere ind i et centralt ledet arbejde. Både Fog og Foss nævner deres ønske om at få i det mindste socialdemokratiske og konservative politikere engageret, et ønske også Frode Jakobsen delte, og Fog fastslår en erindring om, at det var efter hans forslag, at Schoch skulle kontaktes, ligesom Fog påtog sig at rette henvendelsen til Schoch. Når Schoch her kom ind i billedet, var det netop ud fra den opfattelse, at denne havde gode kontakter til konservative kredse, så man gennem ham kunne håbe på at få konservativ tilslutning til et kommende arbejde. De nævnte udsagn rimer helt med de bestræbelser, Frihedsrådet faktisk efter sin dannelse udfoldede for at få politikere ind i Rådets arbejde¹⁹, og det kan muligvis have været forsigtige sonderinger i politiske kredse, der kan forklare, at der efter

19. Se herom J ø r g e n H æ s t r u p: *Hemmelig alliance* I. s. 58 f.

tremands-mødet gik forbløffende lang tid, inden man kom videre med planerne.

I det mindste indtrådte der nu en lang pause i drøftelserne. I juli var både Foss og Fog på ferie, den ene i Midtjylland, den anden på Møn, og endnu i slutningen af juli var man kun nået til de henholdende overvejsers stadium. Det næste sikre holdepunkt i handlingsforløbet er et ugebrev fra Foss, skrevet i København den 30. juli under en kort afbrydelse af Jyllandsferien. Det hedder her bl. a.: »Til slut vil jeg pege på nogle opgaver, som jeg delvis er i lag med: Der arbejdes i øjeblikket meget energisk i en række grupper:

1. De illegale blade, der har en vis føling indbyrdes, men ikke uden nyhedskonkurrence. Desværre bringes der ofte forkerte oplysninger om forhold og personer, som burde være rigtige.
2. Sabotørerne trænger også til oplysninger.
3. De af dig startede S-kredse²⁰ er ved at danne en indvendig aktiv kerne. Der tiltrænges et oplysningssystem.
4. Til verificering af visse ting, som kan kontrolleres, og
5. En urocentral, som en slags generalstab, til at skabe uro omkring tyskernes overgreb i foreliggende tilfælde.

Hvor stærkt et sådant samarbejde i form af et fælles råd skal knyttes, er et stort spørgsmål. Jeg er ikke sikker på, at vore venner finder noget sådant tilrådeligt under hensyn til, at alt på denne måde kan fanges under een hat. Det er måske også farligt at lave et egentligt modsætningsforhold til partierne, som jo inderst inde arbejder på de samme linier. Endelig er der jo sikkert folk, der for en stor del ikke lader sig styre af et sådant Råds ordre – – – alt i alt tror jeg dog nok, en vis koordination kan tilstræbes, og hvad angår punkt 4 har jeg også fået noget udrettet. Punkt 5) er lidt i støbeskeen.«

Fire betydningsfulde forhold kan udtrages af det hastigt sammenflikkede brev. Foss er orienteret om, at »Ringens« nu har udskilt en »indvendig aktiv kerne«, der hersker endnu hos ham tvivl om det tilrådelige i at skabe et måske farligt centralt organ, ønsket om et samarbejde til politisk side fremgår tydeligt, og endelig fremgår det, at tanken om det fælles Råd, som Foss endnu benævner en »urocentral«, er i støbeskeen. Støbeprocessen kom nu få dage senere et betydeligt skridt videre.

20. Foss sigter til »Ringens« studiekredse, som Christmas Møller havde været med til at starte.

De sammensvorne, denne gang udvidet med Aage Schoch, mødtes få dage senere i Frode Jakobsens lejlighed på Birkedalsvej. Frode Jakobsen daterer dette møde til 1. august 1943, Foss til begyndelsen af august, mens Fog afstår fra tidsfastsættelse. Men atter her er der enighed om mødets forløb og resultater. Man besluttede i princippet at søge dannet et fællesorgan for de illegalt engagerede kredse, og man vedtog, at den foreløbige kreds skulle søges udvidet til også at omfatte kommunisterne og Dansk Samling, således forstået at enten skulle begge disse partier inddrages, eller også skulle ingen af dem drages ind i samarbejdet. Fog, der på mødet gjorde det klart, at han ikke »tegnede« kommunisterne, men kun »Frit Danmark«, påtog sig at kontakte kommunisterne, mens Schoch skulle have til opgave at henvende sig til Dansk Samling. Endelig tyder beretningsmaterialet på, at tanken om at inddrage faldskærmsfolkene i arbejdet allerede var fremme på dette møde. Fog er ganske vist den eneste af de tre mødedeltagere, der nævner dette moment, men hans oplysning underbygges på afgørende måde af oplysninger fra chefen for faldskærmsfolkene, Flemming B. Muus, ligesom Fogs videre fremstilling af begivenhedsforløbet udbygger hans korte udsagn. Både Flemming B. Muus og Fog er enige om, at de siden foråret 1943 havde jævnlige møder i Dyrehaven, oftest en gang om ugen, og efter begges fremstilling var Muus i løbet af sommeren blevet indviet i planerne. Den afgørende samtale fandt sted i restaurant »Lille Peter« på Dyrehavsbakken, efter Fogs angivelse i løbet af august, efter Muus's fremstilling lige efter den 29. august. Muus hævder, at han gennem redaktør Stig Jensen²¹ havde været forhåndsorienteret om planerne om at danne et fællesorgan for modstandsgrupperne, og at han oprindeligt havde stillet sig skeptisk til sådanne planer, som han fandt unødvendige og urealisable. I løbet af sommeren var han imidlertid kommet til en positiv holdning over for planen, og da Fog og han drøftede den på et eller andet tidspunkt omkring den 29. august, var hans eventuelle betænkeligheder bortvejret. Om han har været forhåndsorienteret, er en detalje af mindre interesse, det afgørende må være, at det må synes helt usandsynligt, at Fog har drøftet sagen med Muus, uden at tanken om faldskærmsfolkernes deltagelse i det kommende samarbejde har været fremme på mødet på Birkedalsvej. En sådan tanke var da også helt naturlig.

Mødet på Birkedalsvej havde ført til en principbeslutning om en samling af alle større involverede illegale kredse. Fog opregner dem i sin beretning: Kommunisterne, Dansk Samling, »Ringene«, »Frit Danmark«

21. Foss havde et intimt samarbejde med Stig Jensen.

og faldskærmsfolkene. Der var andre illegale kredse, men disse var unægtelig de største, og med en samling af dem var en samling af hele den illegale verden rykket et enormt skridt videre. Frode Jakobsen er på denne baggrund tilbøjelig til at betragte mødet på Birkedalsvej som Frihedsrådets stiftelsesmøde. Dette turde være et definitionsspørgsmål. Kommunisterne, Dansk Samling og faldskærmsfolkene var endnu ikke spurgt, Rådet havde endnu hverken navn eller programmerklæring, og det trådte først offentligt frem adskilligt senere. Under de store augustuligheder lod det ikke høre fra sig, hvad det givet ville have gjort, om det da havde været en etableret institution. Sikkert er det på den anden side, at man efter mødet på Birkedalsvej var kommet ud over bekymringernes stade og var indstillet på at skabe det fællesorgan for modstandsarbejdet, som ikke mindst Frode Jakobsen havde ivret for.

Imidlertid kom initiativkredsen ikke til at ride samme dag, som den sadlede. Fog rettede henvendelse til Houmann og, som vi har set, også til Muus, men endnu den 29. august var man ikke kommet videre med den konkrete udformning af planerne. Denne dag var Fog taget ind til redaktøren af »Frit Danmark«, Kate Flerons, lejlighed på Gråbrødre plads. Her mødte han i løbet af dagen Schoch og Houmann og enedes med dem om, at man nu, hvor regeringen var trådt tilbage, og situationen var radikalt ændret, måtte se at få planerne ført ud i livet. Både han og Foss nævner, at dagene efter den 29. august var så præget af travlhed og forvirring i forbindelse med omlægning af kommunikationer og dækadresser m. m., at der kom til at gå nogen tid, inden man kunne få sammenkaldt til et endeligt konstituerende møde. Det synes også, som om henvendelsen til Dansk Samling først fandt sted efter den 29. august, og den blev ikke rettet direkte til partiets leder, Arne Sørensen, men derimod til Jørgen Staffeldt, der arbejdede i Dansk Samlings administration som Arne Sørensens højre hånd. Arne Sørensen er i sin beretning kategorisk på dette punkt: »Arne Sørensen fremhævede derpå, at det eneste han med absolut sikkerhed kunne sige om Dansk Samlings forhold til Frihedsrådets dannelse var det, at det var Jørgen Staffeldt, der i de indledende forhandlinger havde taget del på Dansk Samlings vegne. Arne Sørensen var ikke personligt og direkte blevet kontaktet af initiativtagere til rådstanden, men han var blevet orienteret af Jørgen Staffeldt, der var kommet til ham. Arne Sørensen kunne ikke med sikkerhed sige hvornår, men muligvis efter at han den 29. august var gået under jorden. Staffeldt havde da meddelt, at han havde været indbudt til et møde om sagen, og han kom med et referat, der gik ud på, at man havde be-

sluttet at danne et koordinerende organ for alt modstandsarbejde«. Arne Sørensen fremhæver herefter, at både han og Staffeldt havde været enige om at sige ja til tanken, ligesom de havde været enige om, at professor Arne Noe-Nygaard burde være Dansk Samlings repræsentant, hvorimod hverken Arne Sørensen selv eller Staffeldt burde involveres. Dette handlingsforløb svarer til en beretning, Noe-Nygaard i 1956 har afgivet, idet det dog af både Noe-Nygaards beretning og af de øvrige beretteres fremstilling fremgår, at Staffeldt mødte frem til det konstituerende møde, da Noe-Nygaard var blevet for sent adviseret.

Hermed var – et stykke ind i september – alt lagt til rette for handling. Det blev Foss, der traf de praktiske forberedelser til det møde på Harilds maskinskrivningsbureau på Nørrebrogade 156, der efter de gængse fremstillinger betragtes som stiftelsesmødet. Deltagerne den dag var foruden de oprindelige initiativtagere, Frode Jakobsen, Fog og Foss, Aage Schoch, Børge Houmann og Jørgen Staffeldt. Muus var ikke med, men mødte først frem på Rådets næste møde, hvor nu også Noe-Nygaard mødte frem i stedet for Staffeldt. Foss nævner, at det først var på dette møde, at man traf beslutningen om at inddrage faldskærmsfolkenes chef i arbejdet. Dette er tænkeligt, og i så fald må Fogs tidligere drøftelse med Muus have haft karakter af en sondering i retning af, om han ville indtræde i arbejdet, hvad han afgjort ville. På dette møde fik Rådet også navn, og antagelig blev stiftelsesproklamationen udarbejdet. Navnet synes at være født efter et forslag fra Foss om at døbe det nye organ »*Danmarks Friheds Råd*«, hvilket af Houmann blev kortet ned til det fynligere »*Danmarks Frihedsråd*«. I oktober trådte Rådet offentligt frem.

I sin beretning til Rigsarkivet fra 1955 skriver Frode Jakobsen i en henkastet bemærkning: »Det er dog ejendommeligt, at en så afgørende begivenhed som dannelsen af Frihedsrådet ikke har kunnet tidsfæstes med 100 %'s sikkerhed«. Forklaringen synes jo nok at være den, at der ikke var tale om en pludselig beslutning, men om en langsomt udviklet proces, hvorunder de gode viljer skridt for skridt arbejdede sig frem til det lykkelige resultat. Processens forløb illustrerer tydeligt de vanskeligheder, der meldte sig under arbejdet på at illegalisere en befolkning, der kun tøvende tog skridtet fra passiv til aktiv modstand. Den her skildrede kreds veg ikke tilbage for det nævnte skridt, og blandt de gode viljer i kredsen var Frode Jakobsen i det mindste den mest pågående og den mest tilidsfulde. Den sandhed synes der at være i hans før nævnte påstand i »*Salmonsens leksikontidsskrift*« om, at Rådet blev til på »*Ringens*«s initiativ.

Justitsminister F. C. G. Schrøder om påskekrisen 1920

Ved Tage Kaarsted

Professor, dr. phil. Tage Kaarsted meddeler her et brev, som justitsminister i ministeriet Friis, F. C. G. Schrøder lige efter påskekrisen sendte til sin søn maleren Povl Schrøder (1894–1957), der opholdt sig i Firenze.

Indledning

Departementschef F. C. G. Schrøder var blandt de embedsmænd, som i april 1920 blev minister i overformynder M. P. Friis' ministerium. Dette afløste ved overenskomst mellem partierne ministeriet Liebe.

Schrøder var født 1866, og han døde i 1936. Han blev cand. jur. i 1889 og kom straks til justitsministeriet, hvor han gjorde tjeneste samtidig med, at han var dommerfuldmægtig, indtil han i 1907 blev assessor i landsover- samt hof- og stadsretten (dvs. landsdommer). I 1911 vendte han ved M. P. Friis' udnævnelse til overformynder tilbage til sit gamle ministerium, hvis departementschef han var til 1924 – kun afbrudt af tiden som justitsminister 5. 4. til 5. 5. 1920. I 1925 blev han direktør i Nationalbanken, en post han havde til kort før sin død.

Han beklædte en række af de kommissions- og andre hverv, der fulgte med hans embedsstillinger – og derudover f. eks. posten som formand for Dansk Cyklistforbund 1910–32. Fra 1921 var han medlem af den internationale permanente voldgiftsdomstol i Haag.

Historikeren Povl Engelstoft har karakteriseret Fritz Schrøder som »en ikke almindelig begavelse, der rummer såvel skarp juridisk tænkeevne som fast og smidigt administrationstalent, der i forbindelse med en overordentlig arbejdskraft har gjort Schrøder til en af centraladministrationens ledende personligheder . . . Under krigen samledes adskillige af den økonomiske administrations tråde i hans hånd . . . ¹«

Det gengivne brev er interessant dels ved at give departementschef Schrøders vurdering af krisen, dels ved de faktiske oplysninger han fremkommer med, f. eks. om politiets forhold ², om hans forhandlinger

1. Dansk biografisk Haandleksikon III (1926) s. 373.

2. Sml. T a g e K a a r s t e d : *Påskekrisen 1920* (1968) s. 316 f.

skærtorsdag med C. Th. Zahle og Ove Rode³ og om ministeriet Friis' problemer.

Ved gengivelsen af brevet er kun et par linjer af familiær karakter udeladt, nogle forkortelser er opløst, og et par manglende ord er indsat i firkantet parantes.

Brevet

Justitsministeriet

Kære Povl.

18. april 1920

Det er længe siden, at jeg har skrevet til dig, men det har også været en tid mere end rig på begivenheder. Forholdenes udvikling kender du antagelig. 29. marts ministeriet Zahles afsked, uden at der stod nogen mand klar til at overtage styret og danne nyt ministerium, sandsynligvis fordi kongen om ikke formelt så dog reelt er blevet ført på glatis af I. C. [Christensen] og Neergaard. Derefter ministeriet Liebe fra 30. marts til 4. april. I de dage havde jeg endda to ministre, først Liebe og derefter i 2 døgn professor Sindballe*. Zahles afsked blev af socialdemokraterne slået op til statskup, og Social-Demokraten blev i forsigtige vendinger sekunderet af Politiken. Denne betragtning var fuldstændig falsk, men skulle politisk benyttes til at udslynge generalstrejketruslen og derved sikre, at de radikale og socialdemokraterne igen kom til magten. Jeg antager, at det er gjort i desperation, i alt fald har de folk ikke tænkt sig tilstrækkeligt om. Arbejdsforholdene var meget urolige; der var varslet en meget omfattende lockout til 9. april, men alle indviede troede, at det ville lykkes at få en orden forinden.

Nu lå alt i kaos, og medlemmerne af ministeriet Liebe var gute Leute aber schlechte Musikanten, de var uden føling med politik og uden føling med de kredse, som måske kunne udrette noget for at afværge katastroferne. De ville gå igennem og tage generalstrejken, som de mente måtte tabes. Det var et meget højt spil, navnlig når hensyn tages til, at den radikale regering 6 år igennem havde undergravet den militære magt, således at der ikke i København var nogen nævneværdig militær beskyttelse. Selv politiet var efter min mening ikke fuldt pålideligt, hvis det udartede til en klassekamp. Nogen mulighed for at holde transportvæsenet i en blot nogenlunde tilfredsstillende orden var der ikke. Da generalstrej-

3. Sml. opus cit. s. 270.

* Professor dr. jur. Kr. Sindballe.

ken var erklæret på et politisk grundlag, ville dens gennemførelse betyde en omvæltning af samfundsordenen i den nuværende skikkelse, kongemagten ville falde, og hvad der ville komme i stedet var meget usikkert.

Fra mange forskellige sider søgte man at indvirke på Liebe for at nå et kompromis, således at han indkaldte rigsdagen og dér gjorde rede for, hvad der var sket. Det ville han også nok, men han ville ikke gå, hvis han fik et mistillidsvotum i folketinget, idet grunden til Zahles afskedigelse ikke først og fremmest var at søge i, at han mulig ikke havde majoritet i folketinget, men i at kongen tvivlede om, at han havde majoritet i folket, og derefter forlangte, at der skulle skrives til ny valg, hvad Zahle i og for sig også ville, men stadig trak ud for at trumfe en ny valglov igennem, der var ugunstigere for Venstre, men for øvrigt retfærdigere. Der kunne ikke nås noget ved påvirkninger på Liebe, og rundt om tænkes der på andre udveje.

Skærtorsdag havde jeg en samtale med Zahle og Rode, som jeg søgte for at fjerne nogle uoverensstemmelser mellem dem og Liebe, der beroede på misforståelser, og som jeg ved samtaler med Liebe var blevet bekendt [med]. De udkastede da den tanke, at man måtte se at nå til at danne et forretningsministerium, der kunne gennemføre en valglov og udskrive ny valg. Et sådant ministerium ville blive accepteret af radikale og socialdemokrater, og man mente, at også de to andre partier ville slutte sig hertil. Kunne et sådant ministerium blive dannet, ville generalstrejken blive afløst, og et krav der [var] opstillet om, at ministeriet Zahle skulle genantages, ville falde. Jeg erklærede, at jeg ville være villig til at medvirke, da jeg mente, at kongemagten derved ville kunne gå ret uskadt gennem katastrofen. Det sagdes mig, at Friis fra anden side var gjort bekendt med tanken, og efter opfordring satte jeg mig i forbindelse med ham, og vi blev under en foreløbig drøftelse enige om at stille os til rådighed, hvis vi kunne yde nogen hjælp. Fredag forhandlede videre for om muligt at træffe en ordning, hvorefter Liebe kunne blive. Lørdag gik borgerrepræsentationen til kongen og opfordrede ham til at tage et forretningsministerium, og påskenat blev forliget sluttet.

Påskedag havde Friis og jeg forhandlinger hele dagen, og ministeriet blev dannet, men en betingelse for vor tiltræden var endnu ikke i orden. Lockouten skulle aflyses. Først sent påskedags aften gik det i orden, og 2. påskedag blev vi udnævnt. Derpå fulgte en uge, der var en dans på æg. Som Vedel** sagde: Vi er ikke lykkelige, når vi ikke har mindst 3 ministerkriser hver dag. Der var spørgsmålet om H. P. Hanssens stilling, der

** Departementschef H. Vedel var indenrigsminister i ministeriet Friis.

var spørgsmålet om, hvorvidt der skulle gøres noget for at få afgørelsen vedrørende Sønderjylland udsendt til efter valgene. Arbejderspørgsmål har stadig tårnet sig op. Den valglov, vi skulle have gennemført, var lige ved at køre fast. Alt dette er blevet klaret, og vi sidder endnu og har således langt overlevet ministeriet Liebe. Nu står for et nyt umådelig vanskeligt spørgsmål – den militære og civile besættelse af 1. Zone. Forholdene er ganske fortvivlede dernede, og den eneste måde, hvorpå et sammenbrud synes at kunne undgås, er, at vi overtager administrationen, men for at kunne gøre det må vi have den faktiske suverænitæt, navnlig må vi have toldgrænsen flyttet, og det mener den internationale kommission ikke at kunne indrømme os. Da stecken die Ochsen am Buge. Ja, det er blevet et politisk brev, og det er *strengt fortroligt*. Jeg vil have det igen, når du har læst det. Du må absolut ikke omtale min samtale med Zahle og Rode . . .

Om udforskningen af vælgeradfærd i Danmark i det 19. århundrede

Af Jørgen Elklit

Denne afhandling af universitetsadjunkt, cand. phil. Jørgen Elklit, Institut for Statskundskab ved Aarhus Universitet, beskæftiger sig med nogle af de metodiske og forskningstekniske problemer, som lektor Erik Høghs sociologiske doktorafhandling om vælgeradfærd i Danmark i perioden 1849–1901 rejser. Blandt andet diskuteres væsentlige måleproblemer i afhandlingen, slutningernes gyldighedsområde m. m., og der konkluderes, at der er betydelige – og i nogle tilfælde afgørende – svagheder i metodisk og forskningsteknisk henseende i Erik Høghs disputats. Der gives også i tabelform en kredsvis oversigt over det meget betydelige valg- og stemmelistemateriale fra perioden, som findes i Landsarkivet for Nørrejylland, og som Erik Høgh ikke har benyttet.

I. Indledning

Vælgeradfærdsforskningen – specielt på individniveau – har indtil de allerseneste år været et temmelig forsømt forskningsområde her i landet¹. Dette gælder også for perioden indtil 1901, som endda er udmærket af, at en række af vælgeradfærdsforskningens klassiske problemer ikke eksisterer, idet valghandlingen ikke var hemmelig. Men medens der nu på forskellig måde arbejdes med udforskningen af dansk vælgeradfærd efter 1960 – og specielt i forbindelse med de i 1971 og 1972 afholdte valg og folkeafstemninger – er der tilsyneladende fortsat en vis tilbageholdenhed med hensyn til udforskningen af vælgeradfærd i ældre perioder, herunder tiden før århundredskiftet.

Som undtagelser herfra må man først og fremmest pege på 2 disputatsarbejder fra de seneste år, Vagn Dybdahls studier over partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet i slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede² og Erik Høghs analyse af vælgeradfærd i Dan-

1. For en oversigt over dansk vælgeradfærdsforskning og danske valg indtil 1966–67 henvises til »Denmark« i Stein Rokkan & Jean Meyriat (eds.): *International Guide to Electoral Statistics*, Vol. I. National Elections in Western Europe (Haag, 1969) pp. 58–76. Det må dog bemærkes, at denne oversigt i den bibliografiske del såvel som i valgmateriale rummer en række mindre unøjagtigheder. For senere udkomne arbejder henvises til de årlige bibliografier i »Scandinavian Political Studies«, Vol. 3 (1968) ff.

2. V a g n D y b d a h l: *Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet ca. 1880–ca. 1913*, 1–2 (1969).

mark i perioden 1849–1901³. Over for Dybdahls mere historiske arbejde fremtræder Høgghs afhandling som en egentlig politisk-sociologisk analyse, der blot anvender et historisk, procesgenereret datamateriale. Dette omfatter blandt andet dele af det bevarede valg- og stemmeliste-materiale fra tiden 1849–98.

Hensigten med nærværende afhandling er at pege på nogle af de metodiske og forskningstekniske problemer, Høgghs disputats rejser⁴.

Først og fremmest kan nævnes, at betydelige mængder af valg- og stemmelister tilsyneladende er blevet overset under materialeindsamlingen. Hertil kommer, at repræsentativiteten af de bearbejdede områder er overordentlig diskutabel med heraf flydende begrænsninger i generaliseringsmulighederne. Høgghs diskussion af gyldighedsproblemer ved målingen af politisk holdning er ikke tilfredsstillende, og endelig kan der peges på forhold, der mindsker værdien af kontekstanalysen.

II. Gyldighedsområde, udvalg og materiale

Høggh fremhæver i sin indledning, at der er 3 hovedformål med arbejdet⁵:

1. At give en beskrivelse af vælgeradfærd i perioden 1849–1901, især for så vidt angår politisk holdning og valgdeltagelse.
2. At efterprøve hypoteser om vælgeradfærd.
3. At vise, at prøvning af pålidelighed, gyldighed etc. også kan foretages, når der til en undersøgelse er anvendt historisk-dokumentariske materialer.

Med hensyn til det første punkt må man være opmærksom på de forskellige problemer, der knytter sig til deskriptive undersøgelser – uden at de dog er specielle for denne undersøgelsestype. Blandt andre har Kaare Svalastoga været inde herpå⁶. Han ser 2 teoretiske hovedproblemer ved deskriptive undersøgelser, nemlig for det første undersøgelsesfænomenets

3. Erik Høggh: *Vælgeradfærd i Danmark 1849–1901. En politisk sociologisk analyse* (1972).

4. Såvel de officielle som de uofficielle opponenter indlæg ved forsvarshandlingen vil fremkomme i »Sociologiske Meddelelser«, 17. serie (1973). Se også Anders Boserup: *Nogle kritiske bemærkninger om Erik Høgghs »Vælgeradfærd i Danmark 1849–1901« og om dens bidrag til socialfysikken*, »Nyt fra samfundsvidenskaberne«, Arbejdsnote 73-3, Institut for Organisation og Arbejdssociologi, København (1973).

5. Høggh, p. 3.

6. Kaare Svalastoga, »Dataindsamling«, i Kaare Svalastoga (ed.): *Sociologisk metodik*, Bind 1 (1969), p. 44.

konceptualisering, dvs. fastlæggelse af de aspekter ved fænomenet, man vil interessere sig for, og for det andet populationsproblemet, dvs. fastlæggelse af hvilken befolkning beskrivelsen skal omfatte. Til disse mere teoretiske problemer kommer også nogle tekniske. Her peger Svalastoga⁷ blandt andet på spørgsmålet om operationelle definitioner og på spørgsmålet om at foretage et udvalg af den valgte befolkning.

Med hensyn til spørgsmålet om, hvilken population afhandlingens beskrivende dele skal omfatte, må det ud fra titlen og en række steder i fremstillingen antages, at det er folketingsvælgerne i Danmark (÷ Færøerne) i perioden 1849–1898 (1901). Men andre steder kan fremstillingen kun forstås således, at beskrivelsen alene vedrører det rent faktisk gennemgåede materiale.

Ligeså vanskeligt er det ud fra afhandlingen at afgøre, hvilket gyldighedsområde forfatteren forestiller sig for de opstillede hypoteser om vælgeradfærd. Formuleringen af hypoteserne, både når de opstilles⁸, og når der konkluderes⁹, peger i retning af, at gyldighedsområdet er et hypotetisk univers af vælgere. Nogle steder i fremstillingen er det mere rimeligt at antage, at gyldighedsområdet svarer til den population, beskrivelsen ovenfor antages at skulle omfatte. Og atter andre steder er der en del, der tyder på, at der kun sigtes mod de faktisk undersøgte områder, men med gyldighedsområdet udvidet i tid, så det skulle dække hele det 19. århundredes sidste halvdel.

Denne usikkerhed med hensyn til det tilstræbte gyldighedsområde for de opstillede hypoteser er betænkelig og efter nogle metodeteoretikers opfattelse invaliderende for sådanne hypoteser¹⁰.

Dersom det er Høghs sigte at beskrive mere end det undersøgte materiale og at teste hypoteser med et større gyldighedsområde end dette materiale – og det er der som anført en del, der tyder på – rejser der sig et afgørende problem. Det drejer sig om kvaliteten af det udvalg, på grundlag af hvilket han mener at kunne udtale sig om denne større population¹¹. Herhjemme har Finn Madsen¹² for nylig meget overbevi-

7. Loc. cit.

8. H ø g h , pp. 24–40.

9. Ibid., pp. 387–390.

10. Se f. eks. Arne Næss – Johan Galtung: *Metodelære* (1969) pp. 101–112.

11. At Høgh selv skyder dette problem fra sig som værende af underordnet betydning, gør det ikke mindre vigtigt, jfr. H ø g h , p. 466.

12. Finn Madsen, »Udvælgelsesmetoder«, i Kaare Svalastoga (ed.): *Sociologisk metodik*, Bind 2 (1971), pp. 14 f.

sende peget på nødvendigheden af, at der stilles lige så store krav – f. eks. med hensyn til relationerne mellem udvalg og undersøgelsens specificerede univers – til udvalg, der bruges som grundlag for hypoteseprøvende undersøgelser, som til udvalg, der primært tjener deskriptive formål. I samme forbindelse understregede Finn Madsen værdien af en sondring mellem 2 populationsbegreber, nemlig (1) en *endelig* population, hvorfra analysegrundlaget er udvalgt, og (2) et hypotetisk, *uendeligt stort* univers, som den endelige population kan ses som en stikprøve af. Det er indlysende, at mulighederne for at undersøge repræsentativiteten er forskellige i de 2 forbindelser.

Man behøver næppe argumentere for, at det overhovedet er nødvendigt at foretage undersøgelser af den foreliggende type på grundlag af et udvalg af det relevante materiale. Dersom de relevante valg- og stemmelister havde været bevaret *in toto*, ville det have været et ganske krævende arbejde at bearbejde dem, også selv om der var blevet anvendt moderne databehandlingsmetoder. For en lang række formål er det fuldt tilstrækkeligt at arbejde på grundlag af et udvalg (her af folketingsvælgere), hvorefter man inden for visse statistiske usikkerhedsgrænser med en given sikkerhed kan slutte sig til forholdene inden for hele populationen (f. eks. vælgerkorpset i Danmark i en bestemt periode).

Det forudsætter imidlertid, at en række krav er opfyldt. Det vigtigste af disse er vel kendskab til de enkelte elementers udvalgsandsynlighed, og her opstår et af hovedproblemerne for anvendelse af blot den mest almindelige stikprøveteorien på historiske massedata. Materiale fra de populationer, man egentlig er interesseret i, er kun undtagelsesvis bevaret fuldstændigt. Spørgsmålet bliver da, om det er muligt på grundlag af et mere eller mindre vilkårligt bevaret materiale eller endda på grundlag af et udvalg af et sådant materiale at drage slutninger om *hele* den oprindelige population.

Nogen endelig løsning på dette centrale problem er ikke givet. Den almindelige opfattelse synes dog at være, at man kun kan slutte videre end den ramme (f. eks. det bevarede materiale), hvoraf et udvalg er trukket, dersom man overbevisende kan argumentere for, at dette materiale igen er repræsentativt for den population, man egentlig er interesseret i, målpopulationen. Denne argumentation vanskeliggøres endvidere af, at man normalt kun har mulighed for at prøve en eventuel repræsentativitet ved at sammenligne fordelingen i udvalget og målpopulationen for nogle få variables vedkommende, med al den usikkerhed det indebærer med hensyn til forholdene for andre, evt. for undersøgelsen mere centrale, variable.

De udvalg, talen har været om indtil nu, er i princippet tilfældige udvalg. Høghs udvalg af valg- og stemmelister er imidlertid af en noget anden karakter. På grundlag af forhåndsoplysninger i landsarkiverne og i et forsøg på at få inddraget kredse fra alle egne af landet med såvel forskellig by- og socialstruktur som forskellig politisk orientering udvalgte han 8 valgkredse¹³. Af disse 8 lå 1 i København, 1 i Jylland og 6 på øerne, hvilket må ses i relation til, at der var lige mange kredse i Jylland og på øerne. I Jylland var desuden antallet af landkredse, dvs. kredse uden købstæder, væsentligt større end på øerne. Også i urbaniseringsmæssig henseende er der problemer, idet de 7 kredse uden for København alle er ens i så henseende: en lille købstad med nogle landsogne, der tilsammen havde 3–5 gange så mange vælgere som købstaden¹⁴. Ser man endelig på den tilstræbte variation i politisk struktur må det blandt andet virke overraskende, at der i udvalget af kredse er en betydelig grad af sammenfald med områder, hvor de radikale senere kom til at stå stærkt¹⁵.

Næste fase var et ifølge fremstillingen omfattende forsøg på at fremskaffe de ønskede lister fra de udvalgte 8 kredse¹⁶. Desværre viste der sig uventede vanskeligheder i denne forbindelse, idet der kun kunne fremskaffes lister fra 5 af de nævnte 8 kredse, og kun materialet fra Middelfart-kredsen dækkede så godt som hele perioden og hele kredsen. I de andre 4 tilfælde var der væsentlige mangler i det fundne materiale, både med hensyn til dækkede perioder og med hensyn til antallet af kommuner, hvorfra materiale var fundet. På dette trin i udvælgelsen blev materialet fra Rudkøbing-kredsen lagt til side på grund af kredsens store lighed med Middelfart-kredsen og de behandlede kredse fra Holbæk amt, en lighed, der medførte, at det ikke kunne bidrage væsentligt til de tilstræbte generalisationer¹⁷. Spørgsmålene om, hvorfor dette synspunkt ikke spillede nogen rolle ved udvælgelsen af de oprindelige 8 kredse, eller hvorfor materialet fra de 2 kredse i Holbæk amt så ikke også kunne glide ud, overlades helt til læseren.

Det paaue resultat af materialeindsamlingen fik Høgh til også at eftersøge lister uden for de 8 kredse, idet han ønskede at sikre materiale til erstatning for manglende lister fra de oprindeligt udvalgte kredse¹⁸.

13. Høgh, p. 466. De 8 kredse er: Holbæk, Kalundborg–Samsø, Nakskov, Middelfart, Rudkøbing, Hjørring, Hillerød og en anonym københavnsk kreds.

14. Se f. eks. *ibid.*, bilagstabel D, pp. 593–598.

15. Se f. eks. Erik Høgh: *En økologisk analyse af folketingsvalget 1950*, »Sociologiske Meddelelser«, 4. serie (1958), pp. 6–10.

16. Høgh, 1972, pp. 467 f.

17. *Ibid.*, p. 473.

18. *Ibid.*, p. 468.

Der blev fundet nogle lister fra Kolding købstad fra perioden efter 1872, men de ses ikke at være blevet brugt i undersøgelsen ¹⁹.

Allerede i 1964 udsendte Landsarkivet for Nørrejylland en registratur over de såkaldte X-arkiver ²⁰, som der må have været arbejdet på i flere år; af denne fremgår det blandt andet, at der i valgbestyrelsesarkiverne er bevaret en del valg- og stemmelister fra det nørrejyske område for den her omhandlede periode ²¹. En gennemgang af de enkelte arkivpakker viser, at der er tale om et ret betydeligt materiale, der især skjuler sig under betegnelsen »Diverse sager«. I tabel 1 er i oversigtsform vist, fra hvilke af periodens maksimalt 50 jyske folketingsvalgkredse der er fundet materiale i Viborg. Udgangspunktet for den foretagne arkivgennemgang har været den nævnte X-arkivregistratur, men for at gøre oversigten mere dækkende har det dog også været nødvendigt at gennemgå en del pakker fra rådstuearkiverne ²².

Det kan i den forbindelse nævnes, at man ved Landsarkivet har påbegyndt en meget ønskværdig udskillelse af de valgbestyrelsesarkivalier, der fortsat ligger i rådstuearkiverne, i den hensigt at lægge dem sammen med de øvrige valgbestyrelsesarkivalier. Udover at lette arbejdet for brugerne af disse arkivalier vil man herved også få rettet den i valgstedskommunerne begåede fejl, der består i, at man ikke har isoleret folketingsvalgbestyrelsesarkivalierne, selv om de ikke er af kommunal proveniens.

Det fremgår af tabel 1, at der ved gennemgangen er fundet valg- og stemmelister fra 21 jyske folketingsvalgkredse fra perioden 1849–98 ²³. Omfanget af materialet varierer betydeligt fra kreds til kreds, både med hensyn til længden af de perioder, der er repræsenteret, og med hensyn til hvor mange kommuner, der er fundet lister fra. Der konstateres også en vis variation i listernes art: afkrydsede valglister, valglister uden afkrydsning eller stemmelister. Det kan i øvrigt bemærkes, at der er fundet langt flere valglister, end der er medtaget i skemaet. De valglister, der ikke er taget med i oversigtstabellen, vedrører år, hvor der ikke blev

19. Ibid., p. 473.

20. *Forskellige arkiver (X-arkiver)*, Arkivregistraturer I, udgivet af Landsarkivet for Nørrejylland (1964).

21. *Forskellige arkiver (X-arkiver)*, pp. 34–42.

22. Se hertil den nu maskinskrevne Rådstuearkivregistratur I–II, Viborg: Landsarkivet for Nørrejylland (1968–69). Læseselseksemplaret, passim.

23. Desuden kan henvises til lister fra Århus købstad 1882, 1884, 1887, 1892 og 1895, som nu opbevares i Erhvervsarkivet. D y b d a h l, Bind 1, pp. 33–35. Se desuden ovenfor om Høgghs fund af lister fra Kolding 1872–98, som desværre ikke er set ved den foretagne gennemgang i Viborg

Tabel 1. Kredsvis oversigt over de valg- og stemmelister for perioden 1849–98, som er fundet i Landsarkivet for Nørrejylland.

		Folketingsvalget								
Amt	Kredsnr. og valgsted	4.12. 1849	Supp. valg	4.8. 1852	Supp. valg	26.2. 1853	27.5. 1853	Supp. valg/ omvalg	1.12. 1854	
Benyttede symboler:										
K	kåringsvalg									
–	intet fundet									
·	ikke suppleringsvalg/omvalg									
S	stemmelister fundet for mindst ⅓ af kredsens kommunale enheder									
V	valglister fundet for mindst ⅓ af kredsens kommunale enheder									
AV	afkrydsede valglister fundet for mindst ⅓ af kredsens kommunale enheder									
AV/V	dels afkrydsede, dels uafkrydsede valglister fundet for mindst ⅓ af kredsens kommunale enheder									
Små bogstaver angiver, at der er fundet lister af den pågældende art for ⅓ eller mindre af kredsens kommunale enheder										
Hjørring	1. Frederikshavn 2. Sæby..... 3. Hjørring.....	v S – S v –	· · ·	K K av –	· · ·	K K av –	K K av –	· · av –	K K K	
Thisted	2. Thisted..... 4. Nykøbing M.	K av S	· ·	av – K	· ·	av – AV S	av – AV S	K K	K AV/V S	
Ålborg	2. Ålborg..... 5. Nibe.....	av S K	av S ·	K K	· ·	K K	K K	K ·	AV/V S K	
Viborg	2. Viborg..... 3. Levring.....	K K	· ·	K – S	· ·	K V S	K – –	· ·	K K	
Randers	1. Mariager.... 2. Randers..... 5.(6.) Ebeltoft....	av/v S K K	· K ·	av/v – av S v –	av/v s · ·	av/v S K v S	K – – K	· · ·	K K – S	
Skanderborg	2. Skanderborg.	K	av S	v s	·	K	K	·	K	
Vejle	1. Fredericia... 2. Kolding..... 3. Vejle..... 5. Bjerge.....	av/v S av – av – – S	· · av – ·	AV/V S K K K	· · · ·	K K AV/V S K	K AV/V s AV/V S K	· · K ·	AV/V S AV/V S ¹ K V S	
Ringkøbing	1. Ringkøbing.. 3. Holstebro....	K av S	· ·	av – av/v S	· ·	K av S	av – AV/V S	· ·	av – K	
Ribe	1. Varde..... 3. Ribe.....	v s K	· ·	v – K	· ·	K AV/V S	K K	· ·	K K	

1. Selv om der iflg. Nordengaard og den datidige presse var kåringsvalg, findes der alligevel et så godt som fuldstændigt sæt stemmelister

		Folketingsvalget												
Amt	Kredsnummer og valgsted	Suppl. valg/ omvalg	14.6. 1855	Suppl. valg	14.6. 1858	Suppl. valg/ omvalg	14.6. 1861	Suppl. valg	5.3. 1864 Rigsråd	Omvalg til Rigsråd	7.6. 1864	Omvalg	30.5. 1865 Rigsråd	Suppl. valg
Hjørring	1. Frederikshavn	·	K	·	K	·	K	·	av S	·	av/v S	av/v S	K	·
	2. Søby.....	K	K	·	K	·	K	·	K	·	K	·	K	·
	3. Hjørring.....	·	K	·	av -	·	av -	·	- -	·	K	·	K	·
Thisted	2. Thisted.....	·	K	·	K	- -	K	·	av S	·	K	·	AV S	·
	4. Nykøbing M.	·	K	·	K	- -	K	·	AV/V S	·	AV/V S	·	AV/V S	·
Ålborg	2. Ålborg.....	·	AV/V S	·	AV/V S	·	AV/V S	AV/V S	av/v S	·	K	·	- -	·
	5. Nibe.....	·	K	AV/V S	AV/V S	AV/V S	AV/V S	·	AV/V S	AV/V S	AV/V S	·	K	·
Viborg	2. Viborg.....	·	K	·	K	·	K	·	K	·	K	·	K	·
	3. Levring.....	·	K	·	- -	·	- -	·	- -	·	K	·	- -	·
Randers	1. Mariager....	·	K	·	av/v -	K	v -	·	av/v -	·	K	·	AV/V -	·
	2. Randers.....	·	K	K	K	·	K	·	K	·	K	·	K	·
	5.(6.) Ebeltoft....	- S	K	·	AV/V -	·	K	·	K	·	- S	·	- S	·
Skanderborg	2. Skanderborg.	·	K	·	V -	AV/V -	AV/V s	·	- -	·	K	·	K	·
Vejle	1. Fredericia...	·	K	·	AV/V S	·	K	·	K	·	K	·	av/v S	·
	2. Kolding.....	·	K	·	V S	·	K	K	v s	·	K	·	av/v -	·
	3. Vejle.....	·	K	·	K	·	K	·	K	·	K	·	K	·
	5. Bjerger.....	V S	K	K	V S ¹	·	AV/V S	·	- -	·	- -	·	- -	- -
Ringkøbing	1. Ringkøbing..	v -	K	v -	av -	·	- -	·	- -	·	- -	·	- -	·
	3. Holstebro....	·	K	·	V S	·	AV/V S	·	av S	·	av/v S	·	K	·
Ribe	1. Varde.....	·	K	·	- -	·	- S	·	K	·	K	·	v S	·
	3. Ribe.....	·	K	·	av S	·	AV/V S	·	av/v S	·	K	·	AV S	·

		Folketingsvalget												
Amt	Kredsno. og valgsted	4.6. 1866	12.10. 1866	Suppl. valg/ omvalg	22.9. 1869	Suppl. valg/ omvalg	20.9. 1872	Omvalg	14.11. 1873	Suppl. valg/ omvalg	25.4. 1876	Suppl. valg	3.1. 1879	24.5. 1881
Hjørring	1. Frederikshavn	K	K		v -	.	v -	.	av -	.	av -	.	av -	av -
	2. Søby.....	K	- -	- -	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.	- -	- -
	3. Hjørring....	K	- -	.	v -	.	V S	.	V S	.	V S	.	V S	V -
Thisted	2. Thisted.....	K	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.	- -	- -
	4. Nykøbing M.	AV/V S	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	AV/V S
Ålborg	2. Ålborg.....	- -	- -	.	K	- -	- -	.	- -	- -	- -	.	- -	- -
	5. Nibe.....	V S	V S	.	K	.	AV/V S	.	AV/V S	.	K	.	K	AV/V S
Viborg	2. Viborg.....	K	K	.	K	.	K	.	- -	.	- -	- -	- -	K
	3. Levring.....	K	K	.	- -	.	K	.	- -	.	K	.	K	- -
Randers	1. Mariager....	av/v -	v -	v -	av -	.	av -	.	av -	.	av -	.	av -	av -
	2. Randers.....	K	K	.	- -	.	- -	.	- -	- -	K	.	K	- -
	5.(6.) Ebeltoft....	V S	AV/V S	.	- S	.	- -	.	- -	.	AV/V S	.	V S	V S
Skanderborg	2. Skanderborg.	av -	K	- -	K	.	- -	.	K	.	- -	.	- -	- -
Vejle	1. Fredericia...	AV/V -	V -	.	K	.	AV/V S	AV/V S	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	AV/V S
	2. Kolding.....	K	AV/V S	.	K	.	- -	.	- -	.	K	.	K	K
	3. Vejle.....	AV/V S	AV/V S	.	AV/V s	AV/V S	AV/V S	.	- -	.	V -	.	V -	V -
	5. Bjerger.....	K	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.	- -	- -
Ringkøbing	1. Ringkøbing..	K	K	.	K	.	- -	.	- -	.	K	.	- -	- -
	3. Holstebro....	AV/V S	K	.	K	.	- -	.	- -	.	K	.	- -	- -
Ribe	1. Varde.....	K	V S	K	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.	- -	- -
	3. Ribe.....	AV/V S	AV/V S	- -	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.	- -	- -

		Folketingsvalget												
Amt	Kredsno. og valgsted	26.7. 1881	Supp. valg	25.6. 1884	28.1. 1887	Supp. valg	21.1. 1890	Supp. valg	20.4. 1892	Supp. valg	9.4. 1895	Omvalg	5.4. 1898	Omvalg
Hjørring	1. Frederikshavn	K	.	av -	av -	.	av -	.	av -	.	v -	.	av -	.
	2. Søby.....	K	.	- -	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.	K	.
	3. Hjørring.....	V S	.	V S	V S	.	V S	.	V S	.	V S	.	V S	.
Thisted	2. Thisted.....	- -	.	- -	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.
	4. Nykøbing M.	AV/V S	.	AV/V S	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	.
Ålborg	2. Ålborg.....	- -	v -	- -	- -	- -	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.
	5. Nibe.....	K	.	K	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	.	K	.
Viborg	2. Viborg.....	K	.	K	- -	.	- -	.	K	.	- -	.	AV/V S	.
	3. Levring.....	K	.	K	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.	- -	- -
Randers	1. Mariager....	v -	av/v -	av -	av -	.	av -	.	av -	.	av/v -	.	av -	.
	2. Randers.....	- -	.	- -	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.
	5.(6.) Ebeltoft....	AV/V S	.	AV/V S	AV/V S	.	AV/V S	.	av S	.	- S	.	- S	.
Skanderborg	2. Skanderborg.	K	.	K	- -	.	- -	.	- -	.	- -	- -	- -	.
Vejle	1. Fredericia...	AV/V S	.	AV/V S	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	.
	2. Kolding.....	K	.	K	- -	.	K	- -	- -	- -	- -	.	- -	.
	3. Vejle.....	V s	.	K	V -	V -	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	.	AV/V S	.
	5. Bjerger.....	K	.	- -	- -	.	- -	.	K	.	- -	.	- -	.
Ringkøbing	1. Ringkøbing..	- -	.	K	- -	.	- S	.	K	.	K	.	K	.
	3. Holstebro....	- -	.	- -	- -	.	- s	.	av -	.	- -	.	- -	.
Ribe	1. Varde.....	K	.	- -	- -	K	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.
	3. Ribe.....	K	.	K	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.	- -	.

afholdt »navnlige« folketingsvalg, og de har derfor ingen selvstændig værdi. Stemmelister, der findes uden tilhørende valglister, er heller ikke meget værd, men her er der dog den mulighed, at valglisterne vil blive fundet på et senere tidspunkt. Derfor er også fundet af »isolerede« stemmelister registreret.

Det ses, at der især fra 6 kredse er fundet kildemateriale, der ville have været velegnet til Høghs formål. Det drejer sig om Hjørring-, Nykøbing Mors-, Nibe-, Ebeltoft-, Fredericia- og Vejlekredsene. Man bemærker her Hjørring-kredsen, som Høgh har måttet lade udgå af analysen, fordi der tilsyneladende ikke fandtes lister derfra. Det ses også, at selv om der i disse kredse nok er større lakuner i materialet end i listerne fra Middelfart, skæmmes de dog ikke som Middelfart-materialet af spring på indtil 11 år uden »navnlige« valg på grund af en fortsat række af kåringsvalg²⁴.

Derimod har det ikke været muligt at finde ret meget materiale fra de egentlige landkredse. Forklaringen herpå er vel de trods alt mere regulære arkivforhold, når valgstedskommunen var en købstad. Af pladsmæssige grunde er der her renonceret på en oversigt på kommune-niveau over det bevarede materiale²⁵; det bør dog nævnes, at i en ikke uvæsentlig del af de tilfælde, hvor der tilsyneladende kun er bevaret beskedne mængder fra kredsene, er der til gengæld tale om kontinuerte rækker af enkeltkommuner.

Det er vel overhovedet et spørgsmål, om ikke Høghs udvalg af geografisk-administrative enheder med fordel kunne have været etableret som et udvalg af købstads- og sognekommuner fremfor som et udvalg af kredse? Kredsspecifikke forhold indgår i hvert fald kun sjældent i analysen på en måde, der ikke også kunne have været inddraget i analyse af kommuneenheder. Den økologiske analyse ville have vundet herved, uden at ressourcekravet var blevet forøget ret meget, og f. eks. kunne betydningen af den regionale faktor langt bedre være blevet draget ind i analysen. Når det er muligt, er det i mange tilfælde at foretrække at arbejde på det lavest mulige aggregationsniveau over individniveauet, da man herved har større sikkerhed for en vis homogenitet inden for enheden.

Med hensyn til mulighederne for at gennemføre en analyse på dette grundlag kan det nævnes, at der i det gennemgåede materiale fra Jyl-

24. Høgh, 1972, tabel B 3, p. 472.

25. Der henvises til Jørgen Elklit: *Valg- og stemmelister vedr. folketingsvalg 1849-98 i Landsarkivet for Nørrejylland - en foreløbig oversigt*, »Arkiv«, 5. bind, nr. 2 (1973) (i trykken).

land f. eks. er mere end 100 kommuner, hvor der er fundet samhørende sæt af valglistes og stemmelister *eller* afkrydsede stemmelister fra mindst 4 »navnlige« folketingsvalg i træk, og hvor kåringsvalg ikke kommer imellem og forstyrrer analysemulighederne. At der også fra øerne vil kunne findes mere materiale, end Høgh har fremdraget, synes hævet over enhver tvivl ²⁶.

Også Vagn Dybdahls analyse af vælgeradfærd i byerne efter ca. 1880 ²⁷ ville have vundet, dersom nogle af de her fremdragne lister var blevet inddraget. Det kan således nævnes, at de gennemgåede pakker rummer et velegnet materiale til belysning af politisk holdning og adfærd fra 8 jyske købstæder for perioden 1879–98 ²⁸. Kun i 2 af disse, Ebeltoft og Fredericia, finder man dog situationer, hvor der i 1890'erne var opstillet socialdemokrater og Højre-kandidater mod hinanden, og som derfor er af direkte interesse for Dybdahls problemstilling.

Spørgsmålet om repræsentativitet er centralt i mange samfundsvidenskabelige sammenhænge, og det ikke blot, hvor man på forhånd vil muliggøre generalisationer og derfor ønsker at kende de enkelte elements udvalgssandsynligheder. Også i tilfælde, hvor man ud fra et mere eller mindre »givet« materiale ønsker at undersøge, om der kan formuleres påstande med formodet gyldighed uden for dette materiale, må repræsentativitetsproblematikken tages op til særskilt drøftelse. Dette betyder ikke, at man for alle enkeltelementer skal kende den nøjagtige udvalgs-sandsynlighed, men man må have begrundede formodninger om, hvordan udvalget i væsentlige henseender forholder sig til populationen. Kun hvor man alene tilsigter en analyse af lokalsamfund i en tidsmæssigt velafgrænset situation, er repræsentationsproblemet uvæsentligt. I et vist omfang er dette også tilfældet i såkaldte eksplorative undersøgelser, hvis formål hyppigt kun er generering af hypoteser.

En måde at nærme sig dette problem på er at undersøge, om det »givne« udvalg med en vis sandsynlighed kunne have været et tilfældigt udvalg af den population, man ønsker at formulere påstande om.

26. Harald Jørgensen: *Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse* (1966), pp. 126–143; Anne Riising: *Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse* (1970), pp. 80–115.

27. Dybdahl, kap. I.

28. Det drejer sig om Skagen, Hjørring, Nykøbing Mors, Nibe, Hobro, Ebeltoft, Fredericia og Vejle. Hertil kommer ifølge Høgh også Kolding. Høgh, 1972, p. 473.

Kun et par steder – og kun for så vidt angår afhængige variable – har Høgh tilløb til betragtninger af denne art. Således sættes valgdeltagelsen i Middelfart- og Holbæk-kredsene og i Nakskov købstad i relation til valgdeltagelsen i alle de kredse, hvor der ikke var kåring²⁹. Herved viser det sig, at disse områder i denne henseende igennem de betragtede perioder afveg ganske meget fra landsgennemsnittet.

Ser man nu på nogle af analysens uafhængige variable, viser det sig, at det er overordentlig usandsynligt, at de udvalgte kredse kunne have konstitueret et tilfældigt udvalg. Undersøgelsen heraf er foretaget ved at sammenstille oplysninger om den sociale struktur i de 4 kredse, hvorfra materiale er fundet og benyttet, med de tilsvarende oplysninger fra resten af landet, dels i 1852/53, i periodens begyndelse³⁰, dels i 1892, mod slutningen af perioden³¹. Uanset om man tager Middelfart-kredsen alene, om man lader de 4 kredse indgå som selvstændige udvalg, eller om man slår dem sammen, kan det vises, at det er højst usandsynligt³², at de kunne have udgjort tilfældige udvalg af den danske vælgerbefolkning på de to tidspunkter. At resultatet af en sådan undersøgelse for andre tidspunkter skulle blive et andet, forekommer usandsynligt.

Et særligt aspekt af den sociale struktur er fæstestrukturen, der som forklarende faktor tillægges stor betydning i Høghs afhandling. Også på dette punkt er de udvalgte kredse ikke repræsentative for landet som helhed, hvad en gennemgang af den meget fyldige offentlige statistik herom viser³³. Afviklingen af fæstevæsenet var ved periodens begyndelse meget længere fremme i Jylland end på øerne, og den fortsatte afvikling i århundredets sidste halvdel forløb forskelligt i forskellige dele af landet. Netop på grund af disse forhold havde det været rimeligt også at undersøge, om den økologiske sammenhæng på kreds-niveau mellem erhvervsstruktur og henholdsvis stemmeprocent og partitilhørighed³⁴ ændrede sig i løbet af den betragtede periode.

29. H ø g h , 1972, tabel 4.89, pp. 269–272.

30. »Statistisk Tabelværk«, Ny Række, IX, København (1854), tabel I.

31. »Valgberettigede til Folketinget i Aaret 1892, fordelt efter Livsstilling«, »Statistiske Meddelelser«, Tredie Række, 13de Bind (1893), Tabel A–B, pp. 2–23.

32. Chi²-test. I alle tilfælde er $P < 0.001$.

33. Se f. eks. »Danmarks Jordbrug 1850–1905«, »Statistiske Meddelelser«, 4. Række, 24. Bind, 2. Hæfte (1907) og de de til grund herfor liggende Statistiske Tabelværker, som vedrører opgørelser i årene 1850, 1860, 1873, 1885 og 1895; se også *Betænkning angående Fæstegodsets Overgang til Selveje eller andre Besiddelsesformer m. m.* (1911).

34. H ø g h , 1972, pp. 106–112.

III. Måling af politisk holdning

Af praktiske grunde vælger Høgh som operationel definition af politisk holdning Nordengaards angivelse af kandidaternes partistandpunkt³⁵. Dette gælder for de opstillede kandidater, for vælgerne, hvis politiske holdning antages kendt, når deres valg af kandidat er kendt, og for kredsene, der i kontekstanalysen karakteriseres politisk alene ved den valgte kandidats partistandpunkt. Høgh er selv inde på, at andre fremgangsmåder måske havde været bedre, men at det ville have involveret et betydeligt arbejde. Her kan man pege på, at en analyse af afstemningsadfærd i Folketinget kunne have været et nyttigt supplement til f. eks. Nordengaard. Med hensyn til fordele og ulemper ved en sådan analyse kan der henvises til en undersøgelse, som P. Nannestad Olsen for nylig har foretaget af afstemningsadfærd i Den grundlovgivende Rigsforsamling³⁶.

Ved måling af en så central variabel som politisk holdning er de for samfundsvidenskabelige målinger sædvanlige pålideligheds-, gyldigheds-, éndimensionalitets- og andre problemer³⁷ særligt vigtige. Høgghs behandling af disse for den »empiriske efterprøvelseteknologi« så afgørende spørgsmål forekommer utilfredsstillende.

Som en første gyldighedsprøve – selv om det vel snarere bliver en pålidelighedsprøve – på målingen af politisk holdning ved hjælp af Nordengaard anvender Høgh primært en sammenligning med de relevante afsnit i Schultz Danmarkshistorie³⁸. Ved denne sammenligning konstateres en nydelig overensstemmelse. Snarere end som et udtryk for høj pålidelighed – endsige gyldighed – i målingen, må man se det som en naturlig følge af, at Nordengaard har ligget til grund for de pågældende oversigter i Schultz Danmarkshistorie. Dette fremgår da også af litteraturlisten i Schultz, selv om Høgh antyder det modsatte³⁹.

Derefter foretages en indirekte gyldighedsprøve på målingen af politisk holdning⁴⁰. Et såkaldt konservatismeindeks sammenstilles med

35. Ibid., pp. 38 og 40 ff.; J. P. Nordengaard: *Valgene til Rigsdagen i 100 Aar* (1949)

36. P. Nannestad Olsen: *At the Cradle of a Party System: Voting Patterns and Voting Groups in the Danish Constitutional Convention 1848–1849*, »Scandinavian Political Studies«, Vol. 7 (1972), pp. 119–135.

37. Høgh, 1972, f. eks. p. 22.

38. Ibid., pp. 44–47.

39. Dette gælder i hvert fald for perioden 1870–1901, som er behandlet af P. Munch. *Schultz Danmarkshistorie*, Bind V (1942), p. 390; Høgh, 1972, p. 44.

40. Høgh, 1972, pp. 48–58.

henholdsvis et groft urbaniseringsmål og fæsteprocenten i 1849 i landkredsene for at se, om der viser sig sammenhænge, der svarer sammen med hypoteser om sammenhænge mellem konservatisme og henholdsvis urbanisering og grad af ejendomsret. Ved en gyldighedsprøve af denne art må alle led selvfølgelig være under mistanke, og den er derfor ofte nemmere at gennemføre i teorien end i konkrete undersøgelsessituationer. Først og fremmest må den hypotese, der tages udgangspunkt i, være velbegrundet, ligesom dens anvendelighed i den konkrete situation ikke må kunne anfægtes. Dernæst må man erindre sig, at operationaliseringen af begge variable vil påvirke udfaldet af prøven. Endelig kan en eventuel korrelation selvfølgelig være forårsaget af en bagvedliggende variabel.

Det omtalte konservatismeindeks konstrueres for at muliggøre en karakteristik i henseende til politisk holdning gennem hele perioden af hver enkelt kreds. Her må det indskydes, at det er diskutabelt, om en gyldighedsprøve gennemført på kredsniveau også kan antages at være gyldig på individniveau. I øvrigt er fremgangsmåden den, at de politiske hovedgrupper hos Nordengaard tillægges skalaværdier fra 0 til 4, 0 til socialdemokrater, 4 til højre, centrum og nationalliberale. Derefter summeres disse værdier for de ved de 25 ordinære folketingsvalg i perioden 1849–1901 valgte kandidater, og der divideres med 4×25 , hvorved indekset tilsyneladende bringes til at variere mellem 1.00 og 0.00. For de kredse, der eksisterede gennem hele perioden, er den laveste værdi, indekset kan antage, imidlertid 0.12, idet der først opstilledes socialdemokrater fra 1872.

Indeksets største fordel er, at det er nemt at beregne, og at forekomsten af kåringsvalg ikke gør det uanvendeligt. Hvis dette forsøg på at karakterisere kredsens politiske miljø havde taget udgangspunkt i en eller anden fordeling af vælgerne efter de valgte politiske alternativer, ville man derimod have været stillet over for kåringsvalgene som situationer, hvor sådanne opdelinger af vælgerne i kredsene ikke var mulige.

Men den manglende nuancering i karakteristikken er samtidig en stor mangel ved det benyttede indeks. Når f. eks. Århus-kredsen i 1873 tillægges skalaværdien 4, den mest konservative, på grund af valget af H. P. Ingerslev (H), er karakteristikken ikke særlig fyldestgørende uden hensyntagen til den høje valgdeltagelse i kredsen (71 pct.) og til at Lars Bjørnbak (V) fik 49 pct. af stemmerne. Et indeks, der tog hensyn til delinger i vælgerkorpset, når der foretoges »navnlige« valg, ville have gjort væsentlig bedre fyldest.

Argumentationen for at Det forhandlende Venstre skal have sin egen

værdi på skalaen virker anstrengt⁴¹; en placering sammen med de andre grupper imellem Højre og Venstre havde været nok så rimelig. Forklaringen på, at denne gruppe skilles ud, er tilsyneladende kun beregningsteknisk, idet den sammen med den umotiverede forlængelse af undersøgelsesperioden til 1901 medfører, at divisoren ved beregningen af konservatismeindekset bliver 100.

Begrundelsen for kun at medtage de ordinære valg er i øvrigt vanskelig at få øje på. Når der i nogle kredse (f. eks. Middelfart) afholdtes indtil 5 supplerings- og omvalg i perioden 1849–98, ville det vel inden for de fastlagte rammer have givet en mere præcis måling også at tage hensyn hertil?

Den første af de indirekte gyldighedsprøver tager udgangspunkt i en hypotese om sammenhæng mellem konservatisme og bymæssighed i industrisamfund⁴². At Danmark kun i en del af den omhandlede periode – og da med betydelige forbehold – kan betegnes som et industrisamfund, turde være indlysende.

Via en sammenstilling med et urbaniseringsindeks, hvis manglende gyldighed han selv antyder⁴³, og hvis dynamiske karakter er tvivlsom, kommer Høgh frem til, at sammenhængen ikke er som ønsket og forudset. Forklaringen antages at være den upræcise måde, hvorpå målene er konstruerede⁴⁴. Så betragtes sammenhængen mellem konservatismeindekset og urbaniseringsgrad i det klart præindustrielle 1849 isoleret, og derefter konkluderer Høgh: »Trods de anførte betæneligheder over for målemetoder og resultater, må man formodentlig sige, at hypotesen om sammenhæng mellem konservatisme og urbanisering er antagelig«⁴⁵. Som resultat af en gyldighedsprøve af en måling af politisk holdning, hvis faste udgangspunkt netop skulle være denne hypotese, må denne konklusion betegnes som overraskende.

Den anden af de her gennemførte indirekte gyldighedsprøver tager udgangspunkt i en antagelse om, at ejendomsret til produktionsmidlerne medfører tendens til konservatisme. Derfor er konservatismeindekset sammenstillet med fæsteprocenten i 1849 for de 28 kredse, der eksisterede som rene landkredse gennem hele perioden⁴⁶. At denne antagelse kun prøves på godt en fjerdedel af alle kredsene, og at rimeligheden af den fo-

41. Ibid., p. 48.

42. Ibid., p. 49.

43. Ibid., p. 50.

44. Ibid., p. 52.

45. Ibid., p. 53.

46. Ibid., pp. 53–58.

retagne operationalisering af ejendomsretsbegrebet ikke er indiskutabel er én ting. Men hertil kommer, at fæsteprocenten varierede kraftigt fra område til område i landet, hvorfor en kontrol for geografisk område havde været en naturlig ting. Desuden ændredes – som ovenfor omtalt – fæsteprocenten betydeligt igennem den behandlede periode, og det er derfor et spørgsmål, om det er rimeligt at foretage denne prøve på grundlag af et statisk udtryk fra periodens begyndelse.

Hertil kommer, at man om de foretagne indirekte gyldighedsprøver af målingen af politisk holdning må sige, at de ikke i tilstrækkeligt omfang foretages isoleret fra de hypoteser om bl. a. determinanter for vælgeradfærd, som de senere skal indgå i testningen af.

Gyldighedsproblematikken tages igen op i afhandlingens bilagsdel, hvor det diskuteres, om valgtryk kan have forårsaget, at man, når man tror at måle politisk holdning, måske også – eller udelukkende – måler noget andet, som f. eks. frygt for sociale eller økonomiske sanktioner⁴⁷. På grundlag af nogle ret unuancerede betragtninger over sammenhænge på *landsplan* og under henvisning til den ovenfor omtalte indirekte gyldighedsprøve ved hjælp af fæsteprocent i 1849 konkluderes på *det individuelle plan*, at »valgtryk næppe væsentligt har påvirket det, man har ønsket at måle her, politisk holdning (og valgdeltagelse) hos personer, der gik til folketingsvalg i perioden 1848–1898«⁴⁸.

Strukturen i Høghs sandsynliggørelsesforsøg er her, at han i 3 punkter fremlægger argumenter, der angiveligt skal støtte hans hypotese. Mange metodeteoretikere – hvoraf nogle optræder i litteraturlisten – mener imidlertid, at man i stedet bør foretrække en argumentationsform, hvor forskeren stedse søger at falsificere påstande, der ville falsificere hans hypotese.

Høghs fremgangsmåde burde efter denne opfattelse have bestået i en sandsynliggørelse af, at blandt andet de mange eksempler på valgtryk i litteraturen om perioden *ikke* har noget med valgtryk at gøre. For en gennemgang af væsentlige eksempler fra denne litteratur henvises til Dybdahl⁴⁹. Ligeledes burde det have været vist, at de af Dybdahls egne resultater, der kunne tyde på eksistensen af valgtryk, f. eks. ikke var gyldige⁵⁰. Og det burde have været vist, at der ikke var tale om valgtryk i de forholdsvis mange tilfælde, hvor købstædernes vælgerkorps –

47. Ibid., pp. 494 ff.

48. Ibid., p. 501.

49. Dybdahl, Bind 1, pp. 27–31. Der kan også henvises til Jørgen Hattting og Kjeld Winding, »Rigsdagen og vælgerne«, i *Den danske Rigsdag 1849–1949*, Bind III (1950), pp. 110–112.

50. Høgh refererer selv nogle af disse resultater fra Dybdahl, p. 531.

ofte kun nogle hundrede mennesker – med langt større valgdeltagelse end de pågældende kredse som helhed og énstemmigt eller så godt som énstemmigt valgte en højremand, ofte endda en af byens honoratiorens. Dette forhold kan kun vanskeligt forklares fuldstændigt ved hjælp af de pågældendes politiske holdning og den fysiske nærhed til valgstedet.

I forbindelse med gyldighedsdiskussionen må man derfor nok – modsat Høgh – antage, at det er vanskeligt at holde frygten for sanktioner af forskellig art ude fra målingen af politisk holdning. Noget andet er så, at man udmærket kan forestille sig, at den samlede effekt af valgtryk perioden igennem ikke har påvirket den politiske udvikling væsentligt. Måske kunne en økologisk analyse på et lavere aggregationsniveau end hele landet – kredse eller kommuner – have bidraget til at belyse disse centrale spørgsmål vedrørende valgtryk.

Ved måling af politisk holdning er også dimensionalitetsproblemet væsentligt. Konklusionen på diskussionen om valgtryk kan således også hævdes at være, at målingen af politisk holdning ikke er éndimensional, når valgtryk forekommer. Men også når politisk holdning søges betragtet isoleret, er det mest rimeligt at se det som et fler- eller mangedimensionalt begreb. Når Høgh i metodediskussionen⁵¹ trækker dimensionalitetsproblematikken ind under gyldighedsspørgsmålet, er der derfor tale om en metodisk forenkling, der ikke svarer til den betydning, dimensionalitetsproblemer ellers tillægges i megen politologisk og sociologisk forskning. At politisk holdning også i Danmark i sidste halvdel af det 19. århundrede må ses som en fler- eller mangedimensional variabel, er der meget, der taler for⁵². Høgh er også selv inde på betragtninger af denne art i et indledende afsnit om generelle koncepter⁵³, men derefter skydes dette problem stort set til side.

Som et sidste punkt i denne diskussion af problemer i forbindelse med Høghs måling af den for afhandlingen helt centrale variabel politisk holdning skal operationaliseringen af partitilhørighed i analysen af omløbs-hastigheder for partitilhørighed⁵⁴ tages op. Den anvendte metode nødvendiggør en dichotomisering af de politiske alternativer, som vælgerne stod overfor. Denne foretages ved at indføre en sondring mellem »Venstre« og »ikke-venstre«, dvs. alle kandidater ved folketingsvalgene, der af Nordengaard ikke er blevet karakteriseret ved et »V«. Imidlertid

51. Høgh, 1972, p. 495.

52. Også P. Nannestad Olsens ovenfor nævnte artikel (jfr. note 36) gør denne antagelse rimelig.

53. Høgh, 1972, pp. 6 ff.

54. Ibid., pp. 300 ff, og bilag H, pp. 644 f.

kunne der være flere kandidater ved et valg i en kreds, som ifølge Nordengaard var af samme partifarve. Det herved opståede problem er særlig alvorligt, når der var flere Venstrekandidater. Som operationel definition af Venstre-alternativet vælger Høgh derfor at lade det være den af Venstre-kandidaterne, der ved valget fik flest stemmer. De øvrige må så alle indregnes under det andet alternativ, »ikke-venstre«.

For den valgte operationalisering er der givet 3 begrundelser⁵⁵, hvoraf ingen i den aktuelle sammenhæng kan tillægges betydning.

Det første argument er, at den valgte fremgangsmåde er nemmest at administrere. Dette argument er ikke uden vægt ved en så stor undersøgelse som den foreliggende. Denne del af undersøgelsen bygger imidlertid kun på det fremdragne valg- og stemmelistemateriale, og den beskrevne situation med flere Venstre-kandidater forekommer kun 6 gange, alle i Middelfart-kredsen⁵⁶. Det er derfor vanskeligt at se, hvorfor en relativ placering på en venstre-højre-skala af de 2 eller 3 Venstre-kandidater ved de 6 valg ikke har kunnet gennemføres. Der er i alt tale om kun 13 personer, hvoraf de 10 opnåede at komme i Folketinget, men selvfølgelig ikke alle i Middelfart-kredsen. De fleste af dem har skrevet politiske pjecer, erindringer etc., og ved hjælp af dette, deres afstemningsadfærd og taler i tinget, datidens presse og de almindelige biografiske hjælpemidler⁵⁷ skulle det være en overkommelig opgave at rangordne 13 personer, 2 og 3 ad gangen, i henseende til politisk holdning.

Konsekvenserne af Høghs metode viser sig eksempelvis, hvis man forestiller sig, at Køge-kredsen havde været inddraget i analysen. I så fald var P. A. Alberti i 1895 blevet kodet som venstre-alternativet, medens Hørups efterfølger, Ole Olsen, var blevet klassificeret som »ikke-venstre«. Specielt ved valgene i 1890, 1892 og 1895 vil det ofte, på grund af begivenhederne omkring Det forhandlende Venstre, være muligt på en acceptabel måde at rangordne Venstre-kandidater på en radikalisme-konservatismeskala. Også forekomster af socialdemokratiske kandidater forstyrrer i øvrigt analysen, og dette især når de optræder sammen med Venstre-kandidater. Problemet er selvfølgelig, hvad venstre-alternativet er i disse tilfælde⁵⁸. Opstillingaftaler mellem Venstrereform-

55. Ibid., bilag H, pp. 644 f.

56. Ibid., tabel 4.89, pp. 269–272. Der bortses her fra den forkert udfyldte rubrik vedr. valget i 1864.

57. Victor Elberling: *Rigsdagens Medlemmer gennem 100 Aar*, I–III (1949–50); Svend Dahl og P. Engelstoft (eds.): *Dansk biografisk Haandleksikon*, I–III (1920–26).

58. Jfr. Høghs behandling af Nakskov-kredsen i 1892 og 1898, Høgh, 1972, pp. 311–313.

partiet og Socialdemokratiet i denne periode er også et forhold, der må tages hensyn til.

En systematisk gennemgang af Nordengaard viser i øvrigt, at forekomsten af 2 eller flere Venstrekandidater ved samme valg forekom langt hyppigere i Jylland end på øerne i perioden 1866–98.

Høghs andet argument for den anvendte operationalisering er resultatet af de tidligere omtalte gyldighedsprøver af målingen af partitilhørsforhold. Disse er tidligere blevet omtalt ⁵⁹.

Det tredje argument er måske det mest afslørende for fremgangsmådens anvendelighed. Substansen i argumentet er, at man så kan gå ud fra, at Venstrevælgere ved et valg med stor sandsynlighed også vil stemme »Venstre« ved det følgende, hvis der ved dette er flere Venstrekandidater ⁶⁰. Den direkte forbindelse mellem det operationelle udgangspunkt og konklusionen på kohortanalysen af partitilhørighed, hvor grupper af vælgere følges i en længere periode, nemlig en betydelig konsekvens i partivalget ⁶¹, er ret så påtagelig.

Høgh begrundet blandt andet sin afvisning af en anden mulig Venstre-definition med, at »... (herved ville) væsentlige nuancer i partibilledet fra forrige århundrede forsvinde« ⁶². Denne indvending har også fuld gyldighed over for den af Høgh selv valgte fremgangsmåde.

IV. Andre problemer

Afhandlingen rummer også i andre væsentlige henseender diskutabile punkter. Afslutningsvis skal 3 af disse kort omtales.

Det første vedrører den benyttede kredsinddeling ⁶³. Denne bliver til et problem, fordi Høghs anvendelse af økologisk metode i flere tilfælde bygger på en sammenstilling af kredse, der ikke er sammenlignelige over hele perioden. Selv om han gør opmærksom på forholdet i det mest grelle tilfælde ⁶⁴, som kun kan tolkes rigtigt, hvis en del af bilagsmaterialet inddrages, er problemet også til stede i de tilfælde, hvor Høgh holder sig til de 99 kredse, »der har været med hele den undersøgte periode« ⁶⁵. Høgh har her set helt bort fra betydningen af, at hele 25 af disse 99 kredse var involveret i omlægninger i forbindelse med valg-

59. Ovenfor, pp. 279 ff.

60. H ø g h , 1972, p. 644.

61. Ibid., pp. 346 f.

62. Ibid., p. 645.

63. Ibid., bilagstabellerne D–E, pp. 591–603.

64. Ibid., tabel 1.5, p. 51, og tilhørende bemærkninger.

65. Ibid., p. 52.

kredsreformen i 1894. I nogle tilfælde var der kun tale om, at enkelte landkommuner flyttedes fra en kreds til en anden, medens der i andre var tale om så betydelige ændringer, at det ikke kan være rimeligt at undlade at tage hensyn til det i den økologiske analyse. Omlægningerne i Horsens-, Århus-, Ålborg-, Randers-, Odense- og Frederiksberg-områderne var for eksempel så betydelige, og de nye bykredse så forskellige i henseende til social, bymæssig⁶⁶ og politisk struktur fra de tidligere kredse med de samme navne, at et forsøg på at løse det tilbagevendende problem for økologiske analyser, ændringer i den geografisk administrative inddeling, burde have været foretaget. Det må understreges, at disse problemer ikke spiller nogen rolle i forbindelse med den økologiske analyse i afsnit 2.4⁶⁷. Denne gennemføres som 4 rent statistiske analyser af sammenhænge mellem rumlige kendetegn og forstyrres derfor ikke af ændringer i kredsinddelingen. I forbindelse med disse analyser må det beklages, at forfatteren ikke har forsøgt sig med dynamiske analysemetoder, der er nok så velegnede til et samfund i forandring, ligesom anvendelse af kommuner fremfor kredse ville have været ønskværdig i disse økologiske analyser.

Et andet væsentligt metodisk problem i undersøgelser, der sammenstiller oplysninger om enkeltpersoner fra forskellige registre, er den sikkerhed, hvormed en sådan matchning kan foretages. Sorteringen af de afskrevne valg- og stemmelisteoplysninger er beskrevet i afhandlingens bilagsdel⁶⁸, hvoraf det fremgår, at det primære sorteringskriterium var navnet. Herudover skulle i de fleste tilfælde 2 af følgende oplysninger stemme overens: erhverv, bopæl, titel og alder. Det gjaldt velsagtens kun sammenligning mellem 2 sæt valglister. Ved sammenligning mellem stemmelister og valglister fra samme valg vil man som regel kun have navnet at holde sig til. Af og til vil dog også sporadiske bopæls- eller erhvervsoplysninger kunne være en støtte i denne sammenstilling af potentielle og faktiske vælgere.

Dette sorterings- og identifikationsarbejde burde have været beskrevet og kommenteret på en sådan måde, at der var givet et indtryk af omfanget af de her mødte problemer. Teksten giver indtryk af⁶⁹, at problemerne ikke har været store. Dette er så meget mere bemærkelsesværdigt, som man i andre undersøgelser på grundlag af forskellige personregistre

66. *Ibid.*, bilagstabel D, pp. 592–598, % byvælgere 1881–98 og urbaniseringsvækstindex 1849–98.

67. *Ibid.*, pp. 106–114.

68. *Ibid.*, pp. 482–484.

69. Således *ibid.*, p. 505.

fra århundredets første halvdel har mødt ikke ubetydelige vanskeligheder ved sådanne forsøg ⁷⁰.

Kun forholdsvis få sociologiske undersøgelser redegør eksplicit for foretagne reliabilitets- eller pålidelighedsprøver for de udførte operationer. Kendskab til resultatet af sådanne prøver er til stor hjælp ved vurderinger af de egentlige undersøgelsesresultater, og det er derfor prisværdigt, at Høgh har ladet udføre sådanne former for kontrol, og at han refererer dem ⁷¹. De fremlagte reliabilitetskoefficienter er af den størrelsesorden, man normalt finder for kodning af denne type oplysninger ⁷². Man må imidlertid mærke sig, at den nøjagtighed i målingerne, som koefficienter af denne type antyder, er uinteressant, så længe materialets kvalitet ikke er på samme høje niveau. Så længe aldersangivelserne kan variere med et par år til hver side ⁷³, så længe udfyldelsen af valglisterne og optællingen af stemmelisterne ikke er perfekt ⁷⁴, og så længe erhvervsoplysningernes indhold er usikkert ⁷⁵, er det ganske uvæsentligt, at for eksempel den individuelle kodereliabilitet i 2 små forsøg har kunnet opgøres til henholdsvis 0.975 og 0.979 ⁷⁶.

Nok så vigtig som de foretagne former for kontrol havde det været at undersøge pålideligheden i sorteringsproceduren, idet det på forhånd måtte antages, at denne var væsentligt mindre end de forskellige former for kodepålidelighed.

Denne afhandling har især samlet sig om en diskussion af resultaternes gyldighedsområde og af væsentlige måleproblemer i Erik Høghs disputats. Sammenfattende kan det siges, at der ikke på grundlag af Høghs materiale kan drages slutninger om forhold uden for dettes tidslige og rumlige grænser, selv om dette synes at være et af formålene med afhandlingen. Hertil kommer, at der selv inden for disse afgrænsninger har kunnet konstateres betydelige – og i nogle tilfælde afgørende – svagheder i metodisk og forskningsteknisk henseende i det foreliggende arbejde.

70. Se f. eks. Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudviklingen på landet i Danmark omkring år 1800*, »Historie«, Ny række, IX, 1 (1970), pp. 93–95.

71. Høgh, 1972, pp. 491–494.

72. Se f. eks. K. S. Crittenden and R. J. Hill: *Coding Reliability and Validity of Interview Data*, »American Sociological Review«, Vol. 36 (1971) pp. 1073 ff.

73. Høgh, 1972, p. 483.

74. Ibid., pp. 501–525.

75. Ibid., f. eks. 526–529. Se hertil f. eks. også 2 breve fra Københavns Magistrat til Indenrigsministeriet af hhv. 26. 9. og 15. 11. 1892. Statistisk Kontors kopibog II, pp. 1161–64 og 1173–76, i Københavns Stadsarkiv.

76. Ibid., pp. 491–492.

Herudover er der i nærværende afhandling i flere forbindelser blevet fremlagt forslag til alternative fremgangsmåder. Endelig er det blevet påvist, at der i Landsarkivet for Nørrejylland findes et valg- og stemmelistemateriale fra den behandlede periode, der er langt rigere end ofte antaget, og som det vil være naturligt at inddrage i fremtidige undersøgelser af vælgeradfærd i Danmark i tiden før indførelsen af den hemmelige stemmeafgivning.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved arkivar, cand. mag. Hans Chr. Bjerg, professor H. P. Clausen, seniorstipendiat, cand. mag. Ole Degn, stud. mag. Lars Dybdahl, overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl, lektor, dr. phil. Jens Engberg, universitetsadjunkt, cand. mag. Jørgen Fink, generalkonsul, professor, dr. phil. Troels Fink, arkivar, cand. mag. Ib Gejl, universitetsadjunkt, mag. art. Sv. E. Green-Pedersen, arkivar, mag. art. Chr. R. Jansen, universitetsadjunkt, cand. mag. P. C. Willemoes Jørgensen, undervisningsassistent, cand. mag. Hans-Norbert Lahme, arkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen, kandidatstipendiat, cand. phil. Erik Lund, universitetsadjunkt, cand. mag. Niels Lund, afdelingsleder, cand. mag. Helge Paludan og arkivar Paul G. Ørberg.

Gillian Fellows Jensen:

Scandinavian Settlement Names in Yorkshire. (Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning Nr. 11. København 1972). XX + 276 s.

Der har længe været enighed om, at de danske stednavne i det østlige og nordlige England er et særdeles væsentligt vidnesbyrd om den danske bosættelse i vikingetiden. Det slog Worsaae fast, da han i 1851 som den første gjorde opmærksom på deres muligheder som historisk kildemateriale, og siden har den svenske filolog Eilert Ekwall og den engelske historiker Sir Frank Stenton – for blot at nævne de mest kendte blandt mange – udnyttet dem og betragtet dem som bevis for en storstilet dansk immigration, en folkevandring, som på grundlag af de forskellige typer af stednavne tilmed kunne inddeles geografisk og kronologisk; til en vis grad kunne endda hændelsesforløbet defineres nærmere, idet koloniseringen med støtte i stednavnemønstret bestemtes som et i det væsentlige fredeligt foretagende uden den fordrivelse

af angelsakserne med ild og sværd, som Worsaae havde forestillet sig.

Det smukke billede, som på denne måde var bygget op, faldt i flere henseender sammen, da P. H. Sawyer tog dette problem op i sin *The Age of the Vikings* fra 1962. Han anførte på rent kildekritisk grundlag betæneligheder ved at betragte stednavnene på -by sammensat med et dansk personnavn som generelt tidlige og hidrørende fra vikingehærenes bosættelse 876–880 og ved at betragte dem og torp'erne som spor kun af dansk kolonisering. Hovedargumentet var for begge gruppers vedkommende det, at der ikke forelå dateringskriterier før Domesday Book fra 1086, der er det tidligste belæg for langt hovedparten af stednavne; de kunne være blevet til på et hvilket som helst tidspunkt inden for 200 år, og da danske personnavne kom på mode blandt englændere i meget betydelig grad, og samtidig ordene *by* og *torp* optoges som låneord i engelsk, så var måske, når det kom til stykket, ikke mere end en fjerdedel af by'erne danske, og torp'erne burde som udflytterbebyggelser

lades helt ude af betragtning. Også de såkaldte Grimston-hybrider, stednavne dannet af et dansk personnavn og et engelsk stednavneelement -tun, ville Sawyer eliminere. Hvad dem angår havde man tidligere opereret med to tolkningsmuligheder: de kunne enten skyldes dansk bosættelse i egne, hvor den engelske befolkning var tal-mæssigt overlegen – altså vise den danske koloniserings marginalområder – eller være resultatet af en danskers overtagelse af en ældre engelsk bebyggelse, hvorved hans navn havde erstattet den tidligere engelske ejers. Disse blandede navne kunne, mente Sawyer, som de forannævnte mest nærliggende antages at gå tilbage til englændere med danske navne, selv om han var villig til at anse muligheden for overtagelse for sandsynlig i nogle tilfælde.

Selv om få var beredte til at følge Sawyer i hans konklusion, nemlig at den danske bosættelse havde haft et meget ringere omfang end tidligere antaget, at en del af dens spor var falske, fordi de skyldtes englændere, der var maskerede med danske navne og danske låneord for bebyggelser, så erkendtes det fra stednavneforskernes side, at her var tale om indvendinger, som ikke kunne imødegås med den forhåndenværende kundskab om stednavnene. Der måtte nye undersøgelser til. Sawyer provokerede kort sagt filologerne til at tænke i nye baner, til at fremlægge nye argumenter for deres dateringer og deres historiske konklusioner.

I 1935 publicerede L. W. H. Payling en afhandling, hvor han for et mindre område af Lincolnshire undersøgte forholdet mellem stednavnene og de geologiske forhold. Han nåede til det resultat, at stednavnene på -by i det store og hele var placeret under ringere geologiske betin-

gelses end de engelske stednavne med -tun og ældre endelser, og drog heraf den slutning, at disse stednavne ikke var udtryk for nogen voldskolonisering med fordrivelse af egnens engelske indbyggere og overtagelse af deres landsbyer; de vidnede tværtimod om en fredelig nyopdyrkning i områder, som englænderne ved danskernes ankomst endnu ikke havde ryddet for skov og bragt under ploven. Dette passede for så vidt jo udmærket med Sayer's tese om en bebyggelsesudvikelse over et par århundreder, mest ved den engelske befolkning selv, men denne idé anså Kenneth Cameron, professor i Nottingham og leder af The English Place-Name Society, for uholdbar – først og fremmest af økonomiske grunde. Han har derfor i tre afhandlinger taget Paylings tråd op for et langt større område og undersøgt først by'navne, siden torp'er og hybrider i deres sammenhæng med geologiske og geografiske faktorer i hele Femborgsområdet, og er nået frem til den tese, at der foruden hærens bosættelse rimeligvis må regnes med en sekundær indvandring bag hærenes linjer. Dels er de danske stednavnes mængde og karakter et vægtigt argument imod Sawyer's tolkning af dem, dels viste de sig at mangle forbindelse, rent topografisk vurderet, med hærenes centre i borgene. Det kunne også fastslås, at anvendelsen af -torp i England svarer til anvendelsen i Danmark. Torp'erne er yngre og oftest sekundære. Endelig har Cameron fået hold på Grimston-hybriderne. Den geologisk-geografiske undersøgelse af dem viste, at deres beliggenhed svarede til de engelske landsbyers, de optog de bedste lokaliteter på egnen og lå ofte på strategisk vigtige steder. På denne baggrund må de – som helhed betragtet – tolkes som levn af en første bosæt-

telsesfase, hvor danskere har overtaget engelske landsbyer.

En tilsvarende, men væsentlig udførligere undersøgelse af forholdene i Yorkshire foreligger her fra Gillian Fellows Jensen, der med sin disputats fra 1968 om de danske personnavne i Lincolnshire og Yorkshire (anm. i HISTORIE Ny række VIII, 2 s. 248 ff.) placerede sig som en af de førende kendere af dette kildemateriale. Hun giver først en filologisk inddeling af materialet i grupper efter dannelsesmåde og anvendte led og behandler i navnelister hvert eneste stednavn, giver kildehenvisninger og etymologi; oftest blot med henvisninger til tidligere behandlinger, men ikke sjældent med forbedringer af det hidtil akcepterede. På dette grundlag følger så undersøgelsen af stednavnenes relationer til de geologiske og geografiske faktorer, som i ikke ringe omfang er studeret i marken, og, under inddragelse af alt relevant materiale, også historisk og arkæologisk, en vurdering både af stednavnenes alder og af de bebyggelses alder, som de er knyttet til.

Med hensyn til det geologiske aspekt når Fellows Jensen til samme opfattelse som Cameron. Grimstonhybrider og skandinaviseringer må betragtes som de ældste, derefter følger by'erne og yngst er torp'erne. Denne konklusion støttes overbevisende med mange argumenter, som er gammelkendte i dansk stednavneforskning, men ikke tidligere anvendt på dette materiale: skattevurderinger, antal sognebyer inden for de enkelte typer, antal bebyggelser, der udviklede sig til dobbeltbyer, senere antal øde eller helt forsvundne bebyggelser af de respektive typer etc. Mest afgørende er dog nok det argument, der bygges på de anvendte personnavne. Man har tidligere søgt at ind-

dele stednavnene kronologisk ved at undersøge, hvilke grupper der havde navne, som oftest forekom selvstændigt i Domesday Book. Det viste sig, at personnavnene i by-gruppen forekom sjældnere end dem i torp-gruppen, altså i højere grad syntes forældede i 1086, hvorfor by'navnene kunne anses for de ældste. Sawyer gjorde imidlertid opmærksom på svaghederne ved denne anvendelse af Domesday Book, og Fellows Jensen fandt i sin disputats heller ingen støtte til metoden. I sit nye arbejde har hun imidlertid i stedet konstateret, at kun en forsvindende ringe del af det samlede antal stednavne på -by er sammensat med oldengelske personnavne. Det drejer sig ud af 119 tilfælde om i alt syv, mod 103 med skandinaviske personnavne; i torp-gruppen er der otte mod 83. Dette forhold eliminerer i virkeligheden muligheden for, at Sawyer's indre bebyggelsesekspansion ved englændere med danske navne kan komme på tale som forklaring på de mange danske stednavne i England, for nok begyndte englænderne at døbe deres børn med danske navne, men ikke i et sådant omfang, at der dårligt skulle smutte oldengelske personnavne med, hvis hovedparten eller blot en væsentlig del af by'navnene i virkeligheden skyldtes englænderne selv. Det viser, at såvel by'- som torp'navnene hører hjemme i dansk miljø og er dannet så tidligt, at danskerne ikke i nævneværdigt omfang var begyndt at give deres børn engelske navne eller var hørt op at tale dansk.

Et interessant supplement til bestemmelsen af hybriderne som vidnesbyrd om den første bosættelse og om hvert eneste brev, viser, hvilket vælggrafisk op og er i det hele anlagt efter de samme principper som de tid-

egentlig overtagelse af engelske landsbyer er hentet i arkæologisk kildemateriale. I Yorkshire findes et antal sten Kors, nu ofte indmurede i kirkerne, nogle dog stuvet mere eller mindre tilfældigt hen i en krog indendøre som de herlige eksemplarer i Middleton nær Pickering; de ældste er rent engelske i stilen, men de yngre, flertallet, viser en stil der tydeligt, men med meget vekslende held, stræber at tilfredsstille vikingesmag ved anvendelse af nordiske motiver og ornamentter. De ældste af disse vikingekors kan dateres så tidligt som til omkring 900, og hvor de findes i landsbyer med engelske navne, må man antage, at vikinger har slået sig ned der, uden at de har påvirket navnet, og de findes hovedsagelig på strøg, hvor navne på -by og -torp er sjældne, men hvor der er talrige hybrider og skandinaviseringer.

Med disse undersøgelser af Cameron og Gillian Fellows Jensen er der kommet virkelig solid bund under de konklusioner, som drages af stednavnene, og de er i store træk de samme som før Sawyer. Den gyngende grund under det gamle hus er blevet overbevisende piloteret, og som historiker må man glæde sig særdeles over at se sit fags problemstillinger taget så grundigt og kompetent op fra filologisk hold. Her er i virkeligheden tale om en sjælden imødekommenhed med hensyn til at undersøge, hvorledes ens eget materiale rettelig bør struktureres og analyseres for at give svar på andres problemer. Gillian Fellows Jensen har arbejdet ikke blot som filolog, men også som en fortrinlig historiker.

Hermed være dog ikke sagt, at der ikke er spørgsmål tilbage eller ting at være en smule utryg ved. Man kan således ikke undgå en gang imellem at nære en vis uro for, hvorle-

des en statistiker ville se på tilbøjeligheden til at omsætte ganske små tal til procentstørrelser. 23 stk. erhverver nemt en vildledende repræsentativitet, når de præsenteres som 67 %; man glemmer nemt, hvor små tal man har at basere sine konklusioner på. Det er også vanskeligt i forbindelse med korreleringen af stednavnetyper og geologiske forhold at slippe den tanke, at andre faktorer end de geologiske kan have spillet en rolle; måske kan rent tilfældige, måske irrationelle faktorer have fået en gruppe nybyggere til at slå sig ned et sted, der på vore undergrundskort tager sig mindre attraktivt ud, valgt en mindre plet grus frem for en større midt i moræneleret. Og havde de først fået den ryddet, før de opdagede fejltagelsen, har der skullet meget til, før de flyttede. Rejser man denne indvending, vil man nok få til svar, at i det enkelte tilfælde beviser et steds beliggenhed i forhold til geologien ikke noget, man kan ikke skrive den enkelte landsbys eller det enkelte stednavns historie på dette grundlag, men når det samme mønster tegner sig tilstrækkeligt ofte, bliver det efterhånden muligt at uddrage en hovedregel; det bliver berettiget at hævde, at hybriderne »as a class« er de ældste og vidner om overtagelse af engelske landsbyer i drift, by'erne »as a class« de næstældste og vidner om kolonisering »in the strict sense«, nyopdyrking.

Forholdet mellem disse to former for kolonisering kunne man godt ønske belyst lidt nærmere. Cameron går som nævnt ind for, at man sætter skel mellem hærenes bosættelse og en sekundær indvandring i ly deraf og mener at finde den afspejlet i stednavnemønstret, men dette problem lister Gillian Fellows Jensen uden om, næsten målbevidst. Hun synes nærmest

at dele anskuelser med Sawyer, der ikke vil høre tale om nogen sekundær indvandring, idet hun taler om det tidspunkt, »when the Scandinavians in Yorkshire began to spread out from the original places of settlement«. Danskerne forudsættes således, efter at de ved Halfdans og andre høvdinges jorduddelinger 876–80 var blevet installeret i de egne, der nu præges af Grimston-hybrider og skandinaviseringer, at have begået en veritabel koloniseringsekspllosion og en dertil hørende befolkningsekspllosion, der gav sig udslag i de mange by'er og torp'er og andre navne, og det endnu inden deres sprog og deres personnavneskik blev nævneværdigt angliceret. Det er i sig selv en præstation, og helt overvældende bliver den, når man husker på hærenes ringe talstyrke. Vikingehærene taltes ikke i tusinder og atter tusinder, selv om også Sawyer's tal skulle være en kende i underkanten. Burde man ikke, da hærene på grund af deres ringe størrelse næppe kan tilskrives en sådan kolonisering, som det samlede stednavnemateriale vidner om, og da, som ovenfor omtalt, koloniseringen må skyldes danskere, ikke englændere med danske navne, og da stednavnene nu grupperer sig, som de gør, overveje muligheden af, at hybrider og skandinaviseringer »as a class« vidnede om hærenes bosættelse, der særdeles rimeligt kan antages i det hele at have formet sig som en overtageelse af eksisterende landsbyer, som hærenes medlemmer kunne leve af, mens by'er og torp'er stammede fra en indvandring i ly af hærene, men ikke nødvendigvis i nær forbindelse med disse? – Denne problemstilling skulle nok være værd at interessere sig for i forbindelse med Østangel og grevskaber som Bedford, Northampton, Cambridge, Huntingdon.

Her sad hære af samme karakter som i Lincoln, Leicester eller Derby, men her er ganske få danske stednavne, og det er overvejende hybrider og skandinaviseringer. Forhåbentlig giver Gillian Fellows Jensen os en behandling også af disse områder.

Niels Lund

Festskrift til Povl Bagge. Redigeret af Johnny Leisner, Lorenz Rerup og Vagn Skovgaard-Petersen. (Den danske historiske forening, 1972). 400 s.

Denne udgivelse er baseret på 17 historiske afhandlinger i festskriftrammen; rammen vil der ikke blive taget stilling til, men i det følgende vil det blive forsøgt at præsentere i korte træk hovedindholdet af afhandlingerne.

To af disse er teoretiske, resten har taget emner op (næsten udelukkende fra Danmarkshistorien) fra 1500-tallet til nutiden. Der er ingen sammenhæng, de mest forskellige sider af videnskaben tages op, og redaktionen har fornuftigvis placeret afhandlingerne i rækkefølge efter forfatternavnets alfabetiske placering.

De to teoretiske bidrag er forfattet af to af skriftets redaktører. Med udgangspunkt i Rousseau som et forbillede for franske revolutionære gør Johnny Leisner nogle betragtninger gældende over tænkerens reelle indflydelse på de politiske beslutninger. Hans konklusion er, at det er mindre frugtbart at rette opmærksomheden mod tænkerens system end på modtagernes generelle situation og deres fortolkninger af det tilbudte idegrundlag. Den Rousseau, de revolutionære hylkede, hav-

de på væsentlige punkter en ringe lighed med den virkelige Rousseau. Afhandlingens titel er »Zeitgeist«, og nutiden kan nok give stof til tænkning over problemet.

Den anden teoretiske afhandling står *Lorenz Rerup* for. Han søger at udforske begrebet data i historievidenskaben i en afhandling, der hedder »Omkring historikernes databegreb«. Rerup påpeger, at databegrebet er en forholdsvis ny foreteelse i historievidenskaben og definerer det ved det dokumentariske grundlag, historikeren henter i kilden. Han konkluderer, at det må være muligt at føre videnskabelige teorier, der udspringer af forskellige samfundsoptagelser, ind i en fælles debatramme. Dette er jo nok mere et politisk problem end et videnskabeligt.

Og derpå de øvrige afhandlinger. Om Skibbykrønikens politiske tendens handler *Kai Hørby's* bidrag. Nogen egentlig tendensbestemmelse lader sig ikke gennemføre på grund af mangel på kontrolmateriale, men krønikens politiske vurdering af de fire første oldenborgske konger lader sig betragte i lyset af Erasmus' kristelig-humanistiske fyrsteideal. Der er således ingen tvivl om Skibbykrønikens beslægtethed med Erasmus' *Institutio principis christiani* fra 1515, som – oversat af Povl Helgesen – udkom trykt i 1534, men som foreligger i manuskript 1522.

Med udgangspunkt i Holbergs udgivelse af Herodian i 1746 skildrer *Torben Damsholt* 1700-tallets danske historikers forhold til antikken og samtiden; forståelsen af Roms historie, vurderingen af dets institutioner og forklaringen på dets storhed og fald vakte stor interesse under enevælden. Fængslende er Damsholts sammenstilling af Montesquieus og Holbergs opfattelse af Rom; for

Montesquieu repræsenterede republikken Roms storhed, kejserdømmet dets forfald, for Holberg derimod måtte en vurdering af kejserdømmet bero på, om kejserne var gode eller slette, mere et spørgsmål om orden og kultur end om ekspansion. I det hele taget er Herodian-udgivelsen imidlertid et indlæg for den oplyste enevælde, og udgivelsen var tilegnet Frederik V. I Holbergs fodspor trådte i det stykke en del andre, Fr. Chr. Eilshøj, Sneedorff og Jacob Baden f. eks. med andre udgivelser. Med århundredets slutning skifter smagen fra det romerske til det græske og oldnordiske; de romerske kejsere træder tilbage for de græske filosoffer.

Jens Engberg giver sit bidrag til en af de klassiske diskussioner i dansk historieforskning: Er kongebrevet af 26. september 1660 Niels Pedersen Slanges gengivelse fra 1720 ægte? Han refererer de holdninger, som John O. Evjen, Fridericia, Arup og Bøggild-Andersen præsenterede og gør selv et overbevisende forsøg på at reducere Bøggild-Andersens sprogstatiske analyse til intet. Jens Engberg runder af med at fastslå, at spørgsmålet om ægtheden ikke kan afgøres. Det er så selvfølgelig, som det er sagt, og mon ikke der allerede er blevet brugt for mange kræfter på den sag?

I modsætning til, hvad der er tilfældet i den store verden, har debatten i Danmark om negerlaveriet været noget begrænset, og nogen egentlig teologisk debat har ikke fundet sted. Med udgangspunkt i Erik Pontoppidans kendte fortale til L. F. Rømers »Tilforladelig efterretning om kysten Guinea«, 1760, har *Sv. E. Green-Pedersen* undersøgt om Pontoppidans tanker er sammenfaldende med andre litterære ytringer i 1700-tallets Danmark. Den del af Pontop-

pidans forsvar for slaveriet, der bygger på det kulturelle svælg, der er mellem europæere og afrikanere, viser sig at være fælles for megen litteratur, og i det hele kan Pontoppidans forsvar sættes ind i en almindelig kulturel sammenhæng. Dette er en konstatering, der nok kan bære en afhandling, og Green-Pedersen giver slaveriforskningen perspektiv, når han anfører, at overførelsen af 10.000.000 negre til Amerika jo er en del af nutidens bitre racekonflikt; ved kortlægningen af denne, historiens største deportation, i dens forskellige aspekter har historieforskningen en nødvendig opgave at løse.

Akademikerens rolle i samfundet er et vigtigt tema i vor nyere historie, skriver *Erik Stig Jørgensen*. Med dette udgangspunkt tager han op behandlingen af den lærde stand i Jens Schelderup Sneedorffs forfatterskab, som er det første, der mere indgående behandler emnet. Sneedorffs uddannelse i oplysningstidens Europa var grundlaget for hans tanker om den lærde stands placering som dynamisk element i det statiske samfundssystem. At Sneedorff havner i en del modsætninger turde være klart.

Niels Petersen har, som ved andre lejligheder, støvet en god historie op. »Statslån i dølgsmål« hedder afhandlingen, og den drejer sig om et hemmeligt statslån, der i 1835 blev skrevet kontrakt på med bankierhuset Rotschild i London. Statslånet blev aldrig effektueret, og staten måtte betale en erstatning til bankierhuset på 20.000 £. Grundene til, at lånet aldrig kom i stand, var politiske og ikke finansielle; stænderforsamlingerne var kritiske over for rigets finansielle operationer. Sagen blev afviklet i hemmelighed og med ikke ringe elegance, men hede om ørerne var flere under dens forløb.

Jørgen Schoubye stiller det spørgsmål, om periodeopfattelsen af dansk udenrigspolitik, karakteriseret af ikke-agressiv neutralitetspolitik, fra midten af 18. århundrede til anden verdenskrig, overhovedet har noget indhold. På grund af manglende viden er det svært at strukturere en ny periodeinddeling; men i den foreliggende afhandling søges et af hullerne i kendskabet til dansk udenrigspolitik lukket, nemlig det, der findes for tiden omkring Krim-krigen. C. A. Bluhme var tydelig knyttet til udviklingen af en uvæbnet neutralitetspolitik, og forfatteren finder mange linjer, der peger frem mod det 20. århundrede, samt antyder muligheden af en nyvurdering af Bluhmes indsats i dansk udenrigspolitik.

Ole Lange har fundet et ejendommeligt dokument til belysning af Tietgen som international foretager. Der er tale om et brev fra den mystiske Mr. Dunn til en britisk regeringsembudsmand, dateret i 1882. Brevet indeholder et resumé af Tietgens ansøgning fra 1869 til den russiske regering om koncession på anlæg af en telegraflinje mellem Østasien og Europa via det transsibiriske system. Brevet er den eneste kilde til ansøgningen, som Tietgen fik imødekommet i efteråret 1869. Ole Langes kritik viser, at kilden har stor kvalitet, og ydermere har han indsamlet de sparsomme oplysninger, der findes om John George Dunn, der synes at have været en begavet eventyrer, der har levet en stor del af sit liv i Kina, tilsyneladende på den ekspertise, han besad i forskellige entreprenørforhold.

Ikke mindre spændende og et af skriftets højdepunkter er *Birgit Nüchel Thomsens* afhandling om »Andelsbevægelsen og kapitalisterne«. Det er en redegørelse for situationen

omkring dannelsen af et baconkartel i 1890/91. Andelsbevægelsen var for alvor kommet i gang på slagteriområdet, og pengemændene Tietgen og Heymann forsøgte at samle alle slagterikræfter under en hat for at opnå rationaliseringsgevinsten. Det var før, andelen stagnerede på slagteriområdet, og stærke kræfter inden for bevægelsen var imod kartellet, da man ikke ønskede at underminere andels-tanken og tilmed antog selv at kunne tage gevinsten hjem. Planen strandede, selv om privatslagteriernes tilbud til andelsforetagenderne synes favorable.

Hans Kargaard Thomsen giver en karakteristik af historikeren Edvard Holm. Bruddet i Holms produktion sker ved midten af 1860'erne. Før den tid stod antikken i centrum, efter var det den nyere nordiske historie, der optog ham. Skønt det nationale engagement spillede en stor rolle for Holm, var »sandhedsprincippet« dog overordnet.

Kristian Hvidt giver en redegørelse for politikernes vederlag under folkestyret. I den velskrevne fremstilling er der ikke ophidsende ting at finde; 1920 er det tidspunkt, hvor vederlaget ændres til at være en reel aflønning. Det danske aflønningsniveau synes at være det samme som andre europæiske landes. Hvidt berører til sidst det problem, der er ved at opstå ved kommunalrådenes affolkning. Det spørgsmål må nu rejses, om den bør imødegås ved aflønning af lokalrådsmedlemmerne.

Folkeoplyseren, historielæreren og skolepolitikeren Johan Ottosen var en af hovedpersonerne bag skolereformen af 1903. Som koordinator af de pædagogiske og politiske synspunkter kunne han som ordfører for det folketingsudvalg, der behandlede skolereformen, påvirke denne på

afgørende måde. Ved at kaste lys over personen Johan Ottosen forsøger *Vagn Skovgaard-Petersen* at undersøge intentionerne bag det opgør med den lærde skoletradition, som 1903-reformen var udtryk for.

Om den i 1967 afdøde tyske historiker Gerhard Ritters forfatterskab handler *Inga Floto's* afhandling. Foruden Tysklands historie i dette århundrede beskæftigede Ritter sig med historiens og historikerens rolle i samfundet og var bestående under skiftende politiske forhold engageret i Tysklands skæbne. Han havde blik for massedemokratiets svagheder og fremhævede den personlige friheds undertrykkelse under lighedsprincippet, men med sit konsekvent konservative livssyn kunne han kun an vise en vej frem med kristendommen. Afhandlingen bæres i lovlig høj grad af citater.

Poul Jensen forelægger en skitse til fortolkning af finanslovsafstemningen i folketinget i marts 1929. Situationen var den sjældne, at regeringens forslag til finanslov faldt, hvorpå Madsen-Mygdal udskrev det valg, der banede vejen for det langvarige socialdemokratisk-radikale herredømme. Det konservative folkeparti, der for så vidt skabte muligheden for mindretalsregeringens fald, står i centrum for undersøgelsen, der bl. a. går ind på spørgsmålet om, hvorvidt dette politiske resultat var tilsigtet af de konservative.

Endelig har *Niels Thomsen* analyseret den første folkeafstemning i Danmark, afgørelsen om salget af de vestindiske øer i 1916. Undersøgelsen af stemmetallene leder frem til den konklusion, at de etablerede partier stort set beherskede opinionsdannelsen i deres miljøer. Blandt venstrevælgere var der imidlertid forvirring, og selv om partiledelsen anbe-

falede et ja, stod den ikke samlet – med det resultat, at venstres vælgere (af hvilke 40 % stemte) nåede til en højst forskelligartet beslutning ved afstemningen. Venstremændene var udsat for »cross pressure«, bl. a. gik Indre Mission gennem Kristeligt Dagblad mod salget.

Ib Gejl.

M i k a e l V e n g e: *Christian 2.s fald.*

Spillet om magten i Danmark januar–februar 1523. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 6. (Odense University Press, 1972). 218 s. .

I den lange oldenborgske kongerække er Christian 2. en af de mere fængslende og gådefulde personligheder. Han er den seneste danske konge, der er blevet afsat, og de dramatiske begivenheder har optaget mange historikere. Opfattelsen af begivenhedsforløbet i 1523 er naturligvis blevet præget af de sejrende; tilmed er det samtidige kildemateriale forholdsvis begrænset og på mange punkter ikke ganske klart. Man forstår, at seniorstipendiat, mag. art. Mikael Venge har taget udfordringen op og i en bog om Christian 2.s fald har forsøgt at give en moderne analyse af begivenhederne.

Bag afsættelsen af Christian 2. og indsættelsen af hans farbror, hertug Frederik, på Danmarks trone ser man tre faktorer: Lübeck, der var i krig med Christian 2. og ønskede at sikre sine handelsinteresser i Norden; hertug Frederik, der kom til at stå i spidsen for oprøret; og de jyske rigsråder, der gjorde opstand og afsatte kongen. Mikael Venge er selv klar over, at spørgsmålet om, hvor initiativet har ligget, kun kan besvares gennem en nøje analyse af disse

tre koalitionsparterers politik i tiden forud for og efter magtovertagelsen. I sin bog har han dog sat sig som hovedmål at bestemme drivkraften og den umiddelbart udslaggivende faktor bag de jyske rådernes opstand. Tidligere har man almindeligvis set hertug Frederik som ophavsmanden til magtovertagelsen – et synspunkt, der allerede blev forfægtet af Christian 2. selv – idet hertugen skal have sonderet stemningen blandt de jyske rigsråder og derved vandt sig Danmarks krone.

Mikael Venge viser, at grundlaget for denne traditionelle opfattelse ikke står for en prøvelse. På den anden side er det heller ikke muligt for ham at påvise, at det var de jyske råder, der tog initiativet; her svinger kildematerialet, ligesom på flere andre vigtige punkter; at man ikke finder spor af planer hos hertug Frederik om at inspirere til et oprør blandt Christian 2.s danske undersåtter, behøver ikke at lede tanken hen på de jyske råder, således som det antydes (s. 93); man må her tage kildematerialets art i betragtning. Rådets deltagelse i de senere begivenheder er dog ganske klart belyst, og Mikael Venges påvisning af et provisorisk rigsrådsstyre i Jylland fra slutningen af januar til slutningen af marts 1523 forekommer rigtig. I spørgsmålet om initiativet til oprøret, om det var de jyske råder, der henvendte sig til hertug Frederik, eller om det omvendt var hertugen, der sonderede stemningen hos råderne, må Mikael Venge dog nøjes med en konstatering af, at indiciene for at tildele det jyske råd prioritet vejer tungest.

Måske er de endda tungere, end Mikael Venge tør gøre dem. Det vil han sandsynligvis selv kunne vise. I sin bog gør han mindre ud af at

belyse baggrunden for opstanden, modsætningen mellem Christian 2. og adelsaristokratiet, altså motiverne i egentligste forstand. Derved får bogen et noget begrænset sigte, idet det kan være vanskeligt at holde motiverne ude af analysen, når man vil forstå et så sammensat begivenhedsforløb som Christian 2.s fald. Men sættes de indvundne resultater ind i en større sammenhæng, hele Christian 2.s politik, ikke blot over for hertug Frederik, Lübeck og adelen, men også over for den nordiske union og borgerne, vil man formentlig kunne nå til en mere sammenhængende forståelse af Christian 2.s regeringstid og dermed af hændelsesforløbet i 1523. Så vil også baggrunden i det datidige danske samfund kunne komme med, forhold, der bevidst har måttet udelukkes i denne bog, og man vil få et større perspektiv frem.

Som et tillæg bringes en gengivelse og en analyse af det berømte »sammensværgelsesbrev«, som en del jyske råder og menige adelsmænd udstedte i Viborg 21/12 1522. Det anføres, at brevet i sin helhed har været trykt af Hans Gram, »dog ikke ganske fejlfrit«. Det samme kan siges om Mikael Venges gengivelse, der er præget af en del tryk- og læsefejl, herunder en gennemgående misforståelse af forkortelsestegnet for »eth«, således at ordet »det«, »theth«, er blevet til det uforståelige »thz«.

Ole Degn.

Århus domkapitels jordebøger, I. Jordebøgerne 1600–1663. Kilder til kirke- og præstegodsets historie. Udgivet ved Poul Rasmussen. (Landbohistorisk Selskab, København, 1972). 200 s.

Det i 1952 stiftede Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolknin-

gens Historie, siden 1968 betegnet Landbohistorisk Selskab, udgav allerede i 1960 i rækken »Kilder til kirke- og præstegodsets historie« en jordebog, Århusgård og Åkær lens jordebog 1544, ved arkivar Poul Rasmussen. Senere, i 1964, fulgte ved samme udgiver Silkeborg lens jordebog 1586.

Nu foreligger med Poul Rasmussen som udgiver endnu et bidrag til godshistorien i Århus stift: en udgave af Århus domkapitels jordebøger 1600–1663.

I indledningen til udgaven gives en længere redegørelse for de enkelte jordebøger, deres form, datering og proveniens og deres forhold til hinanden og til tabte forlæg. Desuden bringes en oversigt over domkapitlets adkomstbreve med henvisninger til trykte kildesamlinger eller til originalerne i Århus domkapitels arkiv i Landsarkivet for Nørrejylland.

Kildesamlingens tekst er ikke en kildeudgave i egentlig forstand. Teksten medtager alle adækvate oplysninger fra to af jordebøgerne og hovedparten af en tredje samt en del oplysninger fra en fjerde; de bringes dog ikke hver for sig, som kildestykker, men sammenarbejdet, således at der i det hele kun forekommer én samlet topografisk opstilling, hvor hver enkelt af de godt 800 ejendomme i domkapitlets meget omfattende jordegodsmasse kun forekommer én gang. Dette er en i høj grad praktisk publiceringsform; den sparer en mængde plads, idet man undgår urimeligt mange gentagelser, og for benytteren er det en stor hjælp, at man kun skal søge en bestemt ejendom ét sted i et enkelt topografisk system. Man får her alle relevante oplysninger og kan følge ændringer i ejendoms- og fæsteforhold gennem mere end et halvt århundrede.

I en kommentar til teksten beskæftiger Poul Rasmussen sig med udgangspunkt i selve teksten med domkapitlets erhvervelser og afståelser af ejendomme 1600–1663, dels kronologisk, dels geografisk fordelt; han behandler de interne mageskifter og skildrer de enkelte beneficiers og fonds godshistorie 1600–1663. Dermed giver han allerede nogle hovedtræk af domkapitlets godshistorie og viser, hvad dette materiale vil kunne bruges til.

Denne jordebogsudgave har dog interesse ikke blot for godshistorien og for landbrugshistorien; de mange navne på fæstere og ejendomme vil være af interesse også for personalhistorikere og lokalhistorikere. Personregistret medtager dog kun navne på personer af adels- og borgerstand, der afstod gods til eller erhvervede gods af kapitlet eller besad kapitlets beneficiar.

Udgaven skal omfatte endnu et bind, indeholdende jordebogen 1315, de bevarede brudstykker af andre middelalderlige jordebøger, en rekonstrueret jordebog 1536 m. m.

Ole Degn.

Ebbe Gert Rasmussen: *Kilder til Bornholm 1658.* (Udgivet af Bornholms historiske Samfund, Rønne, 1972). 173 s.

I 1967 udsendte adjunkt, cand. mag. Ebbe Gert Rasmussen en skildring af begivenhederne under den svenske besættelse af Bornholm i 1658 (jfr. Historie, VIII, 1968–70, s. 379). Bogen gav en indgående analyse af det svenske styre, dets etablering og baggrund, og af den bornholmske opstand i december 1658. I tilslutning til fremstillingen var planlagt et tekst-

bind, der skulle indeholde det vigtigste, fortrinsvis svenske kildemateriale til belysning af begivenhederne.

Det er dette bind, der nu foreligger. Kilderne er opstillet i to grupper, kilder vedrørende det svenske styre (s. 13–117) og kilder vedrørende den bornholmske opstand (s. 118–162). De svenske kilder, der i begge grupper er placeret først, udgør godt to tredjedele af materialet. Opstillingen følger i visse hovedtræk fremstillingen i bogen fra 1967. Her kunne kildesamlingen ved en opstilling i hovedgrupper med overskrifter og ved en fortegnelse over teksterne have vundet i overskuelighed.

Kildesamlingen, der indeholder en del faksimile gengivelser af aktstykker, afsluttes med et personregister og et sag- og stedregister.

Ole Degn.

Holger Munk: *Hasselskoven.* En skov- og landbrugskulturhistorisk studie fra Sydsjælland i 1660–1700. (Udgivet af Holger Munk, 1969). 250 s.

Holger Munk beretter i denne bog et interessant stykke dansk kulturhistorie. Skuepladsen er begrænset til nogle få sogne under det Vordingborske rytterdistrikt, og emnet kan synes beskedent, men Munk breder sig i sin fortælleglæde ud til mange sider og kommer til at berette om meget andet end skove og skovvækster – landbohistorie, retshistorie, naturhistorie, personalhistorie, alt det kommer bogen til at omfatte. Men hovedsagen er naturligvis fortællingen om de sydsjællandske bønders udnyttelse af underskoven først og fremmest ved at fremhjelpe en frodig hasselunderskov, som kunne give

stokke til eget brug og til salg, og ved gennem ymping (podning) på skovabild at fremelske frugttræer i stor målestok. Bøndernes kamp for deres skovrettigheder – med skovfoged, skovrider, amtmand og regimentsskriver – personificeres så at sige i en enkelt bondeskikkelse, Rasmus Peder Madsen fra Mern. Meget omstændeligt, men alligevel fængslende, føres vi gennem hans mange retssager ved birketing og Højesteret; påny får vi her understreget, at en fæstebonde ikke var nogen retsløs person. Det var slet ikke småpenge, det drejede sig om, hvor hugsten af båndstager var bedst, kunne den give en årsindtægt lig værdien af 4 gode heste, og hasselkulturen kunne kaste mere af sig end andre afgrøder.

I 1774 var denne del af ryttergodset ved auktion blevet solgt til den københavnske storkøbmand Peter Johansen, som dannede godset »Petersgård«. Efter hans død i 1798 overgik det atter til staten, som nu ønskede at få de store skove fredet og forstmæssigt udviklet. Først og fremmest gjaldt det om at få sat en fast grænse mellem fredskov og agerland, og særdeles interessant er udredningen af forløbet af taksationsforretninger, udskiftninger og udflytninger, som netop her besværliggjordes ved bøndernes skovrettigheder. Manden bag det store arbejde var Christian Rothe, et kendt navn i landboreformernes historie. Holger Munk sandsynliggør, at erfaringerne fra Petersgårds udskiftning og skovfredning har haft direkte betydning for udformningen af Chr. Reventlows berømte fredskovforordning fra 1805.

Bogen er ment som en supplerende studie til kapitlet om rytterbondens frugthave og båndkæppeskov i Munks disputats »Rytterbonden« fra 1955.

Som bogværk er den i en klasse for sig, en sand nydelse at tage i hånden.

Paul G. Ørberg

Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark. I. 1720–1914.* (Gad, 1972). 315 s.

Titlen kunne nok forlede en og anden til at vente en bog, der specifikt behandlede vækstproblemer. Titlen skal imidlertid tages meget bredt; i virkeligheden er bogen dansk økonomisk historie i almindelighed, tilmed meget alsidig og meget dækkende.

Svend Aage Hansens bog skal afløse Erling Olsens »Danmarks økonomiske historie siden 1750« som lærebog for statsvidenskabsstuderende ved Københavns Universitet. Hvis kandidaterne blot nogenlunde kan denne bog, vil de være adskilligt bedre udrustede end de historiestuderende.

Foruden at den nye bliver væsentlig større end den tidligere, er der også i dispositionen en afgørende forskel. Mens Erling Olsen kørte hvert erhverv igennem for hele perioden, har Svend Aage Hansen valgt at disponere inden for perioder, eksempelvis 1720–83, 1784–1807, 1807–13. Det er nok pædagogisk det mest sikre; men dertil kommer, at der uden tvivl skabes større sammenhæng, og at det bliver lettere at besvare spørgsmålet om vækstens størrelse, og dette svar søges bestandig. Den ændrede titel forklares også derved.

»Økonomisk vækst« har også et større noteapparat end Erling Olsens bog. Selv om notedækningen undertiden kan forekomme noget uegal, betyder det dog, at bogens værdi som håndbog bliver afgørende øget. Netop noterne viser også, at Svend Aage

Hansen har haft en meget større litteratur at støtte sig til – hans egen forskning er en betydningsfuld del deraf. I den halve snes år, der er gået siden sidste udgave af »Danmarks økonomiske historie« er der virkelig kommet mange førstehåndsstudier; en del af dem ligger endnu kun i utrykte specialafhandlinger og prisopgaver, men også de er udnyttet i bogen.

I forordet hedder det bl. a.: »Fremstillingens form har været bestemt af ønsket om at skildre udviklingsforløbet forståeligt for læsere uden særlige økonomisk-historiske forkundskaber«. Dette mål er nået. Det er en ligefrem fremstilling præget af klarhed og nøgtern overvejelse uden derfor at være hverken afbleget eller tør. Naturligvis belyses problemerne ud fra moderne teori; men samtidig fastholdes også de muligheder, man under datidens forudsætninger havde for at føre økonomisk politik.

Svend Aage Hansens værk er en virkelig solid håndbog – forhåbentlig kommer der i 2. bind gode registre. Det er i det hele taget en bog, der burde høre til enhver historiestuderende og historielærers standardudrustning.

Vagn Dybdahl.

Knud Voss: *Arkitekten Nicolai Eigtved 1701–1754.* (Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1971), 494 s., 393 ill.

Med sit værk om Nicolai Eigtved har kunsthistorikeren Knud Voss føjet et nyt bind til sin produktion, der ikke mindst i forhold til andre danske kunsthistorikeres er af betydeligt omfang. Dermed være ikke sagt, at den bryder med den traditionelle kom-

paratistisk-biografiske fremgangsmåde, snarere tværtimod. Knud Voss' kunsthistoriske arbejder er velformulerede eksempler på denne tradition; han forsøger at konsolidere den fremfor at åbne for større historiske perspektiver gennem en teoretisering.

Den foreliggende Eigtved-bog er da også en monografi, som i hele sin udformning såvel indholdsmæssigt som formelt ligger i direkte fortsættelse af de ældre danske kunstnermonografier. Eigtved-bogen er lige så fyldt med information som disse, men er også lige så tungtvejende og uhåndterlig; det er i høj grad en præsentabel bog, rig på fremragende illustrationer, der er indsat i en funktionel sammenhæng med teksten, som er trykt med meget store typer og skrevet i overensstemmelse med den gamle retskrivning.

Det er overordentlig kompliceret at indkredse monografiens selvstændige og nye forskningsresultater, hvilket må være hovedmotivationen for dens udgivelse og grundlaget for en bedømmelse af forfatterens videnskabelige niveau. I teksten er der ingen notehenvisninger, som kan hjælpe den læser, som ikke har det virkelig omfattende kendskab til baggrundslitteraturen, som Voss dokumenterer, at han er i besiddelse af, og det afhjælpes ikke af noteapparatet, som er helt utilstrækkeligt og inkonsekvent i sin opstilling. Gang på gang er man i tvivl om, hvorledes forfatteren i sine teser, iagttagelser og konklusioner forholder sig til den tidligere Eigtved-forskning og det eksisterende killemateriale, ligesom det også er uheldigt, at teksten flere steder formuleres på en sådan måde, at resultaterne og iagttagelserne fremstår som værende forfatterens egne på trods af, at det er allerede eksisterende viden om Eigtved.

Monografien indledes med et afsnit om den omfattende tidligere litteratur om emnet, »Eigtved-forskningens historie«. I det mindste her havde det været rimeligt, at Knud Voss sammenfattende havde karakteriseret sine opfattelser, hensigter og resultater i forhold til den tidligere forskning i Eigtved, der i 1700-tallet havde en hovedposition i dansk arkitekturhistorie som hofbygmester og som arkitekt for en lang række centrale danske bygningsværker. Efter forskningsoversigten følger et kapitel om arkitektens uddannelse, og derpå behandles Eigtveds store arbejder et for et i kapitler, ordnet efter kronologisk rækkefølge. Blandt monumenterne kan nævnes Christiansborg Slot, Prinsens Palæ, Bregentved, et pakhuis til Asiatiske Kompagni på Christianshavn, Frederiksstaden og projekterne til Frederikskirken, Christianskirken, og endelig afsluttes bogen inden afslutningskapitlet og et tillæg om Eigtveds forhold til Kunstakademiet med et kapitel, der behandler arkitektens mindre arbejder.

Blandt de væsentlige og nye resultater af Knud Voss' arbejde er hans fremhævelse af den tyske indflydelse på Eigtved, der betones gennem en grundig beskrivelse af de påvirkninger, som arkitekten modtog under sit Berlin-ophold, mens den tidligere forskning har lagt vægt på franske indflydelser i Eigtveds arkitektur. Forfatteren har også taget sin stilling i spørgsmålet om Eigtveds andel i udformningen af Amalienborg Plads. Traditionelt anses Nürnbergarkitekten Marcus Tuscher for at være parthavende i dette arbejde, men Voss argumenterer troværdigt for, at Eigtved har været eneansvarlig for både palæernes og pladsens udformning.

Selv om der givetvis vil komme

nye bidrag til Eigtved-forskningen og i det hele taget til den danske arkitekturhistorie i det 18. århundrede, som vil korrigere Voss, forbliver hans værk sikkert det, som det selv lægger op til at være, nemlig *monografien* om Eigtved. Behovet for at gå mere på tværs i sine synspunkter på stoffet er ved at melde sig, hvilket John Erichsens nyligt udkomne bog om Frederiksstaden er et godt eksempel på.

Lars Dybdahl

John Erichsen: *Frederiksstaden*. (Lokalhistorisk afdeling ved Københavns Universitets historiske Institut, 1972), 236 s., 85 ill.

Det mest omfattende danske byplanprojekt efter Chr. IVs byanlæg blev Frederiksstaden i København – opført på arealet mellem Bredgade og havnen i sidste halvdel af 1700-tallet. Siden 1880'erne er udkommet en lang række publikationer, der fra forskellige aspekter og interesser har behandlet kvarteret eller dele af dette. Karakteristisk for disse arbejder er især, at de hovedsagelig interesserer sig for enkeltmonumenterne og i vid udstrækning anskuer disse stilhistorisk. John Erichsens bog udmærker sig ved at inddrage og opprioritere områder af problemet, som tidligere kun er blevet behandlet sporadisk eller slet ikke.

Det behandlede materiale i denne fremstilling inddrages til belysning af beboelseskvarterets grundlæggelse i perioden 1749–1760. Tidsgrænserne markerer den første fase, hvor Nicolai Eigtved og Lauritz de Thurah var de ledende kræfter i projektet, der i 1749 blev startet ved Frederik Vs overdragelse af området til

Københavns magistrat med henblik på en tildeling af byggegrunde til borgerne. I 1760 døde de Thurah, og Jardins tiltræden som leder betød væsentlige stilistiske forandringer i gadebilledet, idet han overskred bestemmelserne i byggeregulativet om facadernes egalitet. Forfatterens tidsmæssige afgrænsning begrundes således primært i stilistiske faktorer; måske havde det været rimeligere at finde afgrænsningen i de områder af økonomisk og social karakter, som bogen særlig beskæftiger sig med: forholdet mellem myndighederne, byggeriets finansiering, grundejernes samfundsmæssige status og disse mometers betydning for byplanens udformning og borgerhusenes indbyrdes placering og udformning.

Ved inddragelse af hidtil ubenyttet kildemateriale viser forfatteren blandt andre væsentlige resultater, der afkræfter hidtil gængse udokumenterede opfattelser, at Frederiksstadens første grundejere ikke var en ensartet aristokratisk gruppe. Også almindelige håndværkere udgjorde en væsentlig del af ejerne, ligesom de logerende var en heterogen gruppe med repræsentanter for de forskellige sociale lag.

John Erichsens bog, der virkelig er en væsentlig fornyelse i måden at betragte dansk arkitektur på, er et nødvendigt grundlag for en omfunktionering af de stilhistoriske resultater i udforskningen af Frederiksstaden med henblik på en teori om stilens ideologiske rolle i forhold til de sociale brydninger i 1700-tallet.

Mens teksten således koncentrerer sig om projektets første år, giver det alsidige billedstof med supplerende tekst et ret dækkende indtryk af bydelens senere udvikling.

Lars Dybdahl

Ove Høegh Guldbergs og arveprins Frederiks brevveksling med Peter Christian Schumacher 1778–1807. Udgivet af Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie ved J. O. Bro-Jørgensen. (Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck, 1972). 557 s.

»Min Brevvexling med de vigtige Mænd, der har bæret mig med deres Tiltroe, har derfor og altid været af det Slags, at jeg aldrig skulde fortryde paa, om den blev publiceret, thi jeg har aldrig skrevet noget om nogen Mand, hvad jeg jo kunde og turde, naar det var nødvendigt, sige ham i hans Øyne«. Således skriver den tidligere gesandt i Skt. Petersborg, Peter Christian Schumacher den 23. februar 1787 til hofmarskal Johan Bülow, og arkivar J. O. Bro-Jørgensen har så at sige taget gesandten på ordet!

Med ovennævnte udgave fremlægges ikke mindre end 217 breve spændende fra foråret 1778 til årsskiftet 1806–07. 131 stammer fra Ove Høegh Guldbergs hånd og 81 fra Peter Christian Schumachers, medens arveprins Frederik kun har bidraget med 5 breve. Brevmaterialet er ikke fuldstændigt, både i rækken af bevarede originaler (Guldbergs og arveprinsens breve) og i rækken af koncepter (Schumachers breve) findes adskillige lakuner.

I en kortfattet indledning redegør udgiveren dels for disse lakuners omfang og for det omfattende materiales overleveringshistorie, dels for sine udgivelseskriterier. Bro-Jørgensen peger med rette på, at indholdet i Schumachers og Guldbergs korrespondance (arveprinsens breve stammer alene fra årene 1780 og 1782) undergår en ændring, da begge brevskrivere i foråret 1784 fra-

træder deres indflydelsesrige stillinger. Frem til dette tidspunkt har brevvekslingen helt overvejende drejet sig om den dansk-norske udenrigspolitik, først og fremmest i forbindelse med neutralitetsproblemerne under Den nordamerikanske Frihedskrig og det hertil knyttede fransk-engelske opgør. Efter magtskiftet i 1784 bliver brevvekslingens indhold derimod anderledes alsidigt, idet nu også indenrigspolitiske spørgsmål bliver gjort til genstand for drøftelse (det er kronprinsens styre, der her bedømmes).

Den store brevsamling er gennemarbejdet, gengivet og kommenteret med »Bro-Jørgensens« grundighed og omhu, navnlig det omfattende noteapparat, der følger sig til næsten hvert eneste brev, viser hvilket vældigt arbejde udgiveren har udført for at lette sine læsere vejen gennem den lange brevrække.

Bogen afsluttes med et dækkende personregister, der naturligvis også omfatter udgiverens noter.

P. C. Willemoes Jørgensen

Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. V. Frands Ole Overgaard og Anders Pontoppidan Thyssen: *De senere jyske vækkelser*. (Gad, 1970). 350 s.

I dette bind af det store »Vækkelsesværk« ses den stærke indflydelse, emissærerne fra brødremenigheden udøvede, og det bliver klart, hvordan et skel opstod mellem de stærke jyder og den senere forsamlingsbevægelse, der navnlig stimuleredes af udsendinge fra vakte kredse på Fyn.

Også dette bind er bygget topografisk op og er i det hele anlagt ef-

ter de samme principper som de tidligere bind. Vi får en grundig gennemgang af forholdene egn for egn under udnyttelse af et stort kildemateriale, og så godt som alle de vakte, man har oplysninger om, er omtalt i teksten. Register og en oversigt over underskriverne på adressen om sognebåndsløsning (1834), adressen om Pontoppidans forklaring (1835) og ritual-adressen (1839) giver desuden en samlet oversigt over de vakte og deres erhverv. Hertil føjes i dette bind en liste over det herrnhutiske Skern-societets medlemmer og en fortegnelse over de rejser, Peter Larsen Skræppenborg foretog i Jylland. Disse rejser var vigtige incitament for de jyske vækkelser, og det er udmærket, at man har søgt at rekonstruere deres antal og deres forløb.

Særdeles væsentlig er bindets påvisning af nogle særtræk ved de jyske vækkelser. F. eks. konstateres omfattende slægtsbånd mellem de vakte. Familieforbindelser var kanaler for vækkelserne, og vakte giftede sig i stor udstrækning med hinanden. Det sidste kan, noterer Pontoppidan Thyssen, hænge sammen med, at så mange unge deltog i vækkelsesforsamlingerne. Desuden lykkes det på det jyske materiale at afvise tesen om, at vækkelsernes frembrud hang sammen med en direkte afstandtagen fra statskirken. De vakte stod stærkt kritiske over for kirken, men de opgav den ikke. Den »kirkelige vedhængen«, som Birkedal talte om, er et vigtigt træk i de vakte, jyske sogne. Der kan ikke spores tilbagegang i kirkegangen.

Interessantest er dog nok resultaterne af analyserne af de vattes sociale status. Den jyske vækkelse indtager her klart en særstilling ved at have en markant deltagelse fra gård-

mandsstanden. Gårdmændene og deres familier var vel ikke lige stærkt repræsenteret i alle jyske egne, men tendensen er umiskendelig. Tilmed var det ofte fremtrædende bønder med en høj social status – sognefogeder f. eks. – der gik i spidsen for vækkelserne.

Dermed er yderligere understreget, hvad der har tegnet sig i de foregående bind, at vækkelsernes sociale baggrund er særdeles sammensat. Forskellene fra egn til egn er for store til, at man kan operere med enkle sociale forklaringer på vækkelsernes opkomst og udbredelse. Antagelig er tiden snart inde til at tage dette problem op til en grundig, samlet overvejelse. I flere nabo-discipliner til historien har man i de senere år udviklet synspunkter på den folkelige og politiske mobilisering, på opløsningen af den gamle enhedskultur og dannelsen af nye gruppefællesskaber o. s. v. i forbindelse med den økonomiske og industrielle udvikling i de sidste 100–150 år. Vækkelsesværket har lagt en dyngede data frem, som givetvis egner sig til analyse i fortsættelse af disse teoretiske overvejelser. Den smukkeste kvittering for det værdifulde arbejde, der er ydet med udsendelsen af det store værk, ville netop være, at det fremlagte materiale blev brugt og taget ind i nye forskningssammenhænge.

H. P. Clausen

Troels-Lund: *Bakkehus og Solbjerg. Træk af et nyt livssyns udvikling i Norden. III.* (Gyldendal, 1972). 337 s.

Nyudgaven af »Bakkehus og Solbjerg« er hermed afsluttet; om de foregående bind se Historie X, 1, s.

138. Sidste bind er det om Søren Kierkegård, som Troels-Lund ikke selv nåede at gøre trykklar. Det er også det mindst almene af de tre bind, men fængsler ved forfatterens personlige nærhed ved emnet. Det er også rigtigt, som det siges i forordet, at meget i bindet er passeret af den nyere Kierkegårds-forskning. Til gengæld har det en vis styrke i behandlingen af Kierkegårds miljø, og i ikke få detaljer er det primære kildeoplysninger, der gives. Illustrationerne er gode og velvalgte.

Vagn Dybdahl

Elisabeth Hude: *Fredrika Bremer og hendes venskab med H. C. Andersen og andre danske.* (Gad, 1972). 283 s.

I 1837 traf Fredrika Bremer og H. C. Andersen hinanden. Det blev til et venskab, der varede, til Fredrika Bremer døde i 1865; snart traf de hinanden jævnligt, snart var det kun breve, der fastholdt forbindelsen. Også med andre toneangivende danske fik den svenske digterinde en snæver forbindelse. Bogen handler om hendes indtryk af det toneangivende lag i dansk åndsliv omkring midten af 19. årh. og – i mindre grad – dettes indtryk af hende. Det er Caroline Amalie, Grundtvig, Heibergs, Oehlenschläger, Ingemann, Ørsted, Martensen, Kierkegård m. fl., der er hovedpersonerne. Vel er det gennemgående ikke nyt, det der siges, men bogen giver et mangesidet indtryk af det københavnske miljø; dertil kommer, at Andersen og Fredrika Bremer selv bliver fyldig belyst, og her er det navnlig væsentligt, at bogen viser levevilkår og -muligheder for store forfattere i tidens Europa.

Vagn Dybdahl

Statsrådets forhandlinger 1863–1864.

IX. bind. Udg. af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. (1970). 468 s. – *Statsrådets forhandlinger 1864–1866*. X. bind. Udg. af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. (1972). 516 s.

Urværket blandt de danske kildepublikationer, udgaven af statsrådets forhandlinger, tikker videre med forbløffende præcision. Hvert andet år foreligger et bind.

Den planlagte udgave skulle oprindeligt have været afsluttet med tronskiftet i november 1863, men det bind IX, der udsendtes i 1970, gik videre end til dette tidspunkt. Det skyldes en beslutning om at fortsætte udgaven frem til dannelsen af Estrups ministerium i juni 1875. Den samlede udgave vil derved komme op på i alt 12 bind.

Med de indtil nu udsendte 10 bind dækkes perioden til og med 28. juli 1866, da den gennemsete forfatning blev underskrevet. De sidst udsendte bind dækker således de store begivenheder omkring krigen i 1864 og kampen om 1866-grundloven.

Det skal bemærkes, at man har truffet den rigtige beslutning fortsat at aftrykke protokollerne in extenso, selv om man derved kommer til at gentage de dele, Aage Friis har gengivet i sin udgave af »Statsrådets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863–1879« (1936).

H. P. Clausen

Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med danske 1854–1874. Udgivet ved Øjvind Anker, Francis Bull og Torben Nielsen. II. 1864–1869. (Gyldendal, 1972). 377 s.

Allerede under omtalen af udgavens 1. bind (Historie IX, 337 f.) nævntes det, at denne udgivelse ikke havde en så almen interesse som udgaven fra 1953 med brevene for tiden 1875–1910. Dette indtryk fæstnes yderligere gennem det nu foreliggende bind 2, der næsten udelukkende handler om Bjørnsons forfatterskab, men dog også rummer kommentarer om andre af tidens forfatterskaber. Lejlighedsvis strejfes politiske forhold; men det er ikke meget, der skrives derom. I den store brevveksling med Rudolph Schmidt er starten af tidskriftet »For Idé og Virkelighed« et væsentligt emne.

Vagn Dybdahl

Thomas Dinesen: *Boganis*. Min fader, hans slægt, hans liv og hans tid. (Gyldendal, 1972). 136 s.

Wilhelm Dinesen (1845–95) var fra 1892 til sin død medlem af Folketinget som løsgænger; han havde i provisorietiden og de nærmest foregående år med jævnlig mellemrum deltaget i forsvarsdebatten som modstander af Københavns fæstning. Det er dog ikke som politiker, han huskes, men derimod som forfatter (navnlig Boganis Jagtbreve, Fra 8. Brigade og Paris under Communen). Hans søn (forfatteren til bl. a. No Mans Land) har her skrevet en lille biografi, der foruden de velkendte oplysninger også – på grundlag af dagbøger og breve – bringer nyt til belystning af Wilhelm Dinesens personlighed. Det er ikke nogen fyldig levnedsskildring, men den giver træk fra Dinesens krigsliv: 1864, den fransk-tyske krig, og den russisk-tyrkiske krig 1877–78 og dertil en periode som nybygger i USA. Det viser altsammen, hvordan

man kunne leve dengang, når man var eventyrer og havde råd til at tilfredsstille sine tilbøjeligheder.

Af politisk stof er der ikke meget i bogen og vel slet ikke noget, som ikke er kendt. Samlet giver bogen imidlertid en god karakteristik af Dinnesen, og det berettiger til fulde det lille skrift.

Vagn Dybdahl

Holger Munk: *Farø. En landbrugskulturhistorisk studie af liv og arbejde på en bondegård i tidehvervet omkring 1870*. (Udgivet af Holger Munk, 1971).

Farø er en ganske lille ø i farvandet mellem Sjælland og Falster, og bogen er en kærlighedserklæring til denne danske idyl, som også læseren kommer til at holde af (og grue for at motorvejsplaner skal destruere). Grundlaget for bogen er en dagbog eller vel snarere arbejdsbog ført 1868–75 af bondekarlen Lars Munk, dog kun i mindre grad ordret gengivet, det meste er genfortælling og kommentar ved udgiveren. Vi får et udmærket indtryk af arbejdet på en bondegård lige før maskiner, andelsbevægelse m. v. vendte op og ned på så meget. Man ser bogstavelig talt for sig de brede, stærke arbejdshænder, som er i næsten ubrudt aktivitet, fra tidlig morgen til sildig aften, helleg og søgn.

Hvilken flid og hvilken arbejdsglæde!

Bogen om Farø er et sjældent smukt stykke hjemstavns- og kulturhistorie. De mange herlige tegninger af Johannes Larsen, som udgiveren har kunnet låne fra »De danskes Øer«, gør den simpelthen til en bibliofil oplevelse.

Paul G. Ørberg

G. Langkau: *Die deutsche Sektion in Paris*. International Review of Social History vol. XVII (1972), parts 1–2 »1871 – Jalons pour une histoire de la Commune de Paris (...)«, pp. 103–150. – 1871, Jalons pour une histoire de la Commune de Paris, préparé sous la direction de Jaques Rougerie avec la collaboration de Tristan Haan, Georges Haupt et Miklos Molnar, Assen. (Van Gorcum, 1972).

Götz Langkau, videnskabelig medarbejder ved International Institut voor Social Geschiedenes i Amsterdam, beskriver på knap 40 sider (plus 12 sider med dokumenter fra IISG's arkiver) den parisisk-tyske sektionens tilblivelse og skæbne i årene 1865 til 1870.

Afhandlingen er særdeles interessant, ikke kun fordi den beskriver en »glemt« sektion, som dog var den kreds, i hvilken Leo Frankel, Kommunens senere arbejdsminister, virkede, men i særdeleshed fordi denne tyske sektion blev ledet og præget af danskeren Nils Lorents Petersen, som den dansksprogede litteratur næsten ikke kender. Ikke uden grund behandler Langkau danskeren, som om han talte om en dansk-født, tysk buntmagersvend ved navn N. L. Petersen: siden 1840 havde danskeren været borte fra sit hjemland, mest blandt tyske arbejdere, der inspirerede ham med socialistiske ideer; han havde, for at sige det med Langkaus træffende ord, »gleichsam als Monument der Kontinuität wohl an allen Organisationen deutscher Arbeiter seit Weitling teilgenommen« (s. 106). Alt dette førte vel til en udpræget praktisk internationalisme i Petersens arbejde blandt de tyske svende og arbejdere i Paris. Grunden til den tyske sektion lagdes ifølge Langkau i

1865, hvor Moses Hess, Karl Kaub, Victor Schily og Petersen mødtes i Paris (s. 105). I denne kreds af gamle IAA-tilhængere var Petersen den eneste proletar, hvis man ved dette ord forstår en mand, der var henvist til at sælge sine hænders arbejde og oven i købet stod under permanent polititilsyn. Det synes at have været Petersen, der samlede de tyske arbejdere omkring sig, således at den tyske sektion i høj grad var knyttet til ham og hans organisationstalent såvel som til hans autoritet som – og dette skal understreges – et *levende* monument. Petersen og hans menighed var »lassalleanere«, et faktum, Langkau understreger (s. 108). Allerede Franz Mehring vidner dog om dette forhold (Geschichte der Deutschen Sozialdemokratie, 2, s. 297.). At Petersen i 1865 direkte overgik til »lassalleanismen«, og at hans gode forbindelser til Becker i Genf derfor blev afbrudt, synes at være en ubeviselig påstand fra Langkaus side (s. 108); Petersen har nok været ret ligegyldig i teoretiske, for en pragmatiker af hans format, spidsfindige spørgsmål. Det fremgår tydeligt af hans efterladte breve (hvoraf Langkau kun kender de tyske). Hvis man taler om »lassalleanisme« og »marxisme« eller »internationalisme« i datidens arbejderbevægelse, er det ensbetydende med at overføre vore dages klare fraktionsskel til en tid og på mennesker, der ikke var meget interesseret i sli-ge spørgsmål. I øvrigt skyldes påstanden om, at forbindelsen Becker – Petersen gik i stå, vel den kendsgerning, at der ikke i arkiverne findes nogen korrespondance fra 1865 til 1868. Breve kan dog også gå tabt. Siden 1867 var sektionen en proletarisk forening med ca. 30–40 medlemmer (s. 108), hvori Petersen var autoritet; »Der Vorbote« gav altid Peter-

sen kvittering for de ikke ubetydelige summer, foreningen sendte i 1869 til Becker i Genf for at understøtte den svejtsiske forårsstrejke (s. 111 f.). Der findes også et brev fra Petersen til Becker, hvori den førstnævnte bebuder flere penge. Dette brev synes dog at blive undervurderet af Langkau, som ud fra den anskuelse, at forbindelsen mellem Becker og Petersen gik i stå på grund af danskerens »lassalleanisme«, mener at kunne vurdere brevet som en gentilnærmelse mellem de to. Forfatteren til dette brev er Petersen, men det ser ud, som om han har skrevet det i gruppens navn. Brevet er næsten fejlfrit og uden de sædvanlige pletter, streger, små notitser på margin o. s. v., som kendetegner Petersens breve. Det må derfor kunne konkluderes, at dette brev er skrevet efter et udkast og ved hjælp af en korrigerende hånd, og der var jo mange i gruppen, som beherskede tysk bedre end Petersen. Hvorfor skulle det så absolut være Petersen, der skrev dette officielle brev, selv om han ikke var i stand til at skrive tysk på en nogenlunde korrekt måde? Dog kun, fordi han var autoriteten blandt de tyske arbejdere. Da i 1867 tyskeren Philipp Peter kom til Paris, for straks at forsøge at gøre propaganda for »Marx«-fløjen i arbejderbevægelsen, lykkedes det for Petersen at holde gruppen samlet (s. 112), og at Gebert, en tysk lassalleaner, direkte talte om »La section Petersé« (s. 116), vidner om danskerens faste stilling i den velorganiserede kreds. Først i 1870 kom den tyske sektion i Paris under »marxistisk« indflydelse (s. 120), men Petersen synes på dette tidspunkt allerede at have forladt landet. Nu underskrev Leo Frankel sig som »korrespondierender Sekretär« (s. 128). I 1870 ødelagde kri-

gen den tyske sektion i Paris: Frankel fængsledes, de tyske arbejdere blev udvist, og Bachruch holdt kontakten med London og Genf i live (s. 130).

Afhandlingen er særlig interessant for den danske læser, fordi den tegner et billede af en historisk figur, man her i landet ikke kender meget til. Denne historiske figur, Nils Lorents Petersen, var med sikkerhed den første dansker, der var med i den internationale arbejderbevægelse. At han ikke var uden betydning for en af arbejderbevægelsens vigtigste perioder belyser afhandlingen.

Nogle usikkerheder i afhandlingen skyldes, at den udelukkende bygger på spredte dokumenter, andre skyldes tyske fagfolks manglende kendskab til dansk historisk litteratur: at Langkau staver Petersens mellemnavn som »Laurens« er kun en lille skønhedsfejl (s. 105); at han ikke kender til hans fødselsdato og derfor er nødt til formodninger, er ærgerligt.

Hans-Norbert Lahme

Niels Thomsen: *Dagbladskonkurrencen 1870–1970. Politik, journalistik og økonomi i dansk dagspresses strukturudvikling. I–II.* (Universitetsforlaget i København. I kommission hos Gads Forlag, 1972). 1114 sider.

Presseforskeren Niels Thomsens mammut-disputats om dagbladskonkurrencen 1870–1970 må være den mest omfattende doktor-afhandling, der er forsvaret ved et dansk universitet. På ikke mindre end 1114 store og tættrykte sider behandler den i Niels Thomsens komprimerede stil »politik, journalistik og økonomi i dansk dagspresses strukturudvikling« gennem hundrede år.

For overskuelighedens skyld – og

fordi forfatteren ikke selv i fornødent omfang hjælper læseren med en egentlig »nøgle« til de mange sider – skal det indledningsvis fastslås, at disputatsen i virkeligheden består af fire bøger. Så meget mere imponerende er det, at alle fire fremstillinger fremtræder som selvstændige og vægtige bidrag til centrale sider af dansk presseforskning, hvoraf flere hidtil har været næsten upåagtede og uomtalte.

Første bog kunne have været bind I, pp. 16–148. *Presseforskningens metoder* behandles her med en grundighed, der er uden sidestykke i nordisk massemedielitteratur. Særlig fortjenstfuldt er det, at der med opfindsomhed peges på utraditionelle muligheder for at fremskaffe supplerende og korrigerende materiale fra kildefattige perioder.

Anden bog kunne have været bind I, pp. 149–573. Det er *den egentlige disputats* med dens tese, diskussion og bevisførelse – forklaringen på, hvorfor dansk presse har artet sig så diametralt modsat i første i forhold til anden halvdel af de undersøgte hundrede år.

Tredie bog kunne have været bind II, pp. 577–803. Det er *den danske lokalpresses historie*, skrevet med en indlevelse i de enkelte bladområders historie, der virker lige forbløffende, hvor man end dykker ned i materialet. I hvilket af de 42 særskilt skildrede bladområder, man end søger at se forfatteren i kortene, må man konstatere, at fremstillingen intet steds er standset ved det skitseagtige. Det lokale særpræg – bladmæssigt og personmæssigt – er over alt kommet til sin ret. Den danske lokalpresse har omsider fået sin historie – og dansk lokalhistorie via disputatsen et enestående materiale at arbejde videre med.

Fjerde bog kunne have været bind II, pp. 805–1094. Det er *den danske presses håndbog*, et opslagsværk som næppe noget andet lands presselitteratur kan opvise magen til. Fra at være et af de mest forsømte felter inden for dansk samfundsforskning fremtræder dagspressen pludselig som et statistisk veldokumenteret og gennemanalyseret felt.

Niels Thomsens indsats inden for de fire områder, der her er skitseret, bliver ikke mindre af, at han næsten over alt har måtte begynde helt fra grunden. Bag hvert kapitel ligger ikke blot en analytisk indtrængen i problemerne og en stringent fremlæggelse af konklusionerne, men også et årelangt intensivt slid for at fremskaffe et kildemateriale, der er omfattende og bæredygtigt nok til – uden at det forekommer vovet – at tillade en sammenfatning af hundrede års bladudvikling i en enkelt tese med ganske få modifikationer.

Niels Thomsen har sat sig som mål »at skildre og analysere den danske dagspresses strukturudvikling gennem de sidste hundrede år. Nærmere bestemt gælder det at udrede retningen, omfanget og takten i de ændringer, der er sket m. h. t. antallet, størrelsen, beliggenheden og karakteren af de producerende bedrifter («dagblade») og virksomheder samt naturligvis ikke mindst at analysere årsagerne til den skete udvikling med henblik på at udskille de væsentlige faktorer og klargøre samspillet mellem dem« (p. 5). Arbejdets egentlige formål er »at belyse det skiftende samspil mellem økonomiske lovmæssigheder, kapital- og organisationsforhold, bladpolitiske og journalistiske bestræbelser samt politiske og kulturelle holdninger i publikum« (p. 11).

Problemstillingen i disputatsen kan

defineres således: (1) Hvilke forhold bidrog til udviklingen af den stærkt differentierede dagspresse, som fandtes i Danmark i 1914? (2) Hvilke ændringer indtraf senere, som svækkede grundlaget for det såkaldte politiske firebladsystem?

Kortere beskrevet søger disputatsen at give svaret på, hvilke faktorer der ligger bag den bladdød, der har hærget siden 1945, og bag den bladstruktur, som har betinget, at der overhovedet kunne blive tale om nogen bladdød.

For mere end ti år siden opstillede Niels Thomsen problemet om koncentrationen i provinspressen. Ud fra et ufuldstændigt materiale drog han i årsberetningen fra Dansk Pressemuseum 1960 en række slutninger med udgangspunkt i den determinisme, der så tydeligt karakteriserer udviklingen siden 1920'erne. Analysen er senere uddybet og dokumenteret for hele den danske presses udvikling siden 1945, navnlig i Niels Thomsens egne omfattende bidrag til presseudvalgets betænkning »Pressen og samfundet« (1969).

Forklaringen går i begge fremstillinger ud fra koncentrationen som en slags selvforstærkende proces under aftagende profitmargin. De i forvejen største blade i et givet område forøger dels ved intensiveret konkurrenceindsats på sidetal og journalistisk kvalitet, dels formentlig ved annonceres selvstændige publikumsappel, deres andel i oplaget. Derved forøger de deres indtægter – både direkte og ved stigende annoncetilgang. I kraft heraf øges deres muligheder for yderligere intensiveret avisindsats. Omvendt bliver forløbet for de svage blade en ond cirkel, der tvinger dem ud i en bestandig mere underlegen position.

I store træk er dette også dispu-

tatsens konklusion på »Bladdødens mekanik«. Blot er de mange modificerende faktorer – bl. a. angående forholdet mellem oplag og indtægter og mellem indtægter og avisindsats – indpasset i den ellers alt for stive og upræcise model. I sådanne forhold mærkes forfatterens omfattende konkrete viden. Hvor andre i beslægtede situationer – bevidst eller ubevidst – kunne have følt sig fristet til at underordne kildematerialets udsagnskraft den opstillede models krav, er Niels Thomsen gået den modsatte vej. Han har modificeret modellen, til den kan passe på det foreliggende materiale.

Derved er modellen for den danske oplagsspiral blevet mere interessant – og mere realistisk – end den model, som rektor Lars Furhoff, Journalisthøjskolen i Stockholm, nogle år efter Niels Thomsens første lancering af »det kumulative princip« i avis-koncentrationen fandt frem til på et svensk materiale (»Upplagespiralen«, Sthlm. 1967). Furhoffs analyser indgik som én af konklusionerne i den svenske pressekommissions betænkning, der understregede, at det automatisk var aviserne i 2. og 3. position, der ramtes af bladdøden. Et tilsvarende resultat er en norsk og en finsk pressekomité nået til.

Om grundsynspunktet er der således enighed. Men i hvert fald svensk og norsk presse er både i videnskabelige fremstillinger og i ministerielle betænkninger blevet genstand for en række ubeviste og ikke umiddelbart sandsynlige påstande om bl. a. indkomstvirkninger og læsereffekt. Niels Thomsens betydelig rummeligere version af »det selvforstærkende princip« har forskånet dansk presse for at skulle se sin udvikling kapslet ind i en forskningsmæssig spændetrøje i form af en samfundsvidenskabelig

bladmodel, der ikke i fornødent omfang tager hensyn til alle de faktorer, der har været bestemmende for presens udvikling herhjemme.

Den danske presses strukturudvikling er netop historien om adskillige ofte samvirkende, men jævnligt modstridende faktorerers samspil. En permanent afgørende hovedfaktor findes ikke, men nærmest dette begreb kommer – inspirerende nok for journalister – *avisindsatsen*, defineret som kvantiteten, kvaliteten og målretningen af den redaktionelle indsats. Bogens mange sider kommer derved til at fremtræde som et vidnesbyrd om, at *det kan nytte* – hvis man vel at mærke tænker over, hvad man gør, også når man beforder ting i trykken under det døgnaktuelle pres, hvorunder aviser produceres.

Furhoffs artikler og disputats samt pressekommissionsbetænkninger fra Norden og de store vesteuropæiske stater har været inspirationskilde ved problemformulering og metodevalg. Men det mærkes næsten overalt i fremstillingen, at den væsentligste inspirationskilde har været *aviserne selv*. Til bind IIs liste over trykte og utrykte kilder kommer en hel central kildegruppe i form af de over 20.000 indbundne og uindbundne årgange af dagblade fra perioden 1860–1970, som findes i Det Kgl. Biblioteks, Universitetsbibliotekets og Statsbibliotekets magasiner. Disse samlinger har muliggjort tilvejebringelsen af en række data vedrørende den danske dagspresses struktur: Avisernes vægt, format, udseende, indholdsstruktur, typologi og partitilhørsforhold. Men heldigvis har Niels Thomsen ikke nøjedes med at *måle* – hvad materialemængderne ellers nok kunne have tilskyndet til. Han har også *læst* aviserne. Nærmest undseligt tilstår han det bagest

i bind II (p. 1077). Det er et forhold, der ikke er grund til at skjule. For det er tydeligt nok denne læsning, der har givet liv og farve til de mange sider og gjort skildringen af såvel hovedstadspressens som provinspressens problemer så indlevelsfuld og sikret en tidskolorit, uden hvilken fremstillingen af oplagsspiralens op- og nedadgående drej let kunne være blevet en monoton affære for læseren.

Inden Niels Thomsen kunne tage fat på fremstillingen af dramaet i dansk presse, måtte han tilvejebringe et omfattende talmateriale og andet systematisk oversigtsstof. Hertil hører først og fremmest en bibliografi over samtlige siden 1848 udkomne danske dagblade med en række oplysninger om hvert enkelt blad, som er uundværlige for enhver statistisk og politisk analyse. Endvidere findes en – forbavsende komplet – liste over oplagstal, selvsagt mest dækkende for dette århundrede, men – til forskel fra alt tidligere publiceret – pålidelig også for tiden før oplagskontrollen, idet Niels Thomsen har vejet hver enkelt årgang af hver eneste avis og divideret tallet ind i de centralt registrerede tal for avisernes årsforbrug af papir. Det har ført til korrektioner på op til 300 pct. i forhold til avisernes egne opgivelser!

Endelig bringes resultaterne af en række kvantitative indholdsanalyser. Som ved alle sådanne analyser vil det altid være muligt at diskutere relevansen af den foretagne kategorisering. Måske opsplitningen på de enkelte stofområder, der måles, sine steder kan forekomme uhensigtsmæssig i den givne sammenhæng.

Hele oversigtsmaterialet er, praktisk for værket brugere, samlet i et særligt bilagsafsnit. Derimod er en mængde ikke mindre interessant talmateriale vedrørende regnskab og

økonomi samt forholdet mellem annonceindhold og redaktionelt indhold placeret i direkte tilknytning til den løbende fremstilling. Dette er støttende for tilegnelsen ved kontinuerlig læsning, men uhensigtsmæssig ved benyttelse af værket i opslagsøjemed. Dette handicap bliver så meget større, som værket intet steds er forsynet med en samlet oversigt over de tabeller, teksten rummer. Denne mangel er ret uforståelig i betragtning af, at forfatteren ellers har gjort sig stor umage for, at oversigtsstof og bilags- og tabelmateriale ikke blot skulle være et mål i sig selv, men også en støtte for de mange, der bruger presseforskningen som en hjælpvidenskab.

En nødvendig forudsætning for opstilling og fortolkning af datamaterialet har været en systematisk drøftelse af definitioner, materiale og metoder. Da Niels Thomsen også her har måttet begynde helt fra grunden de fleste steder, er disse afsnit rimeligt nok samlet i en særskilt indledende del. De 15 kapitler, som dette afsnit rummer, vil fremtidig være det selvfølgeligste udgangspunkt for enhver, der beskæftiger sig med den trykte presses historie. (Engang inden alt for længe vil det blive nødvendigt at etablere en tilsvarende oversigt over og analyse af de muligheder og mangler, der er knyttet til behandlingen af den elektroniske presse, hvor kildeproblemer og tilbageslagsmuligheder er ganske andre).

Fremstillingen af pressens strukturudvikling sker i fem dele. Denne disposition er bestemt af to forhold: Dels falder udviklingen kronologisk i to faser med skillepunkt ved året 1914, dels har udviklingen i hovedstadspressen og provinspressen haft meget forskellig karakter.

I de sidste 50 år før 1914 foregik

en vidtgående *diversificering* – en spredning af såvel den redaktionelle som den tekniske produktion på steds flere og mere forskelligartede enheder under voldsom vækst i den samlede afsætning i forhold til folketallet («det store landnams tid»). Gennem de følgende 50 år indtraf en omtrent tilsvarende *koncentration* under en langt svagere vækst i afsætningen.

To store afsnit, der dækker perioderne ca. 1870–1914 og 1914–70, behandler alene hovedstadspresen og dens vej til *duopolet*. Provinspressen og dens vej mod *monopolet* er skildret med anvendelse af en anden disposition. Provinspressen udgør for så vidt en enhed. Udviklingen er kendetegnet af en lang række fælles træk over hele landet, ikke mindst hvad angår strukturudviklingen frem til 1914. På den anden side er det af dokumentationsværdi – og af lokalhistorisk interesse – at skildre udviklingen inden for de enkelte (oftest skarpt afgrænsede) konkurrenceområder helt konkret. Niels Thomsen har derfor valgt at følge provinspressens udvikling indtil 1914 som en helhed i ét afsnit. Dernæst deler han behandlingen: Forløbet inden for hvert enkelt af de 42 bladområder, han opererer med, skildrer han hver for sig i et særligt afsnit for tiden efter 1914, medens de fælles træk i samme periode behandles i et selvstændigt afsnit. Derved bliver Niels Thomsen i stand til på en frugtbar måde at kunne iagttage forholdet mellem fælles udviklingslinier og individuelle variationer.

Desværre er det egentlige konklusionsafsnit blevet helt summarisk. Forfatteren undskylder dette med, at et par af de tidligere afsnit rummer opsummerende kapitler. Dette er naturligvis et argument. Alligevel føles det

ærgeligt, at »Avisdriftens dynamik«, som konklusionen er betitlet, er gjort op på kun seks sider. Konklusionen fremstilles så kompakt, at det virker hæmmende for tilegnelsen. Og det er synd. For disse seks sider rummer i synsmåder og forklaringer det væsentligste, der er skrevet om den trykte presse i Danmark. Det er vedkommende for hver eneste avislæser i landet. Derfor må det også publiceres i en form, der gør det tilgængeligt for langt videre kredse, end disputatsen ifølge sagens natur i første række kan henvende sig til.

Med disputatsen foreligger den i enhver henseende velunderbyggede og gennemdokumenterede fremstilling for dem, der har brug for dét. Nu mangler vi blot den bredere fremstilling for de mange, der ikke kan undvære en sådan. Kommunikationsforskerne bør føle sig forpligtet af, at deres forskning i næsten alle tilfælde kan være af relevans for enhver forbruger af massemediernes udbud. De har derfor ikke aftjent deres forsknings- og publiceringspligt (de to ting hører sammen!), før de publicerer en version, der rækker videre end til kollegers og andre indforståedes snævre kreds.

Niels Thomsen, der har investeret mere end en halv snes år i at opsøge, indsamle, bearbejde og uddrage konklusionerne af et materiale, der spejler alle væsentlige sider af dansk dagspresses udvikling i hundrede år, må føle sig forpligtet af sit kvantitativt enestående arbejde og bringe det ud til de mange, for hvem »Avisdriftens dynamik« forståeligt nok endnu er hyllet i mystik.

Det er ikke nok at aflive myterne og give forklaringerne. Det må også ske på en måde, der har gennemslagskraft – ikke mindst når forskningsfeltet er noget så centralt som den

presse, der ved højtidelige lejligheder hyldes som forudsætningen for og formidleren af de demokratiske processer i samfundet.

Hvorledes pressens funktioner tager sig ud i en sådan samfundsmæssig sammenhæng, fortæller Niels Thomsens disputats i al uhøjtidelighed mere om end samtlige de grundlovstaler om dette emne, der har været holdt i den periode, han undersøger. Også derfor må vi have den populæruddag, der – rigtigt tilrettelagt – bør kunne blive en bestseller inden for den samfundsvidenskabelige litteratur.

Det forpligter nu engang til videre publicering at skrive en disputats så vedkommende, at man ønsker flest mulig delagtiggjort i den.

Det forpligter især, når man på en så givtig måde evner at forbinde kvantitative og kvalitative analyser. For blot få år siden var værket sandsynligvis blevet stemplet som »umoderne«. Det var i det tidsrum, hvor mange samfundsforskere endnu troede på de kvantitative analysers ubegrænsede udsagnskraft. Nu har vi levet med dem i så mange år og i – kvantitativt – så rigt et mål, at stedse flere erkender deres begrænsninger.

Så meget mere spændende er det at se Niels Thomsen forbinde dem med de »gammeldags« kvalitative analyser og på den måde få noget nyt og spændende frem for både historien og de øvrige samfundsvidenskaber. Derved er han med til ikke blot at vise nye veje for presseforskningen, men også med til på markant måde at gengive historien dens – til tider stærkt forsømte – plads inden for samfundsvidenskaberne. Netop ved også at bruge de »gammeldags« metoder er disputatsen blevet en meget moderne bog.

Forskningsmæssigt er afhandlingens største fortjeneste utvivlsomt, at den anvender så vidt forskellige metoder, hentet fra ellers klart adskilte grene inden for samfundsvidenskaberne, og analytisk kombinerer dem på en måde, der øger kildematerialets udsagnskraft ganske betydeligt.

Ikke mindst i kraft heraf er disputatsen blevet en bedrift – både kvantitativt og kvalitativt.

Erik Lund

M. Amtrup (red.): *Et hundredårs minde*. Det krigsvidenskabelige Selskab 1871–1971. (København, 1971). 227 sider.

Selskabet har udsendt skrifter i anledning af 25, 50 og 75 års jubilæerne. Situationen omkring selskabets start har været udførligt omtalt i 25 års jubilæumsskriftet, men kunne nok i betragtning af den vigtige rolle selskabet spillede i forsvarssagen i 1880'erne have været taget op til grundig og moderne behandling. I den foreliggende bog har man kun skitsemæssigt gengivet selskabets 100-årige historie. I stedet har man valgt i antologi-form at give en oversigt over den krigsvidenskabelige udvikling især inden for det sidste halve århundrede. Ud over den nuværende formand for selskabet, oberst M. Amtrups indledende afsnit om selskabets historie (20 s.) indeholder bogen følgende afsnit: Den taktiske og operative udvikling i krigen til lands (44 s.) af major O. H. R. Jensen; Taktisk udvikling til søs i de sidste 50 år (49 s.) af kontreadmiral H.-H. Wesche; Udviklingen inden for den taktiske luftkrigsførelse (39 s.) af oberstløjtnant V. K. H. Eggers samt Den øver-

ste krigsledelse (61 s.) af oberstløjtnant K. V. Nielsen. Til sammen giver disse afhandlinger en nyttig indføring for den, der hurtigt vil orientere sig i disse emner og vil utvivlsomt være til gavn for mange historikere. Fyldige fortegnelser over litteratur de omhandlede emner vedrørende forøger værdien af de fleste af afsnittene. Militær-fagligt har det glimrende afsnit om den taktiske og operative udvikling til lands nok størst interesse, men af direkte interesse for historikere, der arbejder med decision making-problematikken, er afsnittet om den øverste krigsledelse. Dette indeholder en analyse af, hvorledes man i de sidste par århundreder og især i vort eget har løst de stabsmæssige og ledelsesmæssige problemer på højeste plan for de militære styrker under krig ud fra den forudsætning, at disse er et politisk instrument og som sådan underordnet politikken.

Hans Chr. Bjerg

Huno von Holstein: *Af livet rigt benådet*. Erindringer. (Lindhardt og Ringhof, 1972). 166 s.

Huno v. Holstein er født 1897; hans far var på samme tid embedsmand i København og godsejer. Selv voksede Huno v. Holstein op i København med lange ferier dels på godset Anneberg, dels hos moderens norske familie. Han blev student 1915, cand. jur. 1923 og var derefter dommerfuldmægtig i Århus og sidenhen dommer først i Saksøbing siden i Silkeborg.

Erindringerne er ført op til 1923. Det vil aldrig blive et centralt kildeværk på grund af betydningsfulde personer eller dramatiske begivenhe-

der; men det er alligevel en bog, som historikere, der dyrker periodens historie, bør kende. Navnlig to temaer er vel belyste: godsejerliv og de velbjegete studenter, der levede livet let (dog ikke uden indhold) og uden forestillinger om egentlige studier, og ret beset er der ikke mange erindringer fra den type akademikere. Godsejermiljøet kendes måske bedre, men alligevel fremtræder det her særlig levende og facetteret. Tidsbilledet af det glade København og af borgerskabet op mod og under 1. verdenskrig er imidlertid skildret særlig vellykket. Et kapitel om »Det unge Danmark« giver ikke meget, som ikke er kendt. Til det hele skal føjes, at bogen er særdeles velskrevet.

Vagn Dybdahl

Svend Thorsen: *De danske ministerier 1901–1929. Et hundrede politisk-historiske biografier*. (Nyt Nordisk Forlag, 1972). 488 s.

Det statelige værks første bind – dækkende tiden 1848–1901 – kom i 1967. Inden sin død fik redaktør Svend Thorsen ført skildringen op til 1929; det følgende planlagte bind vil nu blive skrevet af en anden.

I anlæg er bogen ganske en pendant til bind 1 (se Historie VIII, 261). Dengang blev der i omtalen givet udtryk for, at det nu foreliggende bind i en vis udstrækning ville blive en kilde på grund af Thorsens personlige bekendtskab med adskillige af personerne. Denne forventning er ikke slået til; der er næppe noget væsentligt nyt hverken i konkrete oplysninger, vurdering eller problemstilling. Derimod synes associationerne at tage overhånd (udenrigsminister Carl Moltkes yngre halvbroder var

for resten den kendte ballonfører; Staunings forældre prøvede forgæves at få ham på balletskolen – H. C. Andersen blev heller ikke optaget; H. P. Prior indgik som enkemand ægteskab med en datter af Johanne Louise Heibergs adoptivdatter; osv.). I det hele er bogen dog en virkelig god historisk skildring og ikke med så mange spring i udviklingen som i første bind. Dernæst rummer den en række enkeltheder, som først her er sat sammen, og som kun den vil kunne kende, der har en meget omfattende læsning i litteraturen. Det vil være en god mulighed for på en bekvem måde at komme tæt på personer og begivenheder.

Vagn Dybdahl

Hans Branner: *Småstat mellem stormagter. Beslutningen om mineudlægningen august 1914.* (Munksgaard, 1972). 279 s.

Den 5. august 1914 om morgenen kl. 8 overrakte den tyske gesandt i København Ulrich von Brockdorff-Rantzau efter sin regerings ordre en forespørgsel til den danske regering, om Danmark straks var villig til at spærre Storebælt effektivt dvs. med miner mod begge krigsførende parter. Det gav anledning til hektiske forhandlinger, der sluttede med et møde i statsrådet den 5. august kl. 16.30. Her besluttede kongen og ministrene at udlægge minerne.

Hans Branners bog er koncentreret om begivenhederne den 5. august 1914 fra om morgenen kl. 8 til om eftermiddagen kl. 16.30. I sjælden grad kan man sige, at der, efter god klassisk tradition, her er tale om både tidens, stedets og handlingens enhed. Men Hans Branner er ikke ude på at skildre dagens dramatiske forløb

som et spændende skuespil; hans ærinde er meget mere omfattende. Han vil ved at analysere den valgsituation, hvori de danske politikere var sat ved den tyske forespørgsel give et bidrag til en generel belysning af Danmarks stilling i den internationale politik, derudover vil han sætte begivenhederne den 5. august 1914 ind i en større sammenhæng ved at undersøge magtbalancen mellem England og Tyskland, som den udviklede sig i årene før 1914. Han kommer derved ind på de marinestrategiske forhold ind på de marinestrategiske forhold forud for første verdenskrig og stormagternes interesse for Danmark. Men han vil mere endnu; han vil stille sin undersøgelse i en organisk sammenhæng med den såkaldte småstatsteori, dvs. teoretiske overvejelser vedrørende småmagternes stilling i forhold til de omgivende stormagter. Der er i de senere år foretaget indgående undersøgelser af de små magters stilling til de store. Den største sikkerhed har småmagterne haft, når stormagterne efter udmattende krige sluttede fred og trak vejret en stund; sådan var det i en periode efter Napoleonskrigene og efter 1. verdenskrig. I sådanne perioder havde småmagterne en vis sikkerhed, men samtidig kun ringe indflydelse eller betydning. Det ændrede sig i krisesituationer, hvor deres bidrag til en eventuel krigsførelse kunne være af stor værdi for næsten jævnbyrdige stormagter, der ved tilslutning fra den ene eller den anden mindre magt måske kunne få den overvægt, der kunne afgøre krigen. Heldigst var de små magter stillet, hvis deres ønske om neutralitet var i de stridendes fælles interesse. Derved kunne nogle af småstaterne hygge sig i smug, medens hele verden brændte om deres vugge; sådan var det for Danmark under 1. verdenskrig.

Hans Branner går også ind på den tankegang, at den svage stat kan udnytte sin svaghed ved at balancere mellem jævnbyrdige stormagter eller ved at være dråben, der kan få et bæger til at flyde over. Han mener, at en småstats marginale placering i forhold til de store i højere grad giver de små stater valgmuligheder, end man ved de hidtidige undersøgelser af krisituationer har villet være ved.

Alle disse teoretiske betragtninger gør Hans Branner rede for i et stort indledende afsnit, hvor han foruden småstatsteorien også redegør for teorien om beslutningsprocessen, specielt når der træffes udenrigspolitiske beslutninger. Mens småstatsteorien søger at belyse de generelle handlingsmønstre, fører beslutningstager-teorien til en overvejelse af de specielle forhold, når en beslutning bliver taget, og man må her sondre imellem den viden, som beslutningstagerne, det vil i tilfældet august 1914 for Danmarks vedkommende sige kongen, ministrene og de militære ledere, faktisk sad inde med og så de tanker og forestillinger, der bevægede de ledende i England og i Tyskland, tanker og forestillinger som man i Danmark kun havde en højst ufuldkommen information om. Det er meget vigtigt i historiske fremstillinger at fastholde denne sondring. Den kan måske illustreres, hvis man forestiller sig nogle kortspillere, der, mens spillet står på, hver især kun kender sine egne kort og kun har modpartens udspil at reagere på; bagefter kan så en udenforstående med kendskab til kortenes fordeling på de forskellige hænder og spillets gang finde ud af, hvordan trumferne faktisk var fordelt. Med denne viden kan man analysere kortspillet og fortælle, hvilke fejl der blev begået.

Det fremgår af Hans Branners un-

dersøgelse, at de handlende politikere kun havde ufuldstændigt informationsniveau at træffe deres beslutninger på; men videnskabsmanden, den udenforstående, har kunnet skaffe sig et langt mere omfattende kendskab til tingene, end de handlende personer har haft, og han har tillige kendskab til, hvad udgangen på spillet blev; han kan skildre »Wie es eigentlich gewesen«, for at sige det med et berømt ord af den tyske historiker Leopold von Ranke, altså redegøre for, hvorledes tingene egentlig forholdt sig. Men småstatsteorien og beslutningstager-teorien trækker i det givne tilfælde til hver sin side. Hans Branner vil på en gang belyse generelle teorier om småstater og søge at teoretisere både på beslutningstagerens plan og på det såkaldte objektive plan, altså med den viden, som eftertiden er i besiddelse af.

Foruden disse teoretiske aspekter er Hans Branners bog også kendetegnet ved en meget strengt gennemført statsvidenskabelig systematik. Et af de begreber, som han i denne sammenhæng arbejder med, er et begreb, som han kalder koordinationsgraden hos de to for os afgørende stormagter England og Tyskland. Ved koordinationsgrad forstås her samspillet mellem de forskellige statsorganer, der er af betydning for en stat i krig, altså især samspillet mellem udenrigstjeneste samt ledelsen af hær og flåde. Det følgende citat giver et indtryk af forfatterens metode og stil. Han skriver: »En lav koordinationsgrad kan give sig udslag i konflikter mellem militære og politiske interesser og mellem disse instanser indbyrdes. Vanskelighederne opstår især i stormagtens relationer med småstaten, idet retningslinierne for dens handlinger i mindre grad er gennemtænkte og på forhånd fastlagte. I

en krisesituation, hvor beslutningerne skal træffes hurtigst og på lavt informationsniveau kan det let forekomme, at underordnede organer, der i en given situation er direkte berørte, får uforholdsmæssig stor vægt i stormagternes beslutningsproces. Konfliktmulighederne mellem de forskellige organer har herved en tendens til at øges, idet de underordnede organer normalt vil anskue problemerne ud fra en snævrere baggrund. Det gælder især for organer, der er geografisk isoleret fra den centrale ledelse«.

Disse betragtninger ser meget generelle ud. Det er de ikke. De er udelukkende møntet på den ganske specielle situation, som bestod i den tyske militære ledelse i året 1914, da den lokale kommando over flådestyrken i Østersøen, prins Heinrich af Preussen, handlede på egen hånd ved bl. a. om morgenen den 5. august at lade udlægge miner i dansk territorialfarvand, før der var sket henvendelse til Danmark om at spærre Storebælt effektivt med miner mod begge parter. Hvis man i stedet for Danmarks situation tænker på småstaten Belgiens situation, så har betragtningen slet ingen gyldighed. Påstanden om at retningslinierne for stormagts relationer til småstaten i mindre grad er gennemtænkte og på forhånd fastlagte er et generelt udsagn, men der udsiges kun noget om det specielle tilfælde, som forfatteren behandler i den foreliggende bog. Herover for må derfor den kritiske indvending være tilladt, at eksemplernes antal som helhed ikke er stort nok til at dække de generelle betragtninger. For nærmere at belyse denne indvending kan det nævnes, at et bidrag til småstatteorien må indebære en undersøgelse enten af flere staters vilkår i samme situation, eller

samme stats forhold i skiftende situationer eller begge dele. Hvis man holder sig til august 1914, kunne man se på, hvordan det gik f. eks. Serbien, Belgien, Holland, Danmark og Sverige. En sammenligning mellem disse stater i forhold til stormagterne ville være en særdeles frugtbar problemstilling. Krigen 1914 blev som bekendt udløst ved en konflikt mellem en stormagt og småmagt, nemlig konflikten mellem Østrig og Serbien; krigen fik sin særlige karakter ved Tysklands overfald på den neutrale småstat Belgien, medens Holland gik fri. Danmark førte en for Tyskland acceptabel neutralitetspolitik, og kravet om mineudlægning var ikke noget ultimatum. Sverige blev ikke stillet over for krav om at spærre sin del af sundet, for blot at nævne nogle enkelte træk.

På den baggrund forkommer Danmarks stilling i august 1914 at være et særtilfælde. Det er ligeledes tvivlsomt, om man med dette ene eksempel, der vedrører mineudlægningen i 1914, kan udsige noget væsentligt om Danmarks stilling i den internationale politik på længere sigt. Der skal medgives, at Hans Branner i en kort oversigt trækker nogle linier frem til situationen den 9. april 1940, men kun antydningssvis gennemføres en sammenligning.

Hvis forfatteren en gang vil gå mere til bunds i en sammenligning af de to situationer 1914 og 1940, ville det være anbefalelsesværdigt at medinddrage Danmarks situation i sensommeren 1807, da England stillede krav om den danske flådes udlevering. Der er principielt set ret ensartede internationale konstellationer både i 1807, 1914 og 1940, og der er mange lighedspunkter i situationerne. De storpolitiske kriser derimod, der ligger før dette tidspunkt

f. eks. i 1657–60, var af en anden art; det vil også de kommende kriser være, i al fald så længe Danmark er med i en omfattende alliance, som tilfældet har været fra 1949.

Hans Branner har lagt hovedvægten på at gennemføre en statsvidenskabelig undersøgelse. Først som et tredje og mere underordnet formål har det været hans hensigt at medvirke til at skabe en større afklaring af det historiske hændelsesforløb. Men uanset at dette formål kommer på sidste plads, må det fremhæves, at Hans Branner faktisk har ydet et værdifuldt bidrag til at belyse det historiske hændelsesforløb den 5. august 1914, så vi nu forstår det bedre end før. Han har kunnet komme med nye bidrag, fordi de tyske og engelske kilder nu er tilgængelige. Der mangler ikke meget i den fulde opklaring. Endnu kan der komme nye momenter frem, fordi man ved, at der i Christian X's optegnelser findes ukendt materiale og ligeledes i en endnu utilgængelig redegørelse af marineministeriets direktør Kofoed-Hansen, men ellers synes alle relevante kilder at ligge fremme i dagens lys.

Takket være de tyske kilder kan Hans Branner forklare, hvorledes henvendelsen til Danmark den 5. august 1914 kom i stand. Det viser sig, at kravet om mineudlægningen var en improvisation. Der var ikke på forhånd forberedt en henvendelse af denne art; men på foranledning af den øverstkommanderende over flådestyrkerne i Østersøen, prins Heinrich af Preussen, forelagde den tyske marines ledelse den 4. august, da risikoen for Englands indgriben i krigen var overhængende, den tyske generalstab spørgsmålet om at spærre Storebælt; generalstaben anbefalede, men med det principielle ønske, at Danmarks neutralitet skulle opretholdes, og sam-

me dag den 4. august 1914 formulerede storadmiral Tirpitz den henvendelse, der skulle rettes til Danmark, så snart man havde vished for, at England gik med i krigen.

Men inden forespørgslen om morgenen den 5. august kunne forelægges den danske regering, havde prins Heinrich handlet på egen hånd, idet han udnyttede en uklarhed i de forholdsordrer, han fik fra Berlin. I Danmark kunne man ikke vide, at prinsen handlede egenmægtigt; her registrerede man med den største ubehagelighed tidligt om morgenen den 5. august, at der blev lagt miner ud også på dansk territorialt farvand, og man måtte opfatte dette som et vidnesbyrd om, at tyskerne ikke tog i betænkning at krænke den danske neutralitet. På alle planer improviserede de tyske instanser i august 1914, men meningen var at respektere Danmarks neutrale status. Det er resultatet af Hans Branners undersøgelser.

Ved en gennemgang af de engelske arkiver har Hans Branner kunnet konstatere, at den britiske interesse for det danske område var minimal; mindre end man på forhånd kunne have ventet det. Men en interessant oplysning har han fundet i de engelske arkiver. Det er en henvendelse, som kong Christian X lod foretage til den engelske gesandt i København den 5. august. Henvendelsen supplerer et længe kendt telegram, som Christian X sendte til sin fætter, den engelske konge, hvormed han forklarede mineudlægningen som en neutral handling. Det viser sig, at kong Christian har bedt en af sine andre fætre, prins Georg af Grækenland og Danmark om at meddele den engelske gesandt i København, at Danmark udadtil ville affinde sig med at udlægge miner, men at de lagte miner ville ikke være ladte. Prins Georg

fortalte videre til gesandten, at den danske regering ikke vidste dette. Om der her er tale om bluff eller realiteter, får foreløbig stå hen i det uvisse; det kunne godt ligne Christian X at agere på denne måde. Historikerne må, når tiden er inde, søge at skabe klarhed på dette punkt.

Med megen konsekvens og kraft har Hans Branner fulgt sin linje både på det teoretiske og systematiserende plan, og han fremhæver bestemte resultater af sine undersøgelser. Han sætter også sine resultater i relation til en problemstilling, der går bag om både teorier og systematik. Han har nemlig også stillet sig den opgave at undersøge beslutningsprocessens hvorfor (dvs. en forklaring på det, der faktisk skete) og dens hvorfor ikke (dvs. en undersøgelse af om der var andre muligheder, end den der blev realiseret). Hans Branner er nået til det resultat, at der var flere muligheder end den, der blev realiseret. Han mener, at Danmark i 1914 havde langt større spillerum, end man almindeligvis har troet. De danske politikere, der dengang traf afgørelsen om at udlægge minerne, ville hævde, at der ikke var noget reelt alternativ til mineudlæggelsen; Branner mener, at dette er urigtigt; han vil med sin undersøgelse være med til at nedbryde de mange politiske forestillinger, der hviler på et utilstrækkeligt og ofte fordomsfyldt grundlag, og han drager den konklusion, at man ikke kan diskutere Danmarks vigtigste udenrigspolitiske handlinger som f. eks. tilslutningen til Nato i 1949 og til EF i 1972 på grundlag af en idé om statsnødvendigheden, dvs. forestillingen om, at der kun findes en beslutningsmulighed dikteret af en bestemt nødvendighed med henblik på statens opretholdelse. Nok er der grænser for handlefriheden hos et lille

lands ledere, men hverken udenrigs- eller indenrigspolitik er kun et spørgsmål om at tilpasse sig givne muligheder. »Politik er i lige så høj grad et spørgsmål om at ville«. Således lyder bogens sidste sætning, og den er vel nok lidt af en politisk trosbekendelse. Den står for øvrigt i en mærkelig kontrast til den ellers gennemførte videnskabelighed. Den interesserede læser kan nok spørge sig selv og andre, om denne stillingtagen til statsnødvendighedens problem nu er særlig frugtbar eller væsentlig. Lige så værdifuldt det er at påpege de andre muligheder i en krisesituation, den senere videnskabelige forskning kan finde frem til, lige så meget må man erkende, at den handlende politiker, der tilpasser sig de givne politiske vilkår lige så vel som andre følger parolen, om at politik er at ville. Han ville den løsning, der for ham syntes at være den eneste mulige eller rigtige, når han i en krisesituation blev præsenteret for et krav om at sige ja eller nej. Dermed skal ikke underkendes den værdi, der ligger i et systematisk studium af afviklede krisesituationer, hvoraf man kan drage generelle slutninger, der kan være vejledende eller afskrækkende for senere politikere, men i de givne fremtidige situationer vil der være nye momenter, som kan føre til improvisationer, som det for Tysklands vedkommende skete i 1914, medens danske politikere hver især ud fra en mere eller mindre fastlagt forhåndsopfattelse vil træffe deres valg. Til udformningen af denne forhåndsopfattelse kan statskundskaben og historien i høj grad bidrage.

Det er med meget stor interesse, anmelderen har fulgt Hans Branners redegørelse for mineudlægningen i 1914 i den teoretiske sammenhæng, som han har valgt for sin fremstil-

ling. Både konsekvens og tankekraft er imponerende, et værdifuldt bidrag til en stadig standende debat.

Troels Fink

Alex Foss: *Memoirer fra 1. verdenskrig*. Udgivet af Poul Melgaard og Erling Foss. (Carit Andersens Forlag, 1972). 158 s.

Den 24. januar 1920 blev Industrirådets formand Alexander Foss på vej fra et møde til et andet ramt af en hjerneblødning. Sygdommen satte punktum for hans aktive politiske indsats. Foss benyttede sin rekonvalescens til at diktere sine erindringer fra krigsårene 1914–1919, og det er disse erindringer, der nu er blevet udgivet af Erling Foss og Poul Melgaard.

Den periode erindringerne dækker havde for Foss været præget af en kolossal arbejdsbyrde. Ved krigsudbruddet i 1914 var han formand for Industrirådet, og som sådan blev han af indenrigsminister Ove Rode udpeget til at være medlem af Den overordentlige Kommission. Dermed blev han involveret i prisreguleringsarbejdet, som navnlig fra 1917 antog et betydeligt omfang. Dette arbejde varede for hans vedkommende indtil efteråret 1918, da han på grund af utilfredshed med prisreguleringens politiske implikationer og som følge af stigende travlhed trak sig tilbage. I mellemtiden var han i 1915 blevet valgt til folketinget som repræsentant for Det konservative Folkeparti. Dets folketingsgruppe talte på det tidspunkt kun syv medlemmer, hvilket bevirkede, at ordførerskabsbyrderne blev meget tyngende. For at komme fri af dette søgte Foss i forbindelse med valget i 1918 over i landstinget. Det største arbejde ydede han imidlertid i forbindelse med vareudvekslingen med udlandet.

Mens Ove Rode var ivrig for at engagere statsmagten i reguleringen af den indenlandske handel, var udenrigsminister Erik Scavenius betydelig mere tilbageholdende med at engagere statsmagten i reguleringen af den udenlandske handel. Det bevirkede, at en stor del af arbejdet blev overladt til de store erhvervsorganisationer, som derved fik betydelig øget indflydelse – og arbejdsbyrde. Foss bar en stor del af denne, særlig fra 1917, hvor han blev formand for det nyoprettede organ Erhvervenes Fællesudvalg, der fungerede som en slags udenrigspolitisk pendant til Den overordentlige Kommission. Det havde vist sig nødvendigt at oprette fællesudvalget for at imødegå udlandets forsøg på at spille de forskellige danske hovederhverv ud mod hinanden.

Alexander Foss indtog altså en central placering i datidens politiske liv, og det er derfor i sig selv velmotiveret at udgive hans erindringer fra denne periode. Derimod er selve udgivelsen, altså den form erindringerne er blevet fremlagt i ikke god. Erindringerne blev, som indledningsvis nævnt skrevet efter Foss' hjerneblødning, og det har selvsagt sat sit præg på dem, først og fremmest derved, at de er blevet dikteret. På grund af sygdommen kunne Foss ikke selv skrive, og han måtte ikke arbejde ret længe ad gangen. Erindringerne er derfor blevet til, så at sige som en række fortællinger, og den mundtlige form er tydelig. Det gør dem på ingen måde mindre læseværdige, og det er derfor rimeligt så vidt muligt at lade teksten stå uændret, sådan som udgiverne har gjort. Til gengæld kræver denne fremgangsmåde såvel en indledning, der præsenterer Alexander Foss og ridser baggrunden for hans virke op, som en række noter,

der kan forklare de mange oplysninger i teksten, som i dag ikke længere er umiddelbart forståelige. Det er ikke sket. Bortset fra et kort forord, der kun vedrører udgivelsesprincipperne, gives der ingen introduktion, og det bevirker, at starten af erindringerne virker mærkelig brat og hovedkulds. Værre er at læsningen fra først til sidst vanskeliggøres af, at udgiverne ikke har forsynet teksten med noter. Den eneste kommentar, der gives, er en navneliste bag i bogen, og det er en ringe hjælp. For det første udelukkes på forhånd alle kommentarer, der ikke vedrører personer. For det andet er navnelisten ikke fuldkommen, den omfatter kun de i bogen omtalte danske personer, og af dem kun hovedparten. For det tredje er de oplysninger, der bringes i navnelisten, ikke altid særlig oplysende, fordi de tager sigte på at præsentere personen i al almindelighed og ikke gør rede for netop den side af personens virke, der er relevant for hans eller hendes optræden i erindringerne. F. eks. er det ikke nogen stor hjælp i navnelisten at læse, at Knud Sthyr er direktør, når han bogen igennem optræder som kontorchef i udenrigsministeriet. For det fjerde kan hjælpen være tvivlsom og i hvert fald tidkrævende, hvor der optræder flere personer af samme navn. Når der i teksten står Andersen, er der fire personer at vælge imellem i navnelisten. For det femte er navnelisten sine steder forkert. Således omtales på s. 10 en Weitemeyer, om hvem Alexander Foss fortæller, at han fungerede som fortrolig rådgiver for Arbejdsgiverforeningens formand N. Andersen, da denne nedlagde formandshvervet. I navnelisten identificeres han med R. E. Weitemeyer, men han gik på det pågældende tidspunkt i 3. g. og har næppe været im-

pliceret i formandsskiftet i Arbejdsgiverforeningen. Der må være tale om Carl Weitemeyer (1850–1924), der på det tidspunkt var direktør i Arbejdsgiverforeningen. På s. 81 omtaler Foss i forbindelse med skildringen af sit arbejde inden for det konservative Folkeparti et møde, der fandt sted hos Heine. Han identificeres i navnelisten med grosserer Carl Heine, men det kan ikke være rigtigt. Der må være tale om overretssagfører Laurits Heine (1867–1925), der var formand for Det konservative Folkepartis forretningsudvalg. Endelig identificeres den Mackeprang, som Foss s. 110 omtaler i forbindelse med den såkaldte oktober-adresse, med redaktør Edvard Mackeprang, men der må være tale om museumsdirektør Mouritz Mackeprang (1869–1959).

Udgiverne har valgt den retningslinje så vidt muligt at lade teksten stå. Alligevel har det været nødvendigt at foretage en række ændringer, både rettelser, tilføjelser og udeladelser. De fleste er rimelige og gør læsningen lettere og for så vidt er alt godt, men udgiverne begår den fejl, at de ikke følger en fast praksis m. h. t. at markere afvigelser fra manuskriptet. Rettelserne er overhovedet ikke markeret, tilføjelserne næsten ikke (kun de to fodnoter og henvisningen s. 100) og udeladelserne kun hveranden gang. Bogen ville have vundet betydeligt i værdi, hvis alle rettelser var blevet bragt som noter til teksten, alle tilføjelser markeret med skarp parentes og alle udeladelser markeret med . . . Som bogen nu fremtræder, er dens værdi som historisk kilde blevet svækket, uden at dens almenlæselighed er blevet tilsvarende øget. Dertil kommer, at udgiverne heller ikke synes at have fulgt en fast praksis m. h. t., hvornår de

foretager ændringer. F. eks. rettes stavemåden Colstrup i manuskriptet til bogens Collstrop (s. 93), mens på s. 96 navnet Schjøtt ikke rettes til det korrekte Schjødt – en fejl udgiverne har været opmærksomme på, eftersom den korrekte stavemåde forekommer i navnelisten. Tilsvarende forholder det sig med dateringerne. Den fejlagtige datering s. 113 af Askovmødet er ikke blevet rettet, mens på s. 17 manuskriptets datering søndag d. 4.? er blevet rettet til søndag den 2. Der er tale om august 1914 og et opslag vil vise, at søndag var den 2. Til gengæld har denne rettelse afstedkommet en anden fejl. På s. 18 daterer Foss en begivenhed til næste morgen. Efter rettelsen er det = 3. august, mens det efter manuskriptet (søndag den 4?) er = 5. august, og det sidste er rigtigt (se s. 16 f. n. og s. 17. f. o.).

Det fremgår af manuskriptet, at Alexander Foss havde tænkt sig at fremskaffe en række oplysninger til brug ved udarbejdelsen af erindringerne. Flere steder har han ladet plads stå åben til en dato eller omtalt et dokument, som han har ønsket at citere. Udgiverne har valgt ikke at citere disse dokumenter, idet de dog gør en undtagelse s. 89–90 og i øvrigt henviser særligt interesse til »Dansk Industrieretning 1915–1918« og »Hovedtræk af Industrirådets historie 1910–1935«. Det havde været at foretrække, om udgiverne i stedet havde fundet dokumenterne frem og bragt dem i bogen, for det første fordi langt fra alle de dokumenter, Foss ville have bragt, kan findes i de to anførte værker, og for det andet, fordi udgiverne i en række tilfælde har udeladt manuskriptets udtrykkelige henvisninger, således at man ikke af bogen kan se, at Foss havde tænkt sig at bringe et

citater pågældende sted. I en række tilfælde har udgiverne tilføjet konkrete oplysninger, fortrinsvis dateringer, som Foss ikke kunne huske, da han dikterede erindringerne, men heller ikke her er der fulgt nogen fast praksis, idet teksten i andre tilfælde er blevet tillempet, så det ikke ses, at Foss havde tænkt sig en præcisere udformning. Endelig er der foretaget tilføjelser, som er uden hjemmel i manuskriptet. S. 106 »Omtrent samtidig med . . . kunne Industrirådet optage kampen mod Den overordentlige Kommission. Det var mig klart, at stillingen i længden var ganske uholdbar.« Den sidste sætning findes ikke i manuskriptet, og er fuldstændig overflødig. S. 17–18 omtaler Foss den baltiske udstilling, »der sigtede på at nærme Tyskland og Sveriges til hinanden på Danmarks, Ruslands og Norges bekostning . . .« Rusland og Norge står for udgivernes regning. de nævnes ikke i manuskriptet.

Hvad udeladelserne angår gælder, at de fleste forekommer rimelige. Det drejer sig om bemærkninger vedr. forhold af mere privat karakter. Således markeres der s. 65 en udeladelse i forbindelse med omtalen af unge Benzon, og den er velbegrundet. Til gengæld burde man være gået konsekvent til værks og helt have udeladt omtalen af unge Benzon, fordi de to linjer, der nu står tilbage, er helt interesseløse. Mere betænkelig er en udeladelse s. 79 af nogle refleksioner, Foss har gjort over den nervøsitet, der greb især jøderne i Danmark ved 1. Verdenskrigs udbrud, og over egenskaber, som han synes karakteriserer jøderne. Der ligger efter min vurdering ingen antisemitisme i disse betragtninger, og da de bidrager til en karakteristik af såvel tiden som Foss, forekommer det forkert at udelade dem. Mest betænke-

lig er dog en stor udeladelse i forbindelse med kapitlet om Det slesvigske spørgsmål. Det fremgår ikke, at s. 117–118 gengiver et særligt ark (81 a), der er vedlagt erindringerne og ikke organisk indføjet i dem. I bogudgaven erstatter det en passage fra de kontinuerlige erindringer, som helt udelades. De to passager er ikke identiske, og da den i bogen bragte (ark 81 a) er blevet til som korrektion og supplement til den oprindelige, bliver det umuligt at få en præcis forståelse af erindringerne på dette punkt, da man ikke kan sammenholde de to fremstillinger. Således fremgår det ikke, at Foss' indledende bemærkning »Min politik i Paris var klar nok,« har karakter af at være en præcisering af hans tidligere fremstilling. Dertil kommer, at udeladelsen ikke er blevet fulgt op. På s. 118 skriver Foss: »I Paris havde jeg *som sagt* straks besøg af den lille Mme de Quirielle ...« Dertil vil læseren indvende, at det har ikke været sagt, og det er rigtigt, hvad bogen angår. Derimod har det været nævnt i manuskriptet i det udeladte stykke, og udgiverne skulle derfor have taget konsekvensen og udeladt ordene »som sagt« på s. 118. Som det nu står, efterlader det indtrykket af, at Foss ikke kan huske, hvad han har sagt, og hvad han ikke har sagt, og derved gøres der ham uret.

Sammenfattende må man sige, at den læser, der skal bruge erindringerne i videnskabelig sammenhæng, ikke kan nøjes med bogen, men må konsultere manuskriptet. Den læser, der går erindringerne igennem for deres egen skyld får selvfølgelig et udbytte af dem, men slet ikke det, han eller hun kunne have fået, hvis de var blevet forsynet med indledning og kommentar.

Jørgen Fink

Harald Jørgensen: *Genforeningens statspolitiske baggrund. Tilblivelsen af Versaillestraktatens slesvigske bestemmelser.* (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1970). 417 s.

Med denne bog har landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen ydet sit særdeles vægtige bidrag til fejringen af genforeningsjubilæet i 1970. Hans arbejde med afhandlingen har stået på gennem lang tid, idet han – som han oplyser i forordet – allerede o. 1950 begyndte at indsamle materiale med henblik på at skildre gennemførelsen af Nordslesvigs genforening med Danmark i 1920. Det vil sige, at han rettede sin forskning mod årene 1918–20. Denne plan har han imidlertid af flere grunde afstået fra at realisere i denne omgang, og i den foreliggende bog har han koncentreret sig om at følge tilblivelsen af de slesvigske bestemmelser i Versaillestraktaten.

En vanskelighed ved at realisere denne målsætning ligger i, at det ikke er muligt at inddrage akter fra fredskonferencens arkiv. Versaillestraktatens arkivalier skal efter den tyske besættelse af Paris i 1940 være ført til Tyskland og der i stort omfang være gået til grunde. Harald Jørgensen har derfor stort set måttet holde sig til det materiale, der er publiceret i 1926 af André Tardieu i samarbejde med Fr. V. Jessen, »Slesvig på fredskonferencen 1919–20«. Det er en fortræffelig udgave, præget af det kendskab til fredskonferencens behandling af det slesvigske problem, som Tardieu erhvervede sig i sin egenskab af formand for den belgiske kommission, hvortil sagen henvistes.

De franske arkiver har været lukket for Harald Jørgensen, så han har ikke ad den vej kunnet komme bag

om de franske synspunkter i det slesvigske spørgsmål for at se, i hvor høj grad de har været formet under indtryk af pression fra danske kredse, der ønskede en yderliggående kurs i grænsespørgsmålet. Af bogen fremgår ikke, om Harald Jørgensen har konsulteret de engelske arkiver, så det er ikke muligt at afgøre, om man der kunne finde ting af betydning for forståelsen af stormagternes forhandlinger om den dansk-tyske grænse. Den store engelske aktsamling, »Documents on British Foreign Policy 1919–1939« begynder først efter undertegnelsen af Versaillesfreden, d. v. s. præcis der, hvor Harald Jørgensen slutter. Men de dokumenter, der i dette værk er aftrykt om selve afstemningen i 1920 lader formode, at de engelske arkiver ikke vil være ganske blottet for stof om tilblivelsen af de slesvigske bestemmelser i Versailles-traktaten. Dog gælder det for alle andre end danskerne og beboerne i grænseområdet, at det slesvigske spørgsmål kun var en lille og uvigtig detalje i den problemmasse, der tårnede sig op ved fredsslutningen. Det begrænser mængden af relevant arkivstof i udenlandske arkiver.

Kun fra det tyske udenrigsministeriums arkiver har Harald Jørgensen kunnet fremdrage nyt stof fra det diplomatiske område, og han har her fortrinsvis udnyttet materiale om forbindelsen mellem regeringen og den tysksindede grænsbefolkning. Det er derfor begrænset, hvad nyt bogen kan bringe i forhold til Tardieus publikation og Fontenays udgave af det danske materiale i »Det slesvigske Spørgsmåls diplomatiske Historie 1914–1920« fra 1921.

Desuden har forfatteren gennemgået en lang række privatarkiver i rigsarkivet og i landsarkivet i Åbenrå. Sidstnævnte sted bl. a. H. P. Hans-

sens arkiv, der ellers ikke har kunnet inddrages ret meget i forskningen endnu. Gennem sin udgave af brevsvekslingen mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen i 1962 har Harald Jørgensen antagelig erhvervet den indsigt i Hanssens arkiv, han her har kunnet støtte sig på.

Endelig skal det nævnes, at dr. Jørgensen har søgt oplysninger hos personer, der havde stået begivenhederne nær, og som endnu levede, da han indsamlede sit materiale. Det er imidlertid karakteristisk, at disse samtaler så godt som intet positivt udbytte har givet.

I det hele taget må det fastslås, at Harald Jørgensens omfattende gennemgang af det relevante materiale kun i begrænset omfang har bragt afgørende nyt for dagen. Her og der korrigeres den hidtidige opfattelse eller suppleres vor viden. Men bogens vægt ligger i, at den giver en bred sammenfatning af begivenhedsforløbet fra det slesvigske spørgsmål rejstes i Berlin og København i 1918 til Versailles-traktaten undertegnedes d. 28. juni 1919.

Det er ikke ganske klart, hvad Harald Jørgensen lægger i udtrykket »Den statspolitiske baggrund« for genforeningen. Det afgørende er imidlertid, at han giver termen »statspolitik« et ganske bredt indhold. Han skildrer nemlig ikke alene den danske regerings og den danske rigsdags overvejelser samt de diplomatiske relationer før og under fredskonferencen, men også udviklingen i grænselandet både i den danske og den tyske lejr samt den grænsepolitiske opdeling af befolkningen i kongeriget.

Denne bredde er på en gang bogens styrke og dens svaghed. Vi får en prisværdig grundig præsentation af flere sider af begivenhedsforløbet.

Men netop derved hæmmes i et vist omfang overblikket, og samspillet mellem de forskellige linier, der følges i bogen, tabes af syne. F. eks. lykkes det ikke ved gennemlæsningen af bogen at få et tilfredsstillende, sammenhængende billede af de komponenter, der bestemte den danske regerings holdning i 1918.

Her og andre steder havde man gerne set en mere principiel drøftelse af problemerne til supplement af det kronologiske referat af hændelsesforløbet. Der er i begivenhederne 1918–20 så meget stof til en systematisk betragtning af tanken om selvbestemmelsesret og folkeafstemning, at man må karakterisere det som en mangel, at der ikke i bogen er gjort noget forsøg på at sammenfatte nogle af synspunkterne herpå. Det ville have hjulpet til en bedre karakteristik af nogle af synspunkterne på tysk side, som Harald Jørgensen vel stiller sig forstående over for, men som han dog stort set behandler ud fra den gængse opfattelse af, at kritik af de danske afstemningsprincipper var udtryk for mangel på sans for historisk retfærdighed. Også de synspunkter om en afstemning fra syd, d. v. s. at man stemte om at komme til Tyskland, som lå bag Ernst Christiansens og hans tilhængeres agitation for den sydligst mulige afstemningslinie, ville have fremstået klarere på baggrund af en drøftelse af begrebet selvbestemmelse i relation til situationen 1918–19. Sandsynligvis er Lorenz Rerups afhandling om den territoriale selvbestemmelsesret (Scandia 35, 1969) kommet for sent til, at Harald Jørgensen har kunnet benytte den i sit arbejde med emnet. Men Rerups artikel understreger det nyttige i at drage en mere systematisk synsmåde ind i behandlingen af de problemer, anvendelsen af princippet om den na-

tionale selvbestemmelsesret rejste i årene 1918–20.

Harald Jørgensens skrivemåde er ikke ligefrem let, og de mange referater af taler og aktstykker tynger fremstillingen en del. Men for den flittige læser, er der i denne bog om genforeningen samlet et stort og interessant stof. Vigtige sider af det ydre hændelsesforløb ved tilblivelsen af Versaillestraktatens bestemmelser om Slesvig er fulgt op, og man behøver ikke mere at konsultere aktsamlinger, memoirer og spredte fremstillinger for at få et sammenhængende indtryk af udviklingsgangen.

H. P. Clausen

Jens Otto Krag: *Dagbog ved et årsskifte*. December 1971–januar 1972. (Gyldendal, 1972). 77 s.

Ved udgivelsen blev bogen meget omtalt, og man drøftede dens i øvrigt få åbenhjertige bemærkninger og betimeligheden af at servere dem så friske. Her skal dette ikke kommenteres; men derimod skal det konstateres, at bogen virkelig er en gevinst for historieforskningen og for den folkelige politiske oplysning. Krag har ved at lade offentliggøre dette afsnit af en meget større dagbog bl. a. villet vise, hvordan dagen går for en statsminister og partileder. Denne hensigt er til fulde nået. Når det gælder de politiske begivenheder, rummer denne periodes dagbogsblade ikke afsløringer; men mønstret for en række beslutninger og handlinger afdækkes, ligesom dagbogen konkret viser Krags forhold til en række politikere og embedsmænd.

Den beskedne bog, som tilmed i stilen er yderst bemærkelsesværdig, er

en – for at sige det med en forslidt vending – berigelse af vor historisk-politiske litteratur. Forhåbentlig bliver resten af dagbogsteksten udgivet, men da af hensyn til læsere uden specialviden med et personregister, der lige siger det mest nødtørftige til placering af de agerende.

Vagn Dybdahl

L. S. Ravn: *Lærerne under sprogreskripterne 1851–1864*. (Udgivet af Poul Kürstein, Flensborg, 1971). 298 s.

Mens det ikke har skortet på viden om de præster, der stod for gennemførelsen af sprogreskripterne 1851–64 og deres bestemmelser om dansk kirke- og skolesprog, har der hidtil ikke været nemt tilgængelige kilder til oplysninger om lærerne. Denne mangel er nu afhjulpet med L. S. Ravns bog, der giver fyldige personal- og lokalhistoriske oplysninger om alle lærere, hjælpelærere og skoler. Ud over dette fyldige afsnit, der i virkeligheden er en sand guldgrube af ellers svært tilgængelige oplysninger, bringer bogen en oversigt over sprogreskripterens historie, og, hvad der er særlig værdifuldt, to afsnit om skolelovgivningen og lærernes forhold. Endvidere har L. S. Ravn på grundlag af præste- og lærerindberetninger givet en vurdering af sprogordningens virkninger, navnlig for så vidt angår nogle sogne i Gottorp provsti. Det er interessant at iagttage, at L. S. Ravn når til den konklusion, at sprogordningen faktisk gavnede det danske sprogs stilling.

L. S. Ravns bog er i højere grad en materialesamling end en fremstilling af skolevæsenet under sprogre-

skripterne, den prætenderer heller ikke at være det sidste, og som materialesamling er den af betydelig værdi og interesse.

Jens Engberg

Flensburg in Geschichte und Gegenwart. Informationen und Materialien. Herausgegeben von der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte Nr. 22, 1972). 469 s.

I 1966 udgav Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte med stor succes: *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt*, der var tænkt som et modstykke til den danske Flensborg Bys Historie (se anmeldelse i Historie VII, 3). *Flensburg in Geschichte und Gegenwart* er en fortsættelse af den i 1966 udkomne bog, men mens denne var en samlet fremstilling af byens historie, er den nye bog en slags opslagsbog over det moderne Flensborg, hvor der samtidig peges på de historiske forudsætninger for den nuværende by og dens institutioner. Desuden rummer bogen en del materiale i form af dels korte skildringer af væsentlige perioder i Flensborgs historie, dels kilder, der er tænkt anvendt ved undervisning i byens skoler. Bogen henvender sig først og fremmest til Flensborgs indbyggere og skoler, især det sidste. Desværre virker dispositionen i værket ikke særlig klar, og det mangler noget så væsentligt for et opslagsværk som et register. *Flensburg in Geschichte und Gegenwart* vil næppe finde samme udbredelse som *Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt*.

Christian R. Jansen

Barn i Flensborg 1890–1920. Sydslesvigske år og dage. Udgivet af Poul K ürstein. (Skandinavia, 1972). 343 s.

Bøgerne *Barn i Århus*, som Århus Byhistoriske Udvalg udgav i 1956 og 1957, har givet studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg ideen til at udgive en række barndoms- og ungdomserindringer fra tiden 1890–1920. De er skrevet af dansksindede, der i dette tidsrum levede i Flensborg, og giver således et billede af, hvordan de danskes situation var under det tyske styre. Børnene havde – fremgår det i hvert fald af erindringerne, der for de flestes vedkommende er skrevet mange år senere – en klar følelse af at være danske, men noget stærkt modsætningsforhold mellem dansk og tysk synes børnene almindeligvis ikke at have oplevet, selv om det til tider stak hovedet frem. Karakteristisk er en bemærkning som: » . . . (jeg) voksede op uden at fornemme noget videre til den folkelig-nationale modsætning . . .«, og Tage Jessen, redaktør Jens Jessens søn, skriver: »I Flensborg rådede der langt fra den nationale spænding som i Nordslesvig«.

En af forklaringerne herpå skal nok søges i, at de dansksindede i Flensborg ikke udgjorde nogen dominerende gruppe. Gennem de forskellige erindrings gentagne omtale af de samme personer og begivenheder får man indtryk af, at danskerne i Flensborg var en lille kreds, der kendte hinanden og mødtes jævnlig. Det faste gruppebillede fremtræder dog nok stærkere i erindringerne, end det faktisk var. Der er ingen tvivl om, at de fleste bidragydere stammer fra den kreds, der mødtes i Borgerforeningen, d. v. s. »de fine«, mens den mere jævne forening Ydun

ikke har talt mange af memoireforfatterne eller deres forældre. Erindringerne giver således ikke et fuldt dækkende billede af, hvorledes danske børns situation var i Flensborg før 1920.

At skrive erindringer, der har betydning for historikere, er vanskeligt. Mange er tilbøjelige til at hæfte sig ved det kuriøse, ligegyldige småting huskes, eller man skriver om det, man forventes at skrive om. Enkelte af erindringerne i *Barn i Flensborg* lider af nogle af disse skavanker, men kvaliteten af de fleste er høj. Flere af forfatterne er vant til at have en pen i hånden. Det er imidlertid ikke en erindring, der er det mest interessante og fængslende i bogen, men derimod en dagbog, ført af Hakon Thomsen i årene 1913–18. Som søn af bankdirektør Peter Thomsen, der var en af danskhedens mest fremtrædende mænd i Flensborg, fik Hakon Thomsen en udmærket uddannelse, og da han samtidig havde gode evner og var en fin iagttager, bliver hans dagbog en vigtig kilde til forståelsen af de dansksindedes forhold under 1. verdenskrig. Her ser man afspejlet håbet om, at krigen måtte føre Sønderjylland tilbage til Danmark, den evige frygt for broderen, der var i tysk krigstjeneste, og til sidst Hakon Thomsens ensomhed som studerende blandt tyskere i Marburg. Han døde i slutningen af 1918 i Marburg af den spanske syge. Dagbogsnotaterne udmærker sig ved at give et samtidigt billede, der ikke er præget af de stærke modsætninger, som 1920 skabte.

I forordet til *Barn i Flensborg* omtales, at studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek allerede ligger inde med materiale til flere bøger med erindringer fra Flensborg, som man vil udgive i de følgende år. Holder

disse kvaliteten fra første bind, har man noget at glæde sig til.

Christian R. Jansen

Mogens Seidelin: *Den Seidelinske slægtsbog*. III. ca. 1780–ca. 1860. (Eget forlag, Odense, 1971). pagineret 927–1359.

Efter 12 års pause er hermed udsendt endnu et bind af det store personalhistoriske værk. Det nye bind følger retningslinierne fra de forrige (se Jyske Samlinger, Ny række V, 350 f.); dette vil sige, at der ofte ordret og in extenso medtages næsten alle aktstykker og lange passager af al litteratur om slægtens personer og begivenheder og steder, de var knyttet til. Indholdet er derved blevet højst blandet; men det righoldige stof giver alligevel et samlet miljøbillede af baggrunden for embedsfamilien i første halvdel af 19. årh., selv om det er overladt til læseren at skabe sammenhæng og forståelse. Bortset fra den interesse, slægten Seidelins medlemmer og de mange personalhistorikere kan have i bogen (for de sidste kan det oplyses, at registret omfatter 3.252 personer), må det understreges, at utrolig mange detaljer fra samfundslivet er med i bogen; dette gør værket til en betydningsfuld kildesamling for den, der samler materiale til dagligdagens historie.

Vagn Dybdahl

Ellen Andersen: *Bordskik. Spi-sevaner og borddækning gennem tiderne*. (Gyldendal, 1971). 133 s.

Det er en smuk lille bog, der samler en ret spredt viden om emnet. Principielt begynder bogen i den danske oldtid og går frem til vore dage; men den tynder meget ud i begge ender og

lægger således hovedvægten på tiden fra den tidlige renæssance til op i 19. årh. Særlig beklageligt, men forhåbentlig inspirerende, er den stærke udtynding for vort århundredes vedkommende; en omfattende indsamling af data ville her kunne give væsentlige bidrag til belysning af socialhistorien. I øvrigt dækker bogen ligeledes bordets genstande, deres brug og spisevaner. Fremstillingen er især beskrivende, og den sætter kun i mindre grad emnet i forhold til andre sider af samfunds- og familielivet. Uanset det lidt snævre perspektiv – og det må indrømmes, at en udbygning ville kræve møjsommelige studier – er det en bog, der vil interessere mange historikere, og hvis oplysninger ofte vil kunne udnyttes i de forskellige skoletrins historieundervisning.

Vagn Dybdahl

R. Broby-Johansen: *Dagens dont i Norden*. (Fremad, 1972). 308 s., 800 ill. i farver og sort/hvid.

Med denne bog publicerer Broby-Johansen en pendant til »Dagens dont gennem årtusinder«, der udkom i 1969. »Dagens dont i Norden« er det nordiske »arbejderbillede«s historie fra sten- og bronzealderen til nutiden, og ligesom forgængeren er den først og fremmest et stort billedværk, der i 800 illustrationer, hvoraf en trediedel er i farver, præsenterer en lang række nordiske kunstnere, der på den ene eller anden måde i deres malerier, snit, tegninger eller skulpturer har fremstillet »arbejdet«.

Broby-Johansen har samlet et meget nuanceret og interessant udvalg, som fremlægger stof, der ellers ikke rigtig bliver medtaget eller fremhæ-

vet i oversigtsværkerne; derimod er teksterne for overfladiske, og den historiske sammenhæng lykkes det ikke Broby-Johansen at fremstille. Det er ikke tilstrækkeligt at opsætte billederne kronologisk og dertil knytte en kommentar af mere eller mindre anekdotisk karakter.

Der er i teksterne en undertone af, at »billederne taler for sig selv« på grund af deres »dokumentariske kraft«, en vending, som netop er gængs hos den type af kunsthistorikere, som Broby-Johansen altid selv har villet distancere sig fra.

Resultatet er i vid udstrækning en personfiksering på de enkelte malere fremfor en fremhævelse af billedernes sammenhæng med de økonomisk-sociale konstellationer på de forskellige udviklingstrin, et forhold, der også bliver væsentligt for hele begrebsapparatet. Således bliver virkeligheden f. eks. ofte blot omtalt som »barsk« eller »skånselsløs«, bestemmelser der er for uklare i sig selv. Denne begrebsmæssige uklarhed, som også slår igennem, når forfatteren anvender termerne »realisme« og »naturalisme«, har nok sin forklaring i, at Broby-Johansens teorier er for ukonsistente; de stemmer ikke helt overens med hans engagement i arbejderklassens sag.

Lars Dybdahl

Gunnar Sandfeld: *Komedianter og skuespillere. Dansk teaterliv uden for hovedstaden o. 1790–o. 1870.* (Nyt Nordisk Forlag – Arnold Busck, 1971). 400 s.

Med denne bog har Gunnar Sandfeld afsluttet sit stort anlagte værk om det rejsende provinsteater, som han i 1962 begyndte med »Thalia i

provincen. Dansk provinsteater 1870–1920«, udsendt af Jysk Selskab. Mens »Thalia« og fornemmelig seriens anden del »Teaterkunst på små scener. Mellem to verdenskrige« (1969) behandlede perioder, der ikke tidligere havde været gjort til genstand for samlet fremstilling, er der skrevet ganske meget om den ældste tid. Det er imidlertid Sandfelds fortjeneste ved studier i et omfattende arkivmateriale i Rigsarkivet, Det kgl. Bibliotek, Teatermuseet, et par lokalhistoriske arkiver m. v. samt ved en gennemgang af, hvad der forekommer at være hele den trykte litteratur og en lang række aviser, at have skabt en endegyldig skildring af en side af provinslivet, der, hvor bizar den end ind imellem yttrede sig, spillede en stor rolle for mange mennesker. »Endegyldig« betyder naturligvis ikke, at der ikke fortsat vil være rigelig plads for detailstudier.

Det hele begyndte i Odense i 1789, først med et borgerligt initiativ, der et par år efter blev fulgt op af den fynske adel, der spillede med indkaldte tyske selskaber. Populære blev disse selskaber aldrig; men endnu et par årtier ind i 19. århundrede var der dog basis for deres virksomhed. De rejste som de samtidige og senere danske i hele provinsen. 1795 kom den første teaterbygning, også i Odense, og året efter satte man her det første rent danske personale på scenen. Otte år senere nød fire byer i Jylland æren af den første danske turné med skuespil på modersmålet – og hermed var en udvikling startet, som efterhånden foldede sig ud i en farverig mangfoldighed, båret af ildhu og af dødsforagt for de besværligheder, som transport- og sceneforhold skabte for udøverne. Med vanlig dramatisk sans afmalder Sandfeld et miljø og en tilværelse, der for

en moderne betragtning har været rent utrolig. Som i de øvrige bøger har han skaffet sig et væld af oplysninger om miljøets mennesker, og i biografiske afsnit giver han data og vurderinger. De sidste kan næppe stå alene; i mangfoldige tilfælde vel ikke engang stå, for hvad er »stor«, og hvad er »talent«, når kritikken er så sparsom og tilfældig – og når Over-skou er så partisk?

Foruden de egentlige provinsselskaber behandles – maliciøst – »kongelige« turneer og de dramatiske selskaber med deres dilettanter. Om end der for de sidstes vedkommende var meget grinagtigt iblandt, opfyldte de dog den vigtige mission, at de skaffede deres publikum i kontakt med teatret, »mindede« dem for det. Og så er det forresten et spørgsmål, om de ikke ofte var bedre kørende med talenter end mange af de professionelle selskaber.

Af særlig interesse er de to sidste afsnit: forestillingerne med en fuldstændig gennemgang af repertoiret, skuespillenes sceniske virkning og spillet samt vurderingen med offentlig kritik og private meninger. Her får forfatteren virkelig en del frem af det, som giver tidsfornemmelse – og derved bogen helhed. Lad så være, at detaljerne – bortset fra repertoiret – kun kan hentes få steder fra. Der er ingen grund til at tro, at de ikke er typiske.

Om bygninger og en del personer m. v. gives supplerende oplysninger i fyldige billedtekster, et ditto kilde- og litteraturafsnit giver grundmaterialet. Men der er ikke egentlige noter og henvisninger. Det er kun delvis en skam, for identifikationen i teksten er i almindelighed således, at kilden ret let lader sig finde i oversigten. Et personregister og et titelregister slutter bogen.

I 1805 skrev litteraten Jens Kragh Høst, at teatret almindeligt kun betragtedes som tidsfordriv, et sted, hvor de »af arbejde udtømte menneskeklasser« søgte hen for adspredelse og hvile. Så gammel og måske ældre, er debatten om teaterkunstens mission. Den er stadig løbende med sine hundredeogsyttten meninger; men det må indrømmes, at det gamle teater kun i få stunder – tilsyneladende i al fald – har givet mere end det, Høst nævner. Somme tider gav det meget ufrivilligt; det lægger Sandfeld heller ikke skjul på.

En ting, som hans tidligere bøger har gjort sig så meget fortjent ved: udblikket til tiden og de almindelige forhold, er i denne sidste i nogen grad ladet i stikken. Stoffet har været stort, og chancen for at få det meste med har ikke kunnet modstås. Derfor vel også de irriterende ret omfattende petittrykte afsnit, hvor der ellers gemmer sig nogle af de fornøjeligste detaljer.

Finn H. Lauridsen

Erling Pade: *Kulsejlet og andre ældre ventilationssystemer. En kulturhistorisk skitse.* (Høst og Søn, 1972). 72 s.

I sejlskibenes tidsalder var udluftningen et stort problem på skibsdækkene. Dels skulle mandskabet have frisk luft, og dels måtte man modvirke råd og svamp. Til den ende konstruerede man kulsejlet, en lodretstående sejl-dugstragt, der opfangede vinden og ledte den ned på skibsdækkene.

Museumsdirektør, dr. phil. Henning Henningsen har opfordret forfatteren til at tage dette emne op og besvare spørgsmålet, om kulsejlet er en dansk opfindelse. Resultatet er blevet en

velskrevet og rigt illustreret materiale-samling hentet fra biblioteker, arkiver og museer i mange lande. Bogens svaghed er dens mange løse ender og dens mangel på systematisk og dybtgående behandling af stoffet. Et par resultater synes dog sikre nok. For det første er kulsejlet ikke en dansk opfindelse. For det andet synes luftforureningsproblemet på skibe – såvel som hygiejnen i almindelighed – at have tiltrukket sig øget opmærksomhed i det 18. årh. De lange oversøiske togter skærpede problemet på et tidspunkt, hvor lægevidenskaben gjorde gode fremskridt. Speciel interesse havde problemet for de tætbelagte slaveskibe. Her måtte man alene af rentabilitetsgrunde hindre, at slaverne døde »af mangel på luft«.

Sv. E. Green-Pedersen

Niels Skyum-Nielsen og Per Nørgart: *Film og kildekritik*. (Munksgaard, 1972). 186 s.

Professor Niels Skyum-Nielsen og hans unge medarbejdere udsendte i 1970 med bogen »Filmen de fem år« et pionerarbejde inden for dansk historisk filmkritik.

Ikke mindst takket være disse forskeres indsats har vi i de seneste år fået en debat omkring anvendelsen af filmoptagelser som historiske kilder. I nærværende bog er samlet en række tidligere publicerede bidrag (artikler, anmeldelser, polemik) fra tidsskrifter og dagblade. Det er yderst fortjenstfuldt, at bogens forfattere har gjort disse døgnets bemærkninger mere varigt tilgængelige i betragtning af, hvor mange velvalgte bemærkninger der ofte går alt for tidligt i glemmebogen. Den centrale skikkelse i debatten har været Niels Skyum-Nielsen selv; han

har med denne bog taget endnu et stort skridt mod positionen som en filmens Erslev. Specielt fortjentsfuld er bogens hovedartikel, som ikke før har været publiceret, »Film og lyd som historiske kilder – Politiske optagelser fra Tyskland og Danmark 1908–1968.« Filmkritikken har med denne fået sit modstykke til »Historisk Teknik«.

Bogen har fra forfatternes side to formål – dels at fungere som lærebog i denne nye fagdisciplin – dels at skabe yderligere debat om massemediernes indbyggede manipulationsmuligheder set i et bredere samfundsperspektiv. Den synes velegnet til at opfylde dem begge.

Helge Paludan

Palle Svennevig: *Danske kommissionsbetænkninger 1850–1970*. (Folketingets bibliotek og oplysningstjeneste, 1972). 615 s.

Kommissionsbetænkningernes masse (i denne bog er optaget 2416 numre) har hidtil været en næsten uigennemtrængelig jungle. Så meget mere beklageligt har det – set fra en historikers synspunkt – været, da betænkninger dels i sig selv er vigtige kilder, dels ofte indeholder andre vigtige kilder, hvortil kommer, at mange rummer historiske behandlinger af emner, der ellers ikke er taget op.

På denne baggrund er denne bibliografi en meget nyttig håndbog, som historikere vil høste gavn af at stifte bekendtskab med. Den er meget dækkende, fordi hverken »kommission« eller »betænkning« er tolket snævert. Bibliografien er systematiseret efter decimalclassesystemet; men et meget fyldigt og gennemtænkt stikordsregister øger indgangsmulighederne.

Vagn Dybdahl

Oversigt over Rigsarkivets nyere arkivalier, I. Ved C. Rise Hansen. Foreløbige arkivregistraturer, Ny serie nr. 4. (Rigsarkivet, København 1972). 233 s.

Tidligere har man ikke haft nogen samlet oversigt over centraladministrationens arkiver fra tiden efter 1848 i Rigsarkivet. Man har været henvist til summariske oversigter over afleveringer til Rigsarkivet: C. Rise Hansens Centraladministrationens afleveringer til Rigsarkivet 1921-45, 1956, og Meddelelser om Rigsarkivet 1901-05, 1906, og 1921-65, 1968. En omfattende »hyldeliste«, en såkaldt generalregistratur, der nu i udvidet skikkelse foreligger duplikeret, har dog været en betydelig hjælp.

Nu foreligger, med generalregistraturen som grundlag, første bind af en større Oversigt over Rigsarkivets nyere arkivalier. Dette første bind, der er udarbejdet af arkivar C. Rise Hansen, omfatter de ministerier, der er udgået fra Danske Kancelli, nemlig Justitsministeriet, Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet (Kultusministeriet), Kirkeministeriet, Undervisningsministeriet og Ministeriet for kulturelle Anliggender, alle med de derunder hørende institutioner.

Oversigtens opstilling følger den nummerering, der angives i de såkaldte arkivplaner. Disse planer danner grundlag for journaliseringen af afleveringssager og anvendes, så vidt som det er praktisk muligt, også ved opstillingen i arkivmagasinerne. Inden for det enkelte ministerium er arkivplanens opstilling i hovedtræk den, at først kommer arkivalier fra minister, departement(er) og de enkelte ekspeditionskontorer, hvortil slutter sig eventuelle ministeriumiddelbare direktorater, visse konsulenter og kommitterede, bogholderi, kasse m. v.; derefter

følger arkivalierne fra de af ministeriet nedsatte ad hoc-udvalg; og sidst kommer institutionerne under det pågældende ministerium. Regnskabsbilag vil nu og da kunne findes anført i denne opstilling, men de vil normalt forekomme i et senere bind omfattende arkivalier under arkivplanens bogstav S (Reviderede regnskaber).

Det vil fremgå, at til trods for at centraladministrationens arkiver fra tiden efter 1848 har et ganske betydeligt omfang, er det alligevel nemt at orientere sig takket være den nu påbegyndte oversigt og arkivplanens opstilling. Hidtil har langt størsteparten af de udgivne arkivregistraturer beskæftiget sig med arkivalier fra tiden før 1848. Det er værdifuldt, at vi nu også får registraturer over nyere materiale.

Ole Degn

Karen Marie Olsen: *Oversigt over personarkiver i Rigsarkivet.* Foreløbige arkivregistraturer, ny serie nr. 3. (Rigsarkivet, København, 1972). V + 274 s.

Siden 1923 har Rigsarkivet udgivet en række personarkivregistraturer, dels over samlinger, som Privatararkiver fra det 19. århundrede beroende i Rigsarkivet, 1923, og Privatararkiver før 1660 i Rigsarkivet, 1948, dels over enkeltarkiver, især i de senere år, hvor man også har gjort indsamlingen af privatararkiver mere systematisk og har koncentreret arbejdet om arkiver efter nutidige personer. Efterhånden var området blevet temmelig uoverskueligt, og det er derfor værdifuldt, at Rigsarkivet har udgivet en oversigt over private personarkiver indgået i Rigsarkivet i tiden før september 1971.

Oversigten, der er redigeret af arkivar Karen Marie Olsen, giver vel i alfabetisk orden efter arkivskabernes navne kun summariske oplysninger: arkivskaberens stilling eller titel, evt. dødsår samt arkivets yderår og omfang i pakker, bind eller læg. Men ved hjælp af denne samlede oversigt kan man hurtigt se, om der i Rigsarkivet findes et arkiv efter en bestemt person. Man kan da evt. finde en registrering i en af de udgivne registraturer, eller man kan på Rigsarkivets læsesal gå til de håndskrevne registraturer, der ligesom de trykte registraturer og vejledninger kort er omtalt i indledningen til oversigten.

I oversigten, der rummer godt 4.000 personnavne, er af praktiske grunde udeladt privatarkiver på pergament og privatarkiver, der findes som bilag i offentlig sagsbehandling eller i ministerielle o. a. arkiver. Heller ikke private institutioners arkiver er medtaget; en fortegnelse over disse vil foreligge i en selvstændig publikation.

Ole Degn

De nørrejske købstæders og landsognes lægdsbenævnelser 1789–1970. (Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg, 1972). 62 s.

Under arbejde med de siden 1788 førte lægdsruller i forbindelse med personalhistoriske undersøgelser støder man ofte på vanskeligheder, når man ud fra bestemte personers bopæl skal finde de pågældende i lægdsrullerne. Man har været henvist dels til spredte bestemmelser om omlægninger af forskellige administrative distrikter, dels til samlede lægdsfortegnelser, der for en stor del har manglet alfabetiske stedregistre. Det nørre-

jyske landsarkivs oversigt over de nørrejske købstæders og landsognes lægdsbetegnelser 1789–1970 gør derfor et vigtigt, meget benyttet personalhistorisk materiale lettilgængeligt.

Oversigten består af tabeller, hvor man alfabetisk kan finde de enkelte sogne og se deres placering dels på de gamle amter 1789–93, dels på de nye amter 1794–1869, i begge tilfælde med vedføjte lægdsnummer, dels på de nye udskrivningskredste 1870–1970, med vedføjte lægdsnummer. Ved hjælp af amtsoversigter 1789–94 og 1794–1870 kan man dernæst finde placeringen på udskrivningsdistrikt, og derefter kan man hurtigt finde frem til den pågældende rullens oplysninger om et sogns beboere.

I 1843 fik købstæderne deres egne lægder, mens værnepligtige i købstæderne tidligere var blevet indskrevet i et tilgrænsende landlægd, og derfor er købstæderne opført i en tabel for sig forrest, med angivelse af amt og lægdsnummer 1843–69 og udskrivningskreds og lægdsnummer 1870–1970.

Ole Degn

Oversigt over Udskrivningsarkivalier 1700–1788 i Landsarkivet for Nørrejylland. (Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg, 1972). 92 s.

Hidtil har de militære udskrivningsarkivalier fra det nørrejske landsarkivs område fra tiden før 1788 været spredt på mange forskellige arkiver, og de var hverken ordnet efter bestemte principper eller detaljeret registreret. Landsarkivet har nu rådet bod på dette forhold ved en omordning og registrering af alle pakker med udskrivningsarkivalier fra årene 1700–88 og ved udsendelse af en oversigt over dette materiale.

I oversigten, der er udarbejdet af arkivar Poul Rasmussen, redegøres der først i en længere indledning for udskrivningen og de nationale troppers militærtjeneste 1701–88, ikke blot Frederik 4.s landmilit 1701–30 og landmilitsen og udskrivningerne til de hvervede hærafdelinger 1733–88, men også søindrulleringen 1704–88 og landeværnet og borgervæbningen 1700–88.

I den følgende registratur er arkivmaterialet opført i en række grupper efter proveniens; først land- og krigskommissærernes arkiver; dernæst udskrivningsarkivalier i amternes og amtsstuernes arkiver; borgervæbningen og søindrulleringen i købstæderne; og endelig godsarkivernes udskrivningsarkivalier samt ruller og lister, som vedrører enkelte godser, men ligger i andre arkiver. I et tillæg gives en oversigt over arkivalier der omfatter ruller og lister landmilitsen vedkommende 1788–89.

Omordningen og registreringen af det omfattende udskrivningsmateriale skulle muliggøre udnyttelsen af et materiale, der vel hidtil har været forholdsvis upåagtet, men alligevel rummer værdifulde oplysninger af interesse ikke blot for personal- og slægtshistoriske undersøgelser, men også for lokalhistoriske og demografiske arbejder.

Ole Degn

Anklagemyndighed og politi på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–72. (Landsarkivet for Sjælland m. m., København, 1972). VI + 57 s.

I sin serie af embedsetater over lokale myndigheder har det sjællandske landsarkiv udsendt en oversigt over

den offentlige anklagemyndighed og politiet i perioden 1919–72. I det væsentlige følger oversigten det skema, der blev anvendt ved den i 1970 udsendte oversigt over dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–69. Efter en indledning, der i hovedtræk redegør for etableringen i 1919 af en selvstændig anklagemyndighed og for politivæsenets udvikling i årene 1919–72, følger en mere detaljeret redegørelse for de enkelte embeder (statsadvokaturerne i østre landsretskreds og politikredsene), omfattende en kort administrationshistorisk oversigt, en fortegnelse over embedernes chefer (statsadvokater, politidirektører (København) og politimestre) og en oversigt over de modtagne arkivafleveringer fra de enkelte embeder.

Ole Degn

Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Sorø amt, I. Foreløbige arkivregistraturer. (Landsarkivet for Sjælland m. m., København, 1972). VI + 155 s.

I 1964 udsendte det sjællandske landsarkiv det første bind i en række foreløbige arkivregistraturer over retsbetjentarkiver indtil 1919. Det omfattede lollandske retsbetjentarkiver, og siden fulgte bind omfattende falsterske og bornholmske retsbetjentarkiver og af sjællandske Gl. Københavns amt, Gl. Roskilde amt, Frederiksborg amt, I, og Præstø amt.

Nu foreligger yderligere Sorø amt, I. Opstillingen af materialet følger de samme principper som de tidligere bind. Under de enkelte købstæder, herreder og birker oplyser en kort indledning om administrationshistoriske og arkivtekniske forhold, dernæst

følger lister over embedsmænd, købstadens, herredets eller birkets fogeder, dommere og skrivere, og endelig arkivregistraturen. Da retsbetjentarkiverne bl. a. omfatter tingbøger, skøde- og panteprotokoller og skiftesager, er registraturerne værdifulde nøgler til et kildemateriale af væsentlig betydning for mange sider af historieforskningen.

Alfabetiske sogneregistre i hvert enkelt bind med angivelse af jurisdiktionelle tilhørsforhold indtil 1919 sikrer, at man hurtigt kan finde frem til de relevante arkiver.

Ole Degn

Roskilde stifts kirkebøger, I. Provstierne i Gl. Roskilde amt. – Roskilde stifts kirkebøger, II. Provstierne i Holbæk amt. – Roskilde stifts kirkebøger, III. Provstierne i Sorø amt. Foreløbige arkivregistraturer. (Landsarkivet for Sjælland m. m., København, 1972). XII + 78 s., XVI + 122 s. og XVIII + 143 s.

I rask følge kommer bind efter bind i det sjællandske landsarkivs registratur over kirkebøgerne fra Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Senest foreligger tre bind, omfattende Roskilde stift med undtagelse af provstierne i det tidligere Præstø amt, der vil komme i et 4. bind.

Som i de tidligere registraturbind gives i en indledning en kort beskrivelse af det ældre kirkebogsmateriale fra området, hvorefter følger de enkelte sogne i alfabetisk orden inden for de enkelte provstier og til sidst en række anerkendte trossamfund. For hvert enkelt sogn bringes en kort administrationshistorisk oversigt, efterfulgt af en overskuelig skematisk oversigt over det bevarede kirkebogsmateriale. Oversigtskort over stiftets sogne og henvisningsregistre omfattende bebyggelsesnavne gør det let at arbejde med kirkebogsmaterialet.

I kirkebogsregistraturen mangler af de fire stifter, som det sjællandske landsarkivs område omfatter, Københavns, Helsingør, Roskilde og Maribo, nu kun Københavns stift, med undtagelse af Bornholm, og provstierne i det tidligere Præstø amt.

Med registraturen har landsarkivet skabt en nyttig, lettilgængelig oversigt over en vigtig, meget benyttet del af præstearkiverne. Men det er et savn, at man i planen ikke også medtog præstearkivernes kirkeregnskabsbøger og fattig- og skolekommissionsprotokoller, et materiale, der ikke blot i mange tilfælde kan supplere kirkebøgerne, men også har selvstændig værdi for den lokalhistoriske og socialhistoriske forskning, og som hidtil er udnyttet i alt for ringe grad.

Ole Degn

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 125 sider. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1952. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 28,75 (23,00).
4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirke mænd. Brevvexling mellem biskopperne H. Stein og J. Swane. 1958. 604 sider. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1860–1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 46,00 (41,40).
8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,90 (14,70).
9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeldt*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,70 (25,30).
13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 565 sider. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,75 (16,10).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 34,50 (26,70).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og hoftjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 39,10 (33,15).
18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr. 39,10 (32,20).
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 41,40 (34,50).
20. *F. H. Kjølsten*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 34,50 (30,40).
21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformer 1784–88. 1968. 379 sider. Kr. 46,00 (41,40).
22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 41,40 (34,50).
23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Udsolgt. 3. opl. 1973, hæftet. Kr. 48,30 (42,20).

24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 85,50 (69,00).
27. *Kristian Hvidt*: Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914. 1972. 557 sider, illustreret. Udsolgt.
28. *Jens Engberg*: Dansk finanhistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 48,30 (41,40).
29. *Tage Kaarsted* (udg.): Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914–1918. 1972. 229 sider, illustreret. Kr. 52,50 (43,35).

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

- Sophie Brahes* regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen*. 1955. 256 sider. Kr. 12,90 (9,20).
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,65.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 18,40 (14,20).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Hannibal Sehested II. 1970. 604 sider. Kr. 80,50 (62,10).
- Vagn Dybdahl*: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Udsolgt. 2. udg. 1972. 175 sider. Kr. 26,05 (20,70).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Statsomvæltningen 1660. 1936. 2. opl. 1971. 464 sider. Kr. 96,25 (70,15).
- Hansestæderne og Norden. 1957. 2. opl. 1972. 195 sider. Kr. 36,40 (27,20).

Priserne i parenteser er særpriser for selskabets medlemmer.